

U.SANAQULOV, A.TUROBOV

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

UDK: 494.3

BBK: 81

S 30

Usmon Sanaqulov, Abdurayim Turobov. Tilshunoslik nazariyasi. (O'quv qo'llanma).-SamDU nashriyoti, 2019 yil, 164 bet.

Universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni o'qitish bakalavriat ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabalariga mo'ljallangan mazkur o'quv qo'llanmada tilshunoslik nazariyasi fani, tilning ijtimoiy tabiati, til va tafakkur masalalari, til taraqqiyoti, dunyo tillari bo'yicha taniqli tilshunos olimlarimizning fikr-mulohazalari talqin etilib, sanab o'tilgan masalalar xususida ham talabalarga ilmiy-nazariy tushunchalar beriladi. O'quv qo'llanma bakalavriat yo'nalishidagi talabalar hamda tilshunoslikning nazariy masalalari bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

***

Учебное пособие для студентов первого курса 5120100 - «Филология и преподавание языка» вузов посвящен предмету теории языкознания, социальной природе языка, языку и сознанию, языку развития языка, интерпретация выдающихся лингвистов мира, и теоретические концепции даны студентам в вышеупомянутых проблемах. Учебный план предназначен для студентов, обучающихся на бакалавриате и интересующимися теоретическими вопросами языкознания.

***

The manual for first-year students in direction of 5120100 - "Philology and language teaching" of universities is devoted to the subject of the theory of linguistics, the social nature of language, language and mentalitu, language development, interpretation of outstanding world linguists and theoretical concepts given to students in the above issues. The curriculum is designed for students who are interested in and theoretical issues of linguistics.

Mas'ul muharrir:

Jo'liboy Eltazarov – Samarqand davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

Taqrizchilar:

Ne'mat Turniyozov - Samarqand davlat chet tillar instituti professori, filologiya fanlari doktori.

Azamat Pardayev - Samarqand davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

ISBN – 978-9943-6178-4-1

Ushbu o'quv qo'llanma Samarqand davlat universiteti Ilmiy-uslubiy kengashining 2019 yil 28 oktabrdagi 3-sonli yig'ilishi bayonnomasi qarori asosida nashrga tavsiya etildi.

© U. Sanaqulov, A. Turobov.

SO‘ZBOSHI

Mazkur o‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili va adabiyoti va chet tillar fakulteti talabalari uchun “Tilshunoslik nazariyasi” kursi dasturi asosida yaratildi. O‘quv qo‘llanmada tilshunoslik nazariyasiga oid boshlang‘ich masalalar yoritildi.

So‘nggi yillarda oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari filologiya yo‘nalishida umumiy tilshunoslikni o‘qish-o‘rganish, o‘qitish ishlari qizg‘in tus oldi.

O‘quv qo‘llanmadagi materiallarni yozish mualliflar o‘rtasida quyidagicha taqsimlandi: filologiya fanlari doktori, professor U.Sanaqulov tomonidan “Tillarning shakllanishi va taraqqiy qilishi”, “Dunyo tillari va ularning tasnifi”, mavzulari, filologiya fanlari nomzodi, dotsent A.M.Turobov tomonidan esa “Tilshunoslik nazariyasi fanining maqsadi, vazifalari”, “Tilning ijtimoiy tabiati”, “Til va tafakkur”, “Til – tafakkur – nutq munosabati”, “Til – ramzlar tizimi” mavzulari yoritildi.

Tilshunoslik tarixi tilning jamiyatdagi o‘rni, tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti haqidagi turli xil qarashlarni, nazariyalarni tekshiradi. Tilshunoslik nazariyalari ko‘proq umumiy tilshunoslikka asoslangani uchun ayrim bir til haqidagi nazariyalar haqida to‘xtalmasdan, balki umumiy tilshunoslik hajmidagi nazariyalarni o‘rganadi.

Talabalarning tilshunoslik nazariyasini o‘zlashtirishi oson bo‘lishi uchun ayrim o‘rinlarda tilshunoslik nazariyasini jahon tillari grammatik tipologiyasiga solishtirishga harakat qilindi.

Jahon tillarining fonetik, morfologik, sintaktik tizimidagi ayrim grammatik hodisalar barcha tilda ham mavjud. Lekin bu hodisalar ifodalanishi, ma‘nosi va boshqa xususiyatlari bilan o‘ziga xos jihatlarga ega.

Shuningdek, grammatik kategoriya sifatida mavjud holatlarni yoritishga va bu o‘ziga xoslikning sababini ochishga ham alohida e‘tibor qaratildi. O‘quv qo‘llanmada tilshunoslik nazariyasi fanining maqsadi, vazifalari, tilning ijtimoiy tabiati, til va tafakkur, til – tafakkur – nutq munosabati, til – ramzlar tizimi, tillarning shakllanishi va taraqqiy

qilishi, dunyo tillari va ularning tasnifi va boshqa muammolarga ham o‘rin ajratildi.

Mazkur o‘quv qo‘llanma turli yillar davomida 1-kurslarida o‘qilgan ma‘ruzalar, kuzatilgan, o‘rganilgan, qo‘llanilgan tajribalardan kelib chiqib yaratildi.

O‘quv qo‘llanmada har bir mavzuga tegishli bo‘lgan adabiyotlar muallifi, chop etilgan sana va beti matn ichida qavsga olib berildi. Negaki, qiziqqan o‘quvchi manbaga murojaat qilib, bu boradagi bilimni yanada kengaytirish imkoni bo‘ladi.

O‘quv qo‘llanmada materiallar o‘ziga xos tarzda uzviy bog‘liqlikda va ketma-ketlikda berildi. O‘quv qo‘llanmadagi test savollari talabalarning mustaqil bilimni oshirishga va mustahkamlashga yordam beradi. Har bir mavzuga oid rejalar tuzildi, tayanch so‘z va iboralar belgilandi hamda nazariy masalalar ana shu rejalar asosida, tayanach so‘z va iboralar negizida yoritildi. Har bir mavzudan keyin talabalarning o‘zlashtirish darajasini aniqlash uchun nazorat savollari, fanning namunaviy o‘quv dasturi talablariga asoslangan holda mustaqil ish mavzulari va ularga doir savol hamda topshiriqlar, ularni bajarish yuzasidan tavsiyalar berildi. Shuningdek, o‘quv qo‘llanmadagi test savollari talabalarning mustaqil bilimni oshirishiga va mustahkamlashga yordam beradi. Tayanch so‘z va atamalarning o‘zbek, rus va ingliz tilidagi nomlanishi berildi. Bu o‘quvchilarni jahon tilshunosligidagi terminlarning nomlanishidan boxabar qiladi.

O‘quv qo‘llanmani nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirish, mukammallashtirishga oid fikr va mulohazalarni mualliflar minnatdorchilik bilan qabul qiladi.

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI FANINING MAQSADI, VAZIFALARI

1-§. Tilshunoslik mustaqil fan sifatida. Tilshunoslik nazariyasi fani tilshunoslikning ilmiy-nazariy tomonlarini o‘rganadigan fandır. Tilshunoslik nazariyasi fanida tilning paydo bo‘lishidan boshlab, tillarning tasnifi, uni tahlil qilish usullari hamda til va tafakkur, til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, tilning ichki tuzilishi, tilning ijtimoiyligi kabi masalalargacha o‘rganiladi. Uzoq yillar davomida tilshunoslik fani boshqa bir qancha fanlar qurshovida o‘rganilib kelindi. Birinchi bor F.de Sossyur o‘z ta’limotlarida tilni boshqa fanlar emas, o‘zining o‘rganadigan alohida fani bo‘lishi kerak, bu fanning nomi tilshunoslik deb nomlanishi lozim degan g‘oyani ko‘tarib chiqdi. Bu nazariya tilshunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishiga turtki bo‘ldi.

Haqiqatdan ham, til kishilik jamiyati mahsuli bo‘lib, jamiyatda kishilarning aloqa qilishiga xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Til ayrim shaxslardagina emas, balki jamiyat uchun xizmat qilishida namoyon bo‘ladi. U insoniyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratgan barcha madaniy-ma’naviy va ilmiy boyliklarini ifodalaydigan, uni avloddan avlodga meros qoldiradigan asosiy vositadir.

F.de Sossyur umumiy tilshunoslik to‘g‘risidagi o‘z mulohazalarini bu fanning ob’ektini chegaralashga urinishdan boshlaydi. Uning yozishicha, tilshunoslik ob’ektini chegaralashda tadqiqotchining pozitsiyasi, ilmiy nuqtai nazari g‘oyat katta ahamiyat kasb etadi. Ko‘p tilshunoslar tilni biror hodisa (tafakkur, milliy ruh va hakazo)ning funksiyasi deb tushunadi va tilni shu hodisaga bog‘lab o‘rganadi. F.de Sossyurning fikricha, bu – noto‘g‘ri. Til o‘z qurilishiga ega bo‘lgan tamomila mustaqil hodisadir [I.Qo‘chqortoyev, 1976: 5].

Biz bu fikrlarga to‘liq qo‘shilgan holda, tilni boshqa fanlardan ajratgan holda o‘z nazariy asoslariga tayanib o‘rganishning tarafdorimiz. Til nazariyasi fani bu borada, ko‘plab muammolarni hal qilib berishi lozim.

Tilning tabiati, mohiyati, kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasi, tuzilishi va bu strukturani tashkil etgan unsurlarining o‘zaro munosabati,

uning ichki mexanizmi, ishlash tamoyillari kabi muhim masalalarni ilmiy o‘rganishni har taraflama tadqiq etishni talab etadi.

Tilshunoslik – tilning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishini, tillarning ish ko‘rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyotini o‘rganuvchi fan. Demak, tilshunoslik inson tilini o‘rganadigan mustaqil fandır [N.Uluqov, 2016: 6].

Tilshunoslik yoki lingvistika (lotin tilida *lingua* - til) til nazariyasini o‘rganish bilan shug‘ullanadigan fan bo‘lib, u “Tilshunoslikka kirish” va “Umumiy tilshunoslik”, “Tilshunoslik tarixi” kabi nomlar bilan ataladigan mustaqil qismlardan tashkil topgan.

Tilshunoslik fanining predmeti, o‘rganish manbai o‘z ichki qonuniyatlariga ega bo‘lgan murakkab tizim – tildir. Tilning o‘ziga xos xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini o‘rganish mazkur ijtimoiy hodisaga har tomonlama to‘liq ta’rif berish imkonini yaratadi. Til umumiy qonuniyatga bo‘ysunuvchi o‘ziga xos ramzlar tizimi bo‘lib, kishilik jamiyatidagi aloqa - munosabatning eng muhim quroli, fikr ifodasi hamda fikr yuritish asosi, voqelikni avloddan avlodga yetkazuvchi, insoniy kechinmalarni, his–tuyg‘ularni ifoda etuvchi vositadir. Tilshunoslik tarixida tilga turlicha yondashuvlarni kuzatish mumkin [Z.Xolmonova, 2007: 5]. Darahaqiqat, til bugungi holga kelguncha turlicha yondashuvlar qamrovida o‘rganildi. Tilga berilgan yagona ta’rifning yo‘qligi ham shundan dalolat beradi. Yagona ta’rif kerak ham emas, harxolda to‘liq ta’rif berish va tilshunoslikka mustaqil fan sifatida qarashimiz juda muhim.

“Tilshunoslikka kirish” umumiy tilshunoslikning ajralmas qismi sifatida til haqidagi dastlabki ma’lumotlarni, tilshunoslik fanining asosiy tarkibiy qismlarini, tilshunoslikda qo‘llanadigan ilmiy atamalarni va xususiy tilshunoslikda o‘rganiladigan masalalarni, masalan, ingliz tilining grammatikasi (morfologiya va sintaksis), fonetikasi, leksikologiyasiga xos masalalarni o‘rganish uchun nazariy asos yaratishga imkon beradi. Shuningdek, tilshunoslik tarixi sohasida mavjud bo‘lgan ilmiy dunyoqarashlarning, turli ilmiy maktablarning shakllanishi va rivojlanishi, umuman olganda, til taraqqiyotining dinamikasi o‘rganiladi.

“Umumiy tilshunoslik” til ilmiga xos bo‘lgan umumiy masalalarni o‘rganadigan mustaqil fan bo‘lib, u quyidagi nazariy muammolar talqini bilan shug‘ullanadi:

1. Tilshunoslikning predmetini, ya’ni o‘rganish sohasini va vazifasini belgilash muammosi.

2. Tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyot qonunlari muammosi.

3. Til strukturasi, ya’ni tilning ichki tuzilishi muammosi.

4. Tilning o‘ziga xos sistema-tizim ekanligi muammosi.

5. Tilning belgilik muammosi.

6. Til va tarix muammosi.

7. Til va jamiyat muammosi.

8. Tilning tabiati va ijtimoiy mohiyati muammosi.

9. Til va tafakkur muammosi.

10. Til va nutq muammosi.

11. Til tipologiyasi va universallik muammosi.

12. Tillarning tasnifi muammosi.

13. Tilni tadqiq qilish metodlari muammosi va boshqa muammolar.

Umumiy tilshunoslik xususiy tilshunoslikda erishilgan nazariy bilimlarni umumlashtirib, ayrim konkret tillarni ilmiy o‘rganish metodologiyasini va ilmiy metodlarini belgilab beradi.

“Umumiy tilshunoslik” fani, dastavval, talabalarni nazariy jihatdan tayyorlash uchun, ularni shu yo‘nalishda puxta, “hushyor” qilish uchun zarur. Nazariy masalalar bilan mukammal qurollangan talablarga tom ma’nodagi filolog – tilshunos sifatida shakllanadi [R.Rasulov, 2017: 8].

Ma’lumki, jamiyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida sodir bo‘lgan voqea-hodisalar tilda aks etmay qolmaydi. “V.Gumboldtning tilshunoslik oldidagi yana bir xizmati shundaki, u jahon tilshunosligida birinchilardan bo‘lib tilning sistemaviy tabiatga ega ekanligini asoslab berdi. U “Tillarni turli rivojlanish davriga ko‘ra qiyoslab o‘rganish” asarida har qanday tilni ichki aloqalari va munosabatlarini e’tiborga olgan holda o‘rganish tilshunoslik oldida turgan eng muhim vazifa ekanini bayon qiladi. V.Gumboldt fikricha, tilda hech qanday alohidalik yo‘q, uning har bir alohida elementi butunning bir qismini namoyon qiladi. U tilni har bir tolasi boshqasi bilan zanjir bo‘lib choklangan ulkan to‘qimaga o‘xshatadi. Tildan foydalanayotgan har bir individ bu ulkan to‘qimaning faqat bir qismi bilan ish ko‘rsa ham, lekin bu qism

boshqalari bilan muqarrar aloqa hamda ichki munosabatlar garmoniyasidan iborat bo'lgangi uchun butun bir to'qima o'laroq namoyon bo'ladi.

V.Gumboldt tilning sistemaviy tabiatga egaligini e'tirof etish bilan birga, uning belgilar sistemasi ekanini ham bayon qiladi.” [A.Nurmonov, 2012: 28].

Shu bois til haqidagi bilim ham o'ziga xos tarixga ega.

2-§. Tilning ijtimoiy, biologik, fiziologik tabiati. Qayd etish lozimki, til kishilik jamiyatida yaratilgan bo'lib, aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Uning ijtimoiy tabiati ayrim shaxsga emas, balki jamiyat uchun xizmat qilishda namoyon bo'ladi. Bir kishi jamiyatdan uzilib qolsa til kerak bo'lmay qoladi. Til bo'lmasa, bilimlarimiz, to'plagan tajribalarimiz kelajak avlodga etib bormaydi. Til insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarini ifodalaydigan va avloddan avlodga meros qoladigan asosiy vositadir. Shu bois tilshunoslik tarixini o'rganish til haqidagi bilim darajamizni boyitibgina qolmay, katta tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir.

Umuman, boshqa fanlar singari tilshunoslik fanining tarixini ham mustaqil fan sifatida o'rganish zarurdir. Til tarixi haqida hech bo'lmaganda, o'rtacha bilimga ega bo'lmay turib, bugungi tilshunoslikning erishgan yutuqlari va uning oldida turgan muammolarni o'rganib bo'lmaydi.

Tilshunoslik fani katta tarixiy jarayonni bosib o'tdi. Bu borada, ayniqsa, qadimgi hind, yunon, xitoy, arab tilshunosliklari tarixini o'rganish qimmatli ma'lumotlar beradi. Bu tilshunosliklar tarixi ancha qadim davrlar bilan o'lchanadi. Bundan tashqari, tilshunoslik fanining ba'zi tomonlari psixologiya, etnografiya, antropologiya, geografiya, matematika, fizika kabi fanlar bilan ham uzviy bog'liq bo'ladi. Tilshunoslikning bu fanlar bilan aloqasini o'rganish hali ham o'z me'yoriga yetgan emas. Xususan, tilshunoslikda, “til va nutq” dixotomiyasiga asoslangan tadqiqot ishlari anchagina bo'lishiga qaramay, til belgilarining nutqqa ko'chirilishi bilan bog'liq muammolar endigina o'rganilmoqda. Bu sohada izohlanishi lozim bo'lgan masalalar hali ko'p.

Tilning biologik hodisa ekanligi haqida “Yosh grammatikachilar”ning fikrlari. Yosh grammatikachilar tilni individual psixofiziologik hodisa deb qaradilar. Til odamlarning ongida yashaydi, boyiydi va taraqqiyot qiladi deb tushuntirdi. Ular o'z davridagi olimlarning

tilni qiyosiy-tarixiy o'rganuvchilariga qarshi chiqib, jonili tilni ya'ni tilning bugungi holatini o'rganishni targ'ib qildi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ular ham o'z o'rnida til tarixiga ham murojaat qildi. Yosh grammatikachilar yo'nalishining shakllanishi K.Brugman, G.Ostxaf, G.Paul, V.Delbryuk, A.Leskin singari Leypsig universiteti olimlari nomi bilan bog'liqdir. Shu sababli, Yosh grammatikachilar maktabini Leypsig maktabi deb ham nomlanadi.

Yosh grammatikachilar tilning individual psixologik faoliyatini tilda paydo bo'ladigan yangi hodisalarning psixik hodisalar bilan bog'iliqligida deb bildi.

Tilning fiziologik tomonini esa tildagi fonetik o'zgarishlar orqali ko'rinishini ta'kidladilar. Shu sababli ular ko'proq fonetikani o'rganishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydi. Keyingi bo'lim morfologiya va sintaksisga kam ahamiyat berdilar.

Til birliklarini bir-birlaridan ajratib olib alohida o'rganishni targ'ib qildilar. Shundagina har bir birlikni keng va batafsil o'rganish mumkin deb yondoshdilar. Bu yosh grammatikachilar ta'limotida "atomizm" deb qaraldi. Bu fikrlari bilan tilni sistem sifatida o'rganuvchilarning qarashlariga qarshi chiqdilar.

Til qoida-qonunlarini anglash uchun ba'zi bir tushunchalarga e'tibor berish lozim bo'ladi. Bular til sistemasi, me'yori va belgilaridir. Jumladan, til sistema sifatida mavjud deb qaraladi. Sistema o'zi nima? Degan savol tug'ilishi mumkin. Ushbu savol bo'yicha adabiyotlardan birida quyidagicha fikr mavjud: "Sistema deb o'zaro ichki ziddiyat (opozitsiya)ga ega bo'lgan hodisalarning guruhlanishiga aytiladi. Har bir sohaning o'ziga xos guruhlari sistemasi bor. Masalan, fonetikaning o'ziga xos birliklari bor yoki morfologiyadagi har bir konkret forma ziddiyatli sistemasiga ega. Chunonchi, o'zbek tilida -(i)m, -(i)ng, -i/si; -(i)miz, -(i)ngiz, -lari qo'shimchalari birining o'rnida boshqasini ishlatib bo'lmaydi. Bu xususiyat ularning ziddiyatligidir. Ammo ularning hammasi birgalikda bir narsaning boshqasiga qarashli ekanligini ko'rsatadi. Bu jihatdan ular bir sistemani tashkil etadi [T.Qudratov, 1993: 35].

To'g'ri, har qanday tilda shunga o'xshash bir qancha kichik sistemalar bor. Ular o'zlariga xos ma'no va vazifasiga ega bo'lib, tilshunoslikning yirik va mustaqil bo'limlari (fonetika, leksikologiya,

morfologiya, sintaksis, uslubshunoslik va boshqa) sistemasini tashkil qiladi. Demak, til sistemasi keng ma'noda til qurilishi barcha sohasining majmuidir. Til sistema sifatida mavjudligi sababli har bir til o'z me'yorlariga ega bo'lgan. Ushbu o'rinda me'yor tushunchasiga ham izoh talab etilishi mumkin.

3-§. Til kishilar o'rtasidagi aloqa quroli sifatida. Til me'yorlariga mutaxassislar shunday ta'rif beradilar. Chunonchi, til hodisalaridan adabiy til qoida talablariga mos holda, har bir xalqning umumiy tili sifatida namunali tarzda foydalanishni, tilning adabiyiligini ta'minlovchi vositalarni saralashni belgilovchi me'yor adabiy til (nutq) me'yori. Adabiy me'yor tilning jamiyat a'zolari tomonidan eng yuksak ishlangan, silliqashtirilgan shakli hisoblanadi. "Me'yor ma'lum bir til jamoasida mustahkam qo'llanib kelinayotgan lisoniy hodisalar yig'indisidir. Me'yor til qurilishi unsurlarining hammasiga tegishlidir va shunga ko'ra til sohalariga xos quyidagicha me'yorlarni belgilash mumkin: 1) fonetik me'yorlar; 2) talaffuz me'yorlari; 3) so'z yasash me'yorlari; 4) morfologik me'yorlar; 5) sintaktik me'yorlar; 6) uslubiy me'yorlar; 7) lug'aviy (leksik) me'yorlar" kabi [T.Qudratov, 1993: 35]. Bu til sohalari bo'yicha me'yoriy sistemani tashkil etadi.

Umumtilshunoslikda til sistemasi o'ta murakkab tuzilishga ega bo'lgan ma'lum bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etadi deb qaraladi. Mazkur sistemaning asosiy unsurlari belgilar sanaladi. Ammo shuni ham aytish kerakki, bu tilning ijtimoiyiligini, uning jamiyat taraqqiyotimahsuli ekanligini inkor etmaydi, balki uni yanada aniqroq namoyon qiladi. Chunki belgilar ham jamiyat tomonidan yaratilgandir. Belgilar voqelikdagi mavjud narsa, predmet va voqea-hodisalarni nomlash uchun xizmat qiladi. Ularning ba'zilar esa ana shular o'rtasidagi semantik-grammatik aloqani o'rnatish uchun qo'llaniladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tilshunosligimizda, "til va nutq" dixotomiyasiga asoslangan tadqiqot ishlari anchagina bo'lishiga qaramay, til belgilarining nutqqa ko'chirilishi bilan bog'liq muammolar endigina o'rganilmoqda. Bu sohada izohlanishi lozim bo'lgan masalalar hali ko'p.

Insonlar ibtidoiy holatidan ilk madaniylashgan va ongli harakatlangan davrlaridan boshlab jamiyat hayotidagi o'z yashash sharoitiga yangicha o'zgarishlar qilishga kirishdi. Zero, bu davrda

hayvonot dunyosidan farqli ravishda ularda aloqa-munosabat vositasi, aniqrog‘i mazmunli (madaniy holda) yashash uchun nutq (so‘zlashuv), ya’ni til, nutq va yozuv hamda shu asosda ongli mehnat faoliyati paydo bo‘ladi. Til-nutq va yozuv ham ijtimoiy hodisa sifatida yuzaga kelib, u faqat insoniyatga xos belgi hisoblanadi, kishilik jamiyatidagina mavjud bo‘ladi va xizmat qiladi.

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi izoh talab qilmaydi, albatta. Shu bois, “til kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi” deb berilgan ta’rifga qo‘shilamiz. Lekin bu uning vazifasiga ko‘ra mohiyatini belgilab beradi. Tilning material nuqtai nazardan nimani taqozo etishining bunga aloqasi yo‘q. Bu jihatdan til o‘ziga xos murakkab sistemani tashkil etadi.

4-§. Vilgelm fon Gumboldt va Ferdinand de Sossyurlarning til va tilshunoslik fanining o‘rganish sohasidagi fikrlari.

Ko‘pchilik olimlarning e’tirofiga ko‘ra, umumiy tilshunoslikning asoschisi nemis olimi Vilgelm fon Gumboldt (1767-1835) hisoblanadi. U shu asosda tilshunoslik fanining asosiy masalalarini belgilab berishga intildi. V.Gumboldt ta’rificha, til murakkab, bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan sifat va xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan hodisadir, shuning uchun ham tilni ilmiy o‘rganishda, uning haqiqiy mohiyatini tushunishda antinomiya (qarama-qarshilik) metodini qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

V.Gumboldt bask, malay-polinez tillari va Amerika hindularining tillari bo‘yicha boy bilimga ega bo‘lgan. Bu unga bilim doirasini favqulodda kengaytirishga, o‘z kuzatishlaridan ko‘pincha asosli va aniq xulosalar chiqarishga imkon beradi. Uning falsafiy-lingvistik qarashlari zamondoshlariga va o‘zidan keyingi tilshunoslarga juda katta ta’sir ko‘rsatadi.

“Masalan, Bopp uni hurmat bilan tilga oladi, G.Shteyntal, G.Kursius, A.Bleyxer, K.Fossler, A.A.Potebnya, hatto mustaqil tilshunos hisoblagan I.A.Boduen de Kurteneday olim ham o‘zlarini Gumboldtning shogirdi degan edilar” [S.Usmonov, 1972: 62].

Bunda o‘zining tadqiqot dasturini bayon qiladi va qiyosiy metodning asosiy qoidalarini belgilab beradi.

V.Gumboldtning ayrim falsafiy-lingvistik qarashlari:

1.Gegel “Ruh falsafasi” (1817) asarida til alohida fan yaratish kerak, degan fikrni nazariy jihatdan asoslab bergan bo‘lsa, V.Gumboldt

esa 1820 yilgi ma'ruzasida til haqida mustaqil fan yaratish zarurligi g'oyasini asoslab bergan.

2.Til hodisalarining o'zaro uzviy bog'liq ekanligini asoslab bergan. "Tilda,-deydi V.Gumboldt, - hech qanday ayrim hodisa yo'q. Tilning har bir alohida-alohida unsuri (elementi) o'zini bir butunning tarkibiy qismi sifatida namoyon qiladi".

3.Tilning tovush tomoniga yuqori baho beradi: "Tilning tovushlari ifoda vositasidir, til uni tafakkur uchun yaratgan".

4.Til bilan tafakkurning o'zaro uzviy bog'liq ekanligini ta'kidladi.

5.Til faqat jamiyatdagina mavjud va u faqat jamiyatdagina uzliksiz rivojlanib turuvchi faoliyat ekanligini bayon qiladi.

6.Til bilan nutqni farqlaydi, tilning umumxalq xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlaydi.

7.Fridrix Shlegel kabi flektiv tillarni agglyutinativ tillardan yuqori qo'yadi. Ammo bu to'g'ri emas.

V.Gumboldtning lingvistik antinomialari

Til bir butun holda o'zaro qarama-qarshi birliklar munosabatidan tashkil topadi. Bu esa o'z navbatida tildagi antinomialarni taqoza etadi.

1.Til va tafakkur antinomialari.

Tilsiz tafakkur, tafakkursiz til bo'lmaydi. Har ikkalasi bir-birining taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Inson faoliyatida til va tafakkur bir-biridan ajralgan holda yashamaydi.

2.Tilning faoliyat va oldingi avlod faoliyatining mahsuli ekani antinomialari.

Til bir tomondan, bir kishi tomonidan nutq jarayonida yaratilgan narsa, ya'ni nutq jarayonida yaratilayotgan mahsulot sanaladi. Ikkinchi tomondan, til bu oldingi avlod faoliyati natijasi, jamiyatning mahsuli va merosidir.

3.Til va nutq antinomialari.

V.Gumboldt til va nutqning boshqa boshqa narsa ekanligi haqidagi g'oyani olg'a tashlaydi. Til – nutq antinomialari tilning faoliyati mahsuli antinomialari bilan uzviy aloqadordir.

4.Nutq va tushunish antinomialari.

Nutq va tushunish bu til faoliyatining turli shakllari, nutqiy qobiliyatning ikki tomoni sanaladi. Soʻz faqat bir kishi nutqidagina aniq maʼnosiga ega boʻladi. Jonli nutqda hech kim bir soʻzni aniq bir maʼnoda tushunmaydi.

5.Tilda obʼektivlik va subʼektivlik antinomiyasi.

Bir tomondan, yakka shaxs tilni oldingi avloddan tayyor holda qabul qiladi, ikkinchi tomondan, nutq jarayonida uni qayta yaratadi.

6.Tilda ijtimoiylik va individuallik antinomiyasi.

Tilni butun bir xalq yaratadi. Ammo yakka har bir kishining tafakkurida yashaydi. Alohida shaxslar nutqida voqelanadi. Shu sabab ham, tilda ijtimoiylik va individuallik antinomiyasi mavjuddir.

7.Tilda zaruriylik va erkinlik antinomiyasi.

Til avloddan avlodga beriladi. Ayni paytda har bir shaxs va avlod uzluksiz individualdir. Ijtimoiy holda tildan foydalanish paytida har bir shaxs tilga taʼsir qiladi va unga yangi elementlar olib kiradi. Bu esa tilda zaruriylik va erkinlik antinomiyasini taqoza qiladi.

8.Belgining erkinligi va til elementlarining motivlangani antinomiyasi.

V.Gumboldt soʻz sezgi aʼzolarimizga taʼsir qiluvchi narsaning ekvivalenti emas deydi. Shu sabab ham bir narsani hamma tilda har xil soʻz bilan nomlaymiz. Bu esa soʻzning erkinlik belgisini taʼminlaydi. Til elementlari tilning ichki qonuniyatlariga, strukturasi moslashadi. Bu esa tilda belgining erkinligi va til elementining motivlanganlik antinomiyasining mavjudligini koʻrsatadi.

9.Tilda umumiylik va alohidalik antinomiyasi.

Til bir vaqtning oʻzida alohida shaxsga hamda butun bir jamiyatga mansub boʻladi. Til har bir shaxsning ongida yashaydi, taraqqiy etadi. Shu bilan birga til alohida bir shaxsga emas, butun bir jamiyatga taaluqlidir.

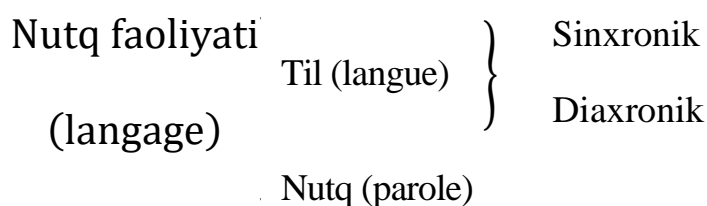
Ferdinand de Sossyurning lingvistik qarashlari:

Nazariyotchi olim Ferdinand de Sossyur (1857-1913) ning ilmiy gʻoyasi tilning murakkab ziddiyatlarga boy, koʻp tomonlama hodisa ekanligiga asoslangan.

F. de Sossyur tilshunoslikning o‘rganish ob’ekti nutqiy faoliyat bo‘lishi kerak deydi. Nima uchun tilshunoslik tilni emas nutqiy faoliyatni o‘rganishi kerak. Shu bilan birga F. de Sossyur birinchi bor, nutqiy faoliyat til va nutqdan tashkil topgan butunlik ekanligini isbotlab berdi. Shunday ekan demak, tilshunoslik til va nutqni o‘rganishi lozim. F. de Sossyur til va nutqni mutloq farqladi, boshqa – boshqa hodisalar ekanligini ta’kidladi.

F. de Sossyur “Til” nima degan savolga javob berar ekan, u “til” tushunchasiga “nutqiy faoliyat” tushunchasi teng kelmasligi, “til” “nutqiy faoliyat”ning bir qismi, lekin eng muhim qismi ekanligini, u sotsial mahsulot ekanligini, u yoki bu til egalarining har biri xotirasida mavjud bo‘lgan nutqiy faoliyatga kirishish imkoniyati ekanligini ta’kidlaydi [F. de.Sossyur, 1977: 47].

Tilshunoslik fanining chegarasini, predmetini aniqroq ta’riflash maqsadida F. de Sossyur til bilan nutqni ajratib, bir-biriga qarama-qarshi qo‘ydi. Uning fikricha, til nutq faoliyatining faqat bir tomonini tashkil etadi. Til bilan nutqning asosiy farqi – til ijtimoiy, nutq esa individual hodisadir. Bu fikr ham nisbiy bo‘lib, bir tomonlama olib qaralganda to‘g‘ri. Aslida til ham, nutq ham ijtimoiy ham individual hodisalardir. Til bilan nutqning o‘zaro munosabatini F.de Sossyur quyidagi sxemada ko‘rsatadi:

Tilshunoslik nutq faoliyatini o‘rganishi zarur. Chunki, til va nutq nutqiy faoliyatning mahsuli. F.de Sossyur til lingvistikasi va nutq lingvistikasi deb ikkiga bo‘ldi. Til lingvistikasini o‘rganishni birinchi darajali, nutq lingvistikasini o‘rganishni ikkinchi darajali vazifa qilib qo‘ydi. Bu jadvalda ijtimoiy tabiati jihatidan qaralganda til madaniy-tarixiy va ijtimoiy hodisadir. I.Qo‘chqortoyev “F.de Sossyurning lingvistik konsepsiyasi” kitobida: “Tildan foydalanuvchi individni birinchi galda tilning hozirgi holati (sinxronik xolati), tilda hozir mavjud bo‘lgan vositalar sistemasi qiziqtiradi. Shu ma’noda tilning faqat sinxronik holati sistema hisoblanadi. Bu nuqtai nazar tilshunoslik fani uchun qanchalik muhim bo‘lmasin, u tilning mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Til ifoda ehtiyojlariga

moslashib boruvchi qurol. Tilning ifoda talablariga moslashuvi nutq jarayonida to‘xtovsiz amalga oshib boradi”, -deb yozadi [I.Qo‘chqortoyev, 1976: 30-31]. F.de Sossyurning yuqorida keltirilgan jadvalida sinxroniya va diaxroniya til tegishli bo‘lgan hodisalardir. Bizning nazarimizda, tilning diaxronik holati ham sistemani taqozo etadi. Umuman til sof belgilar sistemasidir. Shuning uchun Ferdinand de Sossyur “Til tafakkurni ifoda qiluvchi belgilar yig‘indisidan iboratdir”, – degan fikrni aytgan edi.

Til – ma’lum bir ijtimoiy jamoaga tegishli kishilarning nutqiy faoliyati orqali to‘plangan xazinadir. Bu har bir til egasi ongida virtual mavjud bo‘lgan grammatik sistema, to‘g‘rirog‘i, u individlar yig‘indisi ongida yashaydi. Chunki til hech bir alohida individda to‘liq mavjud emas, u to‘liq holda faqat jamoada mavjud bo‘ladi [F. de.Sossyur, 1977: 52].

5-§. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning vujudga kelishi.

“Tilshunoslik chinakam fan sifatida faqat XIX asrning boshlarida shakllandi. Bunga uch xil tarixiy sharoit sabab bo‘ldi.

Birinchi, fanga tarixiy yondoshish paydo bo‘ldi. Til dalillari tarixiylik tamoyili asosida izohlana boshladi.

Ikkinchi, tilshunoslik faniga romantizm qarashlari ta’sir ko‘rsatdi. Uchinchi, sanskrit tili bilan tanishish qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi” [S.Usmonov, 1972: 58].

Bulardan tashqari, nemis olimi Fridrix Shlegel (1772-1829) erishilgan nazariy o‘rganish g‘oyasini ilmiy ravishda mustahkamladi. U 1808 yilda nashr qilingan “Hindlarning tili va donoligi haqida” nomli mashhur asarida birinchi bo‘lib “qiyosiy grammatika” atamasini (terminini) qo‘lladi. Shlegel bu asarida lotin, grek, german va fors tillarini sanskritga qiyoslash natijasida ularning leksik-grammatik jihatdan tarixan qarindosh ekanligini ko‘rsatib berdi. Shlegel sanskritni turkiy tillarga ham qiyoslagan. U o‘zi tekshirgan tillarni grammatik qurilishi jihatdan flektiv va qo‘shimcha oluvchi tillarga ajratdi. Bu bilan u jahon tillarining tipologik (morfologik) tasnifiga asos soldi.

Ko‘rinadiki, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishida Shlegel asarining mazmun va mundariyasi yanada muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Mutaxassislar qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tarixini uning mazmun va mundarijasi asosida shartli ravishda to‘rt davrga bo‘ladilar:

1. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik yaratilgandan boshlab yosh grammatikachilar maktabi qarashlarining shakllanishigacha bo‘lgan davr (XIX asrning birinchi choragi – 1870 yil).

2. Yosh grammatikachilik qarashlarining hukmronlik davri (XIX asrning 70-90 yillari).

3. F. de Sossyurning “Umumiy tilshunoslik kursi” (1916) nomli asari maydonga kelgungacha va xett yozma yodgorliklari o‘qilgungacha bo‘lgan davr (XIX asr oxiri va XX asrning dastlabki ikki o‘n yilligi).

4. F. de Sossyur g‘oyalari tarqalgan vaqtdan bizgacha bo‘lgan davr.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga bitta muallifi noma’lum asar va 4 ta aniq mualliflarning asarlari asos bo‘lgan.

1. 1811 yilda Rossiyada muallifi ko‘rsatilmagan holda “Sanskrit tilining rus tili bilan o‘xshashligi haqida” nomli asar nashr qilingan.

Unda slavyan, lotin, grek va german tillarining ichki tuzilishi qiyoslangan. Ular o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar ko‘rsatib berilgan.

2. Frans Bopp (1791-1867) 1816 yilda “Sanskritning tuslanish sistemasini, uni grek, lotin, fors va german tillarining tuslanish sistemasiga qiyoslash” nomli asarini nashr qildiradi. Bu bilan tilshunoslikka “Hind-Evropa tillari” tushunchasini va terminini olib kiradi. Muallif bu asarida faktlarni qiyoslash usuli bilan tillarning “ibtidoiy holati”ni tiklash mumkin va men tillarning “ibtidoiy-holati”ni tiklashga yaqinlashyapman, degan fikrni olg‘a suradi.

Frans Bopp 1833-1852 yillarda “Sanskrit, zend, arman, grek, lotin, litva, beski, slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi” nomli uch tomlik asarini nashr qildirdi. Bu uning asosiy ilmiy ishi hisoblanadi. Unda muallif tillardagi flektiv shakllarning dastlabki manbalarini ochishga harakat qiladi. Ammo amalda qiyosiy tilshunoslikni yaratadi. U fleksiya tushunchasini faktlar tahlilida mustahkamlaydi. Tillarning grammatik qurilishini “organizm” deb ataydi. Bunda til elementlari o‘zaro bog‘liqdir degan g‘oya bor.

1) Xett yozma yodgorliklarini 1916 yilda chex olimi Bedrijx Grozniy o‘qigan. Shundan keyin Xett tilini o‘rganishga qiziqish ortadi. Natijada keyinchalik tilshunoslikda xettologiya sohasi shakllanadi.

Frans Bopp tillarning grammatik qurilishini qiyosiy-tarixiy metod asosida chuqur o'rganish natijasida o'zining tipologik tasnifini taklif qiladi.

Tilshunoslik tarixi mutaxassislarining qayd qilishlaricha, Frans Bopp agglyutinatsiya nazariyasining asoschisidir.

3.Rasmus Rask (1787-1832) ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga munosib hissa qo'shgan. U tilshunoslik tarixini qunt bilan o'rgangan, ayni vaqtda ijodiy, tanqidiy o'rganishga harakat qilgan. Masalan, u 24 yoshida nashr qildirgan "Island tili bo'yicha qo'llanma" nomli birinchi asarida mantiqiy grammatikaning ayrim tamoyillarini asosli ravishda quyidagicha tanqid qilgan.

"Grammatikaning vazifasi so'zlarni qanday yasash haqida ko'rsatma berish emas, balki so'zlarning qanday yasalishini va o'zgarishini tasvirlashdir" [N.A.Kondrashov, 1979: 42].

Rasmus Rask ilmiy jamoatchilikka asosli ravishda 1818 yilda nashr qilgan "Qadimgi shimol tili sohasida tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi" nomli asari bilan tanildi. Unda muallif german tillarining slavyan tillarining, litva, lotin va grek tillarining tarixidan o'zaro qardoshligini isbotlagan. Ayni vaqtda Iskandinaviya tillarining boshqa hind-evropa tillariga qardoshligi va iskandinaviya tillarining kelib chiqishi bilan ham qiziqqan.

Rasmus Rask grammatik va leksik qiyoslashlarga ko'proq e'tibor bergan. Frans Boppdan farq qilib, o'z oldiga katta muammolarni hal qilish vazifasini qo'ymagan. O'zi qiyoslayotgan tillarning dastlabki shakllarini tiklash bilan shug'ullanmagan. Rasmus Rask sanskritga murojaat qilmagan.

4.Yakob Grimm (1785-1863) ham 4 tomlik nemis tili grammatikasi bilan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka munosib hissa qo'shdi. Muallif nemis tilini barcha german tillariga qiyoslash yo'li bilan nemis tilining tarixiy grammatikasini yaratdi. Bunda muallif tahlilni qo'lyozmalardagi til faktlaridan boshladi. Tilni tabiiy organizmga, moslashtiradi, o'xshatadi.

Yakob Grimm "Nemis tili tarixi" (1848) asari bilan ham mashhurdir.

Yakob Grimm german tillarining grammatik shakllarini tarixiy taraqqiyot jarayoni nuqtai nazaridan yoritib berdi. U fanda birinchi

bo‘lib tovushlarning o‘zgarishi ma’lum qonuniyat asosida yuz berishini isbotlashga harakat qildi va shunga binoan til taraqqiyotini asosan nutq tovushlari o‘zgarishida ko‘rdi.

Yakob Grimm til bilan xalq, til tarixi bilan xalq tarixi o‘rtasidagi bog‘lanishni to‘g‘ri tushungan. U “Nemis tili tarixi” asarida shunday deydi: “Xalqlar haqida suyaklar, qurollar va mozorlarga qaraganda jonliroq bo‘lgan guvoh bor.” Bu ularning tilidir. Til –inson ruhining nafasidir.

Yakob Grimm tilning paydo bo‘lishi bilan ham qiziqqan va 1931 yilda “Tilning paydobo‘lishi haqida” nomli asarini nashr qildirgan. Unda muallif yangi tillarning qadimgi tillardan yomon emasligini ta’kidlaydi, ammo undov nazariyasini quvvatlaydi.

A.X.Vostokov (1781-1864) qiyosiy-tarixiy metod asoschilari qatoriga slavyan tillari materiallari bo‘yicha mansubdir. U tilshunoslik tarixida quyidagi kabi asarlari bilan mashhurdir:

1.“Slavyan tili haqida mulohazalar” (1820).

2.“Rus tili grammatikasi” (1931).

3.“Rumyansev muzeyidagi rus va slavyan qo‘lyozmalarining tasviri” (1343).

4.“Ostromirovo Evangeliyasi”(1843).

5.“Buyukrus viloyati tili lug‘ati bo‘yicha tajriba” (1852).

6.Ikki tomlik “Cherkov-slovyan tili lug‘ati” (1858-1861).

A.X.Vostokovning “Slavyan tili haqida mulohazalar” nomli asari slavyan tillarining tarixiy fonetikasi bo‘yicha birinchi ilmiy ish hisoblanadi. Unga muallif qadimgi slavyan tilida alohida burun unlisi bo‘lganligini isbotlab bergan. Eski rus tilining eski slavyan, polyak, serb tillariga tarixan bo‘lgan munosabatini yoritgan hamda slavyan va rus tillarining taraqqiyot davrlarini belgilagan: qadimgi (IX-XIV), o‘rta davr (XV-XVI) va yangi davr.

A.X.Vostokov rus tilining grammatik qurilishi sohasida ham chuqur kuzatishlar olib borgan. Natijada nemis tilshunosi Karl Bekker qarashlari asosida rus tilining to‘rtta gap bo‘lagi haqida birinchi bo‘lib ma’lumot bergan: sub’ekt, predikat, ob’ekt, atribut.

6-§. Intralingvistika. Intralingvistikani ichki lingvistika deb ham tushunsak bo‘ladi. Intralingvistika til birliklarining sistem aloqasini, munosabatini tashqi lingvistikaga bog‘liq bo‘lmagan holda o‘rganadi. Ichki

lingvistikaning o'rganish ob'ekti fonologiya, leksikologiya va grammatika sanaladi. Tovushlar birikib sistem aloqa hosil qilishi jarayoni tadqiq qilinadi. Har qanday tovush to'g'ri kelgan ikkinchi tovush bilan birika olmaydi. Bu erda ham ma'lum qonuniyatlar mavjud bo'lib, bu qonuniyatlar ichki lingvistikada o'rganiladi.

7-§. Ekstralingvistika. Ekstralingvistikani tashqi lingvistika deb ham ataymiz. Tashqi lingvistika tilning taraqqiyoti va vazifasini ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-tarixiy, etnik, jo'g'rofiy kabi faktorlar bilan bog'liq tarzda o'rganadi. Shunga ko'ra, ushbu lingvistika tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganadi. Til juda murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, bugungi taraqqiyot bosqichiga kelguncha ko'plab faktorlar ta'sirida bo'ldi. Ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-tarixiy, etnik, jo'g'rofiy kabi faktorlar tilning rivojlanishi uchun muhim vazifani bajaradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tilshunoslik bilmi nazariyasining o'rganish ob'eti haqida nimalarni bilasiz?
2. Tilshunoslikka kirish fanining asosiy tekshiruv ob'ekti nimalardan iborat?
3. Umumiy tilshunoslikda qanday masalalar o'rganiladi?
4. Mikro va makrolingvistikalar haqida ma'lumot bering.
5. Til sistemasi va uning asosiy unsurlari nimalardan iborat?
6. Semotika deganda qaysi sohani tushunasiz? Til belgisi deganda -chi?
7. Jamiyat taraqqiyoti va insonlarning ongli harakati, o'zaro munosabatida til-nutq va yozuvning muhim o'rni haqida nimalarni bilasiz?
8. Til qanday fanlar bilan uzviy aloqador?
9. Tilning jamiyatdagi vazifasi nimadan iborat?
10. Tilning material asosini nima tashkil etadi?
11. Ferdinand de Sossyur va Vilgelm fon Gumboldtlarning til va tilshunoslik fanini o'rganish sohasidagi fikrlarini aytib bering?
12. Komporotivistikaning asoschilari kimlardan iborat?
13. Frans Boppning qiyosiy –tarixiy tilshunoslik sohasidagi xizmatlari nimalardan iborat?
14. Rasmus Raskning qiyosiy –tarixiy tilshunoslik sohasidagi xizmatlari nimalardan iborat?

15. Yakov Grimning qiyosiy –tarixiy tilshunoslik sohasidagi xizmatlari nimalardan iborat?

16. Aleksandr Vostokovning qiyosiy –tarixiy tilshunoslik sohasidagi xizmatlari nimalardan iborat?

17. Tilshunoslik fani bilan til tarixi fani tushunchasi hamda tilning ijtimoiy hodisaligi haqida “Yosh grammatikachilar “ fikrlarini izohlang?

Tayanch so‘z va birikmalar:

Tilning ichki tuzilishi, tillarning tasnifi, til va tafakkur, til va jamiyat, lingua, tilning tuzilishi, tilning sistemasi, lingvistik tipologiya, universallik nazariyasi, makrolingvistika, mikrolingvistika, me‘yor, fonetik me‘yor, talaffuz me‘yori, so‘z yasash me‘yori; morfologik me‘yorlar, sintaktik me‘yorlar, uslubiy me‘yorlar, lug‘aviy me‘yorlar.

Adabiyotlar:

1. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари.-Т.: “Ўқитувчи”, 1993. 35-б.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik.-Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.
3. Қўчқортоев И. Ф.де. Соссюрнинг лингвистик концепцияси. – Тошкент.,1976 йил 36 б.
4. Холмонова Z. Tilshunoslikka kirish. – Т. 2007.-177 б.
5. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. –Труды по общему языкознанию. –М.: «Прогресс», 1977, с.39.
6. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.
7. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi.-Toshkent, 2012 yil, 232 b.
8. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова. -М.: Прогресс, 1990. С. 44.
9. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор.-М.:Едиториал УРСС, 2004.-256 с.
10. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi.-Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. -190 b.

TILNING IJTIMOYIY TABIATI

8-§. Til va jamiyat. Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liqligi. Til ijtimoiy hodisami, tabiiy hodisami degan savollar tilshunoslik tarixida ko‘p martalab baxs munozaralarga sabab bo‘lgan. Nemis olimi Avgust Shleyxer naturalizm oqimiga asos soldi va tilga ham tabiiy hodisa deb qaradi. Naturalizm oqimi tushunchasi bo‘yicha tillar ham xuddi odamlar kabi tug‘iladi, yashaydi, boyiydi, qariydi va o‘ladi deyildi. Albatta, tilga bunday baho berish noto‘g‘ri tushuncha edi. Materialistlar uzil-kesil til tabiiy hodisa degan g‘oyani rad etadi. Til jamiyatni taqoza etuvchi ijtimoiy hodisa deb qarashadi. Chunki til otadan qon bilan, onadan sut bilan o‘tmaydi. Aytaylik, o‘zbek xanodonida tug‘ilgan bolani nemislar tarbiyalab olsa tili nemischa chiqadi, nasldan naslga o‘tganda o‘zbekcha chiqishi kerak edi. Bu narsani Hindistonda bo‘lib o‘tgan tarixiy voqealar ham tasdiqlaydi. Bo‘rilar to‘dasida yashagan bolalarning tili chiqmaganligi ham til bo‘lishi uchun jamiyat bo‘lishi kerak ekanligining isbotidir. Til genetikaga bog‘liq emas, insonning xarakteri, antropologik tuzilishi avloddan avlodga o‘tadi. Genetika fanida til va jamiyat emas irsiyat o‘rganiladi. Til va jamiyatni esa sotsiolingvistika fani o‘rganadi.

Til va jamiyat o‘rtasida uzviy aloqa mavjud. Tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti jamiyat bilan chambarchas bog‘liq.

Til jamiyatda rivojlanadi, uning grammatik qurilishi ham takomillasha boradi.

Til jamiyatda odamlar o‘rtasidagi aloqani shakllantiruvchi ijtimoiy hodisadir. Odamlar bo‘lsagina tilga ehtiyoj sezamiz. Demak til jamiyatdagina yashaydi, rivojlanadi, taraqqiy qiladi. Shu sababli ham til ijtimoiy hodisadir. Jamiyatning umri tilning umri bilan barobar bo‘ladi. Til jamiyat bilan birga yashaydi, jamiyat o‘lsagina til ham o‘ladi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir.

9-§. Kishilik tarixida urug‘dosh til, qabila tili, elat, xalq va millat tili.

Bugungi kunda jahonda www.ethnologue.com saytida berilgan ma’lumotga ko‘ra, 7097 til va sheva bor. Sof tillar 3000 tadan ko‘proq.

O‘z-o‘zidan ko‘rinadiki sheva va lahjalar soni sof tillar sonidan anchagina ko‘p. Qadim zamonda albatta, tillar soni ko‘p bo‘lmagan. Odamlar ko‘payishi natijasida bir joydan turli tomonlarga siljishi yoki ko‘chishi oqibatida shevalardan urug‘dosh til, qabila tili, elat, xalq va millat tili paydo bo‘lgan. Shu sababli ham tillar oilalarga birlashayapdi. O‘z navbatida bir-biriga o‘xshaydi. Komparativistikaning kashf qilinishi butun dunyo tillarining geniologik tasnifini yaratish imkonini berdi. Shevalardan yangi-yangi tillarning paydo bo‘lishi odamlar o‘rtasidagi kishilik jamiyatidagi ming yillar davomida bir-birini ko‘rmaslik, aloqa qilmaslik oqibatidan kelib chiqqan.

Xalq tili ma’lum bir o‘ziga xos belgi, xususiyatlari bilan umumiy birlikka ega bo‘lgan tildir. U til taraqqiyotining qadim davrlarida shakllanish jarayonida bo‘lib, rivojlanib kelgan. Bu til shakli hozir ham mavjud. Jumladan, u jamiyat taraqqiyotining dastlabki davrlarida urug‘, qabila va elat tillari sifatida shakllanib kelganligi kuzatildi. Urug‘, qabila va elatlarning birlashuvidan xalq yuzaga kelgach, ularning tillari ham xalq tiliga aylandi. Boshqacha aytganda, tarixiy taraqqiyotning ma’lum davrlarida qo‘llanib, rivojlanib kelgan urug‘, qabila, elat tili (lahjalari) keyinchalik umumbirlikka ega bo‘lib, xalq tili yoki umumxalq tili tarzida shakllandi. Demak, umumxalq tili etnos (xalq)ning shakllanish davri bilan yuzaga keladi. O‘zbek xalqining shakllanish jaryoni haqida taniqli o‘zbekshunos olim akademik K.Shoniyozovning fikri xarakterlidir. U o‘zbek xalqining etnik sifatida shakllanish jarayonini uch bosqichga bo‘ladi: 1-bosqich –IX-X asrlar; 2-bosqich - X asr o‘rtalaridan to XI asr o‘rtalarigacha; 3-bosqich – XI asr o‘rtalaridan to XII asr o‘rtalarigacha. Ana shu davrlarda etnosga (xalqqa) xos barcha omillar me’yoriga etib, o‘zbek xalqi shakllangan [K.Sh.Shoniyozov, 2001: 337-338]. S.Malovning fikricha “Etnik”ning shakllanish jarayoni VII-IX asrlar bilan belgilash mumkin, zero qadimgi bitiklarda “elat” va budun (ya’ni xalq) atamaları mavjud [S.E.Malov, 1952: 50]. Qolaversa ilk etnik birlik urug‘-qabilalar davridan boshlangan. Bu davrlarda ilk etnik uyushma yuzaga keladi. Shuning uchun bu uyushmani etnik uchun etnogenezning boshlanish davri deb qarash mumkin. Bu albatta bizning mulohazamiz. Shunga ko‘ra, xalq tilining shakllanish jarayonini, taraqqiyot bosqichlarini belgilasa bo‘ladi.

Jumladan, urug‘, qabila, elat va xalq tili umumxalq tilining ilk bosqichi hisoblanadi. Shuning uchun hozirgi ilmiy manbalarda bu til ko‘rinishlari umumxalq tilining quyi shakli sifatida qaralib, "lahja-dialekt va shevalar" nomi bilan atala boshlandi. Demak, (urug‘, qabila, elat va xalq tiliga xos) "sheva", "lahja", "dialekt" kabi tushunchalar umumxalq tilining ilk yoki quyi bosqichi ifodalovchi shakl sanaladi. Ular "yozuv tili"dan oldin ham, "yozuv tili"dan keyin ham umumxalq tilining keyingi ko‘rinishlarini xalq og‘zaki ijodi va jonli so‘zlashuv tilining yozma shaklni, ayniqsa, o‘zbek adabiy tili, milliy o‘zbek adabiy tili kabi yuqori ko‘rinishlarining yuzaga kelishida ham asosiy manba bo‘ldilar.

Xalq tilidagi qayd etilgan “sheva, lahja, dialekt, xususan, adabiy til, milliy til” kabi tushunchalarning o‘ziga xos jihatlari o‘zaro munosabatlari, farqli tomonlari, shakllanish davrlari va ta’riflari bo‘yicha ilmiy manbalarda juda ko‘p fikrlar mavjud. Ularning ba’zilari to‘g‘ri talqin etilgan bo‘lib, ayrimlari hali ham munozaralidir.

Xalq tilining quyi shakl (sheva, lahja dialekt va so‘zlashuv tili kabilar) ilmiy adabiyotlarda to‘liq va ancha yaxshi talqin etilgan. Ammo ba’zan “lahja” atamasining mazmuni aniq ifodalanmay qolgan. Ayrim ishlarda “lahja” ba’zan “sheva” ma’nosida, ba’zan esa “dialekt”ga tenglashtiriladi. Ushbu atamalar rus dialektshunosligida bir muncha aniq tushunchaga egadir. Bu atamalar rus tilida aniq ifodalangan. O‘zbek tilidagi "sheva" atamasi rus tilida "govor" va "lahja" tushunchasi "narechie" ma’nosida, “dialekt” atamasi esa har ikki tilda bir xil qo‘llangan.

Ilmiy manbalarda yozilishicha, "sheva, lahja va dialekt" tushunchalari umumxalq tilining o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan mahalliy hududlar doirasidagi xalq tilining quyi shaklini ifodalaydi. Dialekt shevalar yig‘indisi bo‘lib, bir necha shevalardan tashkil topadi. Lahja esa o‘zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda keng va tor ma’nolarda qo‘llanilgan: keng ma’noda "dialekt", tor ma’noda esa "sheva" o‘rnida ishlatilgan. Jumladan, sharqshunos K.K.Yudaxin o‘zining "Vodil qishloq lahjasi haqida bir necha so‘z" (1927 yil) ishida lahja atamasini birgina qishloq "sheva"si o‘rnida qo‘llagan. Bu atama ko‘pgina ilmiy manbalarda "dialekt"

tushunchasi bilan teng ma'noda qo'llangan. Aslida bu atama arabcha "lahja" - o'zbekcha "sheva" demakdir. Demak, "lahja" so'zi ko'p hollarda "dialekt" atamasi ma'nosiga teng kelmas ekan.

So'zlashuv tili tushunchasi - tilning nutq jarayoni bilan bog'liq bo'lgan umumxalq tilining o'ziga xos shaklidan biridir. So'zlashuv tilining boshqa til shakliga nisbatan o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, shakllanish va ta'rifi, ayniqsa, atamasi kabi masalalarda anchagina munozarali fikrlar bor. Tilshunoslikda "so'zlashuv" tilining atamasi uzil-kesil hal etilgan emas. Jumladan, bu tushuncha bilan bog'liq bo'lgan "so'zlashuv tili", "jonli so'zlashuv tili", "adabiy so'zlashuv tili", "og'zaki so'zlashuv tili", "xalq og'zaki tili", "jonli xalq tili" kabi shakllardagi atamalar to'g'risida aytilgan fikr va mulohazalar fikrimiz dalilidir.

Ba'zan bu atamalar ifodalagan tushunchaning nutqiy hodisalariga qarab, ilmiy manbalarda "so'zlashuv nutqi", "jonli so'zlashuv nutqi", "kundalik so'zlashuv nutqi", "og'zaki nutq" kabi qator atamalar bilan yuritilganligini kuzatamiz. Bu haqda B.O'rinboyevning "O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari" kitobida batafsil fikr bildirilgan. Olim o'z kitobida ilmiy adabiyotlardagi bu atamalar haqida bayon etilgan fikr-mulohazalarni birma-bir tahlil etib, bu borada ma'lum bir xulosaga kelgan [B.O'rinboyev, 1974: 12-13]. Lekin, bu haqda ba'zi bir mulohazalar ham bor. Jumladan, "so'zlashuv nutqi" atamasi o'rnida ko'pchilik ilmiy adabiyotlarda qo'llanilgan "jonli so'zlashuv nutq" yoki "jonli so'zlashuv tili" atamasidan birini qo'llash ma'qulroq deb o'ylaymiz. Buni quyidagicha izohlash mumkin: "so'zlashuv nutqi" til taraqqiyotining oldingi davrlardagi shakl qanday tarzda aks etganligini kuzatib bo'lmaydi. Uni faqat yozma manbalardagina qisman aks etganligini kuzatish mumkin. Bu atama nisbatan mavhum va umumiylikka ega. "Jonli so'zlashuv tili" esa hozirgi, ya'ni ob'ekt va sub'ektning muloqoti davom etayotgan payt, ko'z o'ngida suhbatlashish mavjud bo'lganligi uchun u haqda to'liq tasavvurga ega bo'lishi mumkin. Bizningcha, har ikkala holatni ham bitta atama bilan qo'llash qulayroqdir.

To'g'ri, B.O'rinboyev "so'zlashuv nutqi" atamasini qo'llashni behuda tanlamagan. Bu fikrni ham ko'pgina olimlar ma'qul topishgan.

Haqiqatdan ham, “so‘zlashuv tili”, qayd etilganidek, inson tilning nutqiy shakl, og‘zaki ko‘rinishidir. Ammo, har bir nutq til bilan ifodalanadi, tilning og‘zaki shakli sanaladi, tilsiz nutqning bo‘lishi mumkin emas. Til barcha xildagi so‘zlashuv ko‘rinishlarini - xoh u og‘zaki bo‘lsin, xoh u yozma shaklda bo‘lsin –o‘zida mujassamlashtirgan asosiy manba sanaladi. Til va nutq bir-biriga bog‘liq hodisalardir. Ularni bir-biridan tamoman ajratib qarash asossizdir. Lekin ular bir xil hodisa emas. Til nutq uchun moddiy materialdir. Shu material asosida nutq tashkil topadi. Tildagi hamma narsa til jamoasi uchun umumiy bo‘ladi. Tilda ruhiy va moddiy material mavjud. Fonema, morfema, leksema (so‘z) kabilar kishi xotirasida mavjud bo‘lgan obrazlar, ruhiy material hisoblanadi. Nutq yaratilayotgan yaratilishi yoki yuzaga chiqishi uchun ma‘lum tovush to‘plami (kompleksi)da namoyon bo‘ladigan ma‘no ifodalashda qo‘llanadigan fonemalar, morfemalar, so‘z shakl, so‘z birikmalari va gaplar unga moddiy material sanaladi. Bu moddiy material hamisha til qobig‘ida, ongda saqlanadi. Bundan til bir tomondan moddiy hodisa bo‘lsa, ikkinchi tomondan ruhiy hodisadir, degan xulosa kelib chiqadi. Tilning ruhiy hodisaligini uning ongda saqlanishi ko‘rsatadi. Uning moddiyligini esa nutq jarayonida yuzaga keluvchi mavjud tovushlar belgilaydi. Biz xotiramizda saqlangan qoidalardan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun so‘zlar va grammatik ma‘no tashuvchi morfemalardan so‘z shaklni va gaplarni hosil qilamiz. Masalan, miyamizda noxosdan biror bir hodisa yoki narsani bilish fikri tug‘ildi, deylik. Miyamizda yuzaga kelgan bu fikr savol tariqasida yuzaga chiqadi. Bu fikrni aytish jarayonida ongimizdagi alohida fonema, morfemalarni qabul qilib so‘z shaklga-leksemalarga aylanadi va gap tartibi shaklanadi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylanadi. Bu jarayon tugashi bilan tilga tegishli narsalar (materiallar) yana alohidalik holiga (alfavit tartibidagi tovushlarga) qaytadi va ongimizda so‘z boyligi tarkibini hosil qiluvchi til materiali tarzida saqlanaveradi.

Demak, ma‘lum til jamoasidagi kishilar ongida tovush obrazlari sifatida saqlanadigan va hamma vaqt haqiqatga aylanishga tayyor turgan fonema, morfema, leksema (so‘z), gap va ular bilan bog‘liq bo‘lgan turli lisoniy qoidalar, gaplarning modellari tilga tegishlidir. Tilga oid narsalar chegaralangan miqdordadir. Ularning soni turli tillarda turlicha bo‘ladi.

Qaysi tilda til vositalari nisbatan ko‘p bo‘lsa, o‘sha til boy hisoblanadi. Jamoa hayotining butun sohalarini o‘zida qamragan til jamiyat taraqqiyoti bilan rivojlanib boradi. Jamiyat ehtiyojiga javob bermay qolgan til elementlari iste‘moldan chiqa boradi, ular o‘rnida yangi ifoda vositalari paydo bo‘ladi.

Tilda paydo bo‘lgan yangi narsalar dastlab ayrim jamoa shaxslari nutqida ko‘rinadi, so‘ng asta-sekinlik bilan butun jamoa ongiga singadi. Ana shundan keyin, uni hamma bir xil anglaydigan, talaffuz etadigan bo‘lgach, u umumtil ixtiyoriga o‘tadi. Bunday hodisalar avval so‘zlashuv tilida namoyon bo‘ladi. “So‘zlashuv tili” qadimdan mavjud bo‘lib, uning qadimiy shakl faqat tarixiy Yozma manbalarda va xalq og‘zaki ijodiyotidagina saqlanib qolgan. Hozirgi shakl mavjud nutqimizda “jonli so‘zlashuv tili” shaklda qo‘llanib kelinmoqda. Demak, “so‘zlashuv tili” tushunchasida umumiylik (qadimgi va hozirgi), “jonli so‘zlashuv”da esa faqat hozirgi, ko‘z o‘ngimizda mavjud bo‘layotgan tushuncha anglashiladi.

So‘zlashuv tili xalq tilining barcha ko‘rinishlari kabi og‘zaki va yozma shaklarda qo‘llaniladi. Uning og‘zaki ko‘rinishi yozuvdan oldin ham qo‘llanilgan. Bu davrlarda u yozma shaklning vazifasini bajargan. Jumladan, xalq og‘zaki ijodiyotida, sheva va dialektlar (urug‘, qabila tillari)ning o‘zaro umumiy muomalasida keng qo‘llanilgan. Chunki, u sheva va dialektlardagi umumiy, ko‘p tomondan bir xilda shaklangan til xususiyatlarini o‘zida singdira borgan. Xuddi shu xususiyat yozuvdan so‘ng ham davom etgan. Shu sababli yozuv paydo bo‘lgan davrlarda so‘zlashuv tilining har ikkala shakldagi til xususiyatlari, deyarli farqlanmagan. Til taraqqiyotining ma‘lum davrlariga kelib, adabiy til shakllanib, o‘z mavqeiga ega bo‘la borishi, ayniqsa, umumturkiy til va umumturkiy adabiy til davrlaridan boshlab, ular o‘rtasidagi farqlar ancha kuchaya borgan. Xalq tillari va ularning o‘ziga xos adabiy va milliy adabiy tillarining shaklanishi davrlarida esa so‘zlashuv tilining shakl o‘rtasidagi munosabat o‘zgardi.

To‘g‘ri, ushbu ta‘riflarda “ishlangan/ishlanmagan”, “silliqlashgan/silliqlashmagan” shakldagi so‘zlar qo‘llanilgan. Ammo, so‘zlashuv tilidagi asosiy belgi hisoblangan, uning har ikki (og‘zaki va yozma) ko‘rinishida mavjud bo‘ladigan adabiy tilga xos va adabiy tilga xos

bo‘lmagan xususiyatlar to‘liq aks etmay qolgan. Agar bu ta’rifda bir tomondan yuqorida aytilganidek, so‘zlashuv nutqining adabiy tilga xos, ikkinchi tomondan esa dialektik xususiyatlari tilga olinganda masalaga to‘g‘ri yondoshilgan bo‘lur edi.

Shuni aytish lozimki, muallif o‘z kitobining keyingi sahifasida “so‘zlashuv nutqi” yozma nutq bilan dialekt o‘rtasidagi oraliq formadir. Chunki, so‘zlashuv nutqida yozma nutqqa va dialektga xos hodisalarni uchratamiz, degan to‘g‘ri xulosani keltirgan [B.O‘rinboyev, 1974: 12-13].

“Til” umumiylikka, “nutq” esa xususiylikka ega. Boshqacha aytganda, “til” birliklari umumiylik va mohiyatni invariantlarda, nisbatan o‘zgarmas barqarorlikda, nutq birliklari esa variantlarda, xususiylar ko‘rinishlarda aks etadi. Til imkoniyat bo‘lib, nutq shu imkoniyatning ma’lum darajada yuzaga chiqarilishidir.

Aytilganlardan quyidagicha xulosaga kelishi mumkin bo‘ladi.

Birinchi, “so‘zlashuv tili” tushunchasi, qayd etilganidek, tilning so‘zlashuv bilan bog‘liq barcha ko‘rinishlarini ifodalaydi, o‘zida mujassamlashtira oladi, umumxalq tilining quyi va yuqori bosqichlari o‘rtasidagi til ko‘rinishi sanaladi.

Ikkinchi, shunga ko‘ra, so‘zlashuv tilida adabiy tilga xos barcha (ishlangan, silliqlangan, normalashgan) xususiyatlar bilan birga dialektlar va boshqa (adabiy tilga xos bo‘lmagan) uslubiy ko‘rinishlar ham mavjuddir.

Uchinchi, so‘zlashuv tili yozma va og‘zaki shakllarga ega bo‘lib, yozma shaklda og‘zakiga qaraganda adabiy tilga xos xususiyatlar ustun turadi. Og‘zaki shakl yozuvdan oldin ham mavjud bo‘lib, tilning turli (adabiy tilga xos bo‘lmagan) uslubiy, dialektal, individual qatlamlaridan foydalanishda keng imkoniyat yaratadi hamda qo‘llanishida ancha qulaydir.

To‘rtinchi, so‘zlashuv tili adabiy til va milliy adabiy tillarning rivojlanishi, shakllanishda muhim rol o‘ynagan til shaklidir. Chunki, adabiy til ham, milliy til ham umumxalq tilining quyi tarmoqlari (dialekt va shevalar, xalq ijodiyoti hamda so‘zlashuv tili) bilan bog‘liq holda ularning davrlar osha qo‘llanib kelinayotgan turli an’anaviy uslubiy ko‘rinishlari, materiallari asosida shakllanadi. Tildagi barcha

xususiyatlar xuddi shu soʻzlashuv tilida mavjud boʻlib, u oʻzining hozirjavoblighi bilan adabiy tilning bu ikki yuqori shaklga tez taʼsir etadi, ularning taraqqiyotida muhim omillarni yaratadi.

Adabiy til va milliy adabiy til ilmiy adabiyotlarda umumxalq tilining yuqori shakli sifatida qaraladi. Shu bilan birga, adabiy til bilan milliy adabiy til, tamoman boshqa-boshqa til hodisasi emas, ular, deyarli bir tushuncha doirasida (ayniqsa, bu fikr hozirgi milliy til doirasida) tushunilishi ham mumkin. Shu sababli, ular haqida berilgan taʼriflar, deyarli bir xillikka ega. Lekin ulardagi umumiy tomonlar hamisha toʻgʻri kelavermaydi. Chunonchi, adabiy til milliy adabiy tilga qaraganda ancha oldingi davrlar mahsuli hisoblanadi, deyarli umumxalq tilining quyi bosqichlari (mahalliy sheva, dialektlari)ning shakllanish bilan bogʻliq holda yuzaga kela boshlaydi. U har bir davrga xos milliy til xususiyatlarini oʻzida singdira boradi. Shuning uchun ham, uning til taraqqiyotidagi maʼlum shart-sharoitlar bilan bogʻliq boʻlgan tarixiy davrlarga xos xususiy tomonlari bor.

Jumladan, adabiy til oʻz taraqqiyoti davrida oʻzigacha boʻlgan yozuv tili (yozma manbalar tili) va soʻzlashuv tilining barcha koʻrinishlari asosida taraqqiy etib keladi. Milliy adabiy til esa yagona til birligi asosida tashkil topgan, maʼlum bir davrda shaklangan millat tilidir yoki adabiy tilning soʻnggi davrdagi rivojlangan millat tilining koʻrinishidir. Adabiy til bilan milliy adabiy tilning oʻzaro munosabatlari ularni alohida-alohida tahlil etishda yanada oydinlashadi. Afsuski, xuddi shu oʻzaro munosabatlar tahlilida qator mulohazali masalalar borki, dastavval ana shu muammolarni echish lozim boʻladi.

Maʼlumki, soʻnggi yillarda oʻzbek tilshunosligining hozirgi adabiy til qurilishini oʻrganishda koʻpgina darslik va qoʻllanmalar nashr etildi. Bular turli xil nomlar bilan atalgan. “Oʻzbek tili”, “Oʻzbek adabiy tili”, “Hozirgi oʻzbek tili”, “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”, “Hozirgi zamon oʻzbek tili” kabilar shular jumlasidandir. Ularning barchasi ham “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” yoki milliy adabiy til qurilishini oʻrganishga bagʻishlanadi. Bizningcha, bir tushunchadagi atamani turli shaklda qoʻllash hamma vaqt ham foydali boʻlmay, gʻaliz va notoʻgʻri fikrlarning kelib chiqishiga sabab boʻladi.

Ikkinchidan, o‘zbek tilshunosligida bu atamalarning bir xilligiga o‘z vaqtida e’tibor berilmaganligi sababli ilmiy adabiyotlarda “adabiy til” va “milliy adabiy til” tushunchalarining izohlanish ta’rifi va shakllanish jarayonlari, umuman ularning o‘zaro munosabati masalalarida bir-biriga zid fikrlarning tug‘ilishiga sabab bo‘lmoqda.

Shuning uchun yuqorida aytilgan atamalarning adabiyotlardagi tahlil va xulosalariga aniqlik kiritish lozimdir. Aks holda akademik A.Hojiev aytganidek, “adabiy til” va “milliy adabiy til” tushunchalarining shakllanish jarayoni va ularning ta’rifi haqida ishonchli, ilmiy tasavvurga ega bo‘lish hamda ma’lum bir tarixiy davr adabiy tilini aniq va to‘g‘ri yoritish qiyin [A.Hojiyev, 1988: 8].

Demak, ilmiy adabiyotlarda ushbu masalalarning o‘rganilish holatini ko‘zdan kechirish, so‘ng shu asosda ma’lum bir xulosaga kelish lozim bo‘ladi.

Xuddi shu ma’noda “O‘zbek tili” atamasi hozirgi til qurilishiga doir o‘quv adabiyotlari nomiga unchalik to‘g‘ri kelmaydi. “O‘zbek tili” atamasini qo‘llash ancha ixcham, ammo bu atamaning ma’nosi umumiylikka ega. Uni o‘zbek tili taraqqiyotining barcha davrlari va umumturkiy tildan keyingi o‘zbek xalqining shakllanish davrlari tiliga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Ba’zi ilmiy adabiyotlarda xuddi shu fikr to‘g‘ri qayd etilgan. Jumladan, “O‘zbek tili” tushunchasi umumxalq o‘zbek tili va o‘zbek milliy tili tushunchasi bilan teng turadi [X.Doniyorov, B.Yo‘ldoshev, 1988: 5-6].

“O‘zbek adabiy tili” tushunchasida ham “O‘zbek tili” atamasidagidek umumiylik xususiyati bor. Lekin u adabiy tilning shakllanish davrlari bilan bog‘liq holda farqlanadi.

Demak, “O‘zbek tili” va “O‘zbek adabiy tili” atamalari ifodalagan davrlar “Hozirgi o‘zbek tili” yoki “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (milliy tilga nisbatan ham) atamalariga qaraganda ancha keng davrni ifodalaydi. “Hozirgi o‘zbek tili” yoki “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (o‘zbek milliy tili) tushunchalari o‘zbek tilining so‘nggi davrlari tiliga xos atamalardir. Ular millatning va umumtil birligining shakllanishi bilan bog‘liq hodisadir. O‘zbek millatining shakllanishdan oldingi tillarda milliy birlik va umumtil birligi elementlarigina mavjud edi. Boshqacha aytganda, bu hodisa to‘liq shakllanmagan edi. Xullas, qayd etilgan atamalarni o‘z

o‘rni bilan qo‘llash fan uchun ham, mutaxassis va o‘quvchi uchun ham to‘g‘ri tushuncha hosil qiladi.

Lekin tadqiqotlarda xuddi shu tushunchalar har xil tahlil qilinmoqda. Jumladan, “adabiy til milliy til yoki umumxalq tilining qayta ishlangan, silliqlashtirilgan va muayyan normaga solingan qismi”dir, tarzidagi ta’rifdan to‘g‘ri va aniq xulosa chiqmaydi [X.Doniyorov, B.Yo‘ldoshev, 1988: 5-6]. Unda “adabiy til”, “milliy til” doirasida uning bir qismi yoki "milliy tilning ishlangan, silliqlashtirilgan va muayyan normaga solingan yuqori qismi, yoki adabiy til milliy tilga qaraganda tor tushunchaga ega, degan xulosa chiqadi. Ikkinchidan, adabiy til milliy tildan so‘ng shakllangan, milliy til adabiy tilga asos bo‘lgan, degan xulosaga kelishi mumkin. Uchinchidan, milliy til bilan umumxalq tili baravalashtirilgan, teng qo‘yilgan. Milliy til tushunchasiga adabiy til kiradi, chunki adabiy til tushunchasi milliy til yoki umumxalq tili tushunchasiga nisbatan ancha torroqdir.

Qayd etilganidek, ushbu adabiyotda umumxalq tili bilan milliy til orasidagi farq haqida ham zid fikrlar bor: “Milliy til” tushunchasi “umumxalq tili” tushunchasiga baravardir. U hozirgi davrning umumxalq tilidir. Xuddi shunday boshqa o‘rinda “adabiy til o‘z mohiyatiga ko‘ra umumxalq tilidir”, deb qaralgan [X.Doniyorov, B.Yo‘ldoshev, 1988: 5-6]. Bu fikrlar haqiqatan ham hozirgi tilga nisbatan to‘g‘ridir.

Umumxalq tili tushunchasi til taraqqiyotining hamma davrlariga xos tushuncha bo‘lsa, “milliy til ma’lum davrga xosdir, millatning asosiy birligini tashkil qiluvchi tushuncha sifatida yuzaga kelgan. Umumxalq tili tushunchasi esa, qadimdan mavjud bo‘lib, u hozirgi vaqtda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va u hozirgi vaqtda milliy til tushunchasi bilan barobar qo‘llanadi”. Darhaqiqat, milliy tilning shakllanish davri millatning va unga xos bo‘lgan til birligining yuzaga kelishi bilan bog‘liq. U adabiy til taraqqiyotining so‘nggi davriga xos rivojlangan tildir. Adabiy til esa milliy tilga nisbatan millat shakllanishdan oldingi davrlar mahsulidir. Adabiy til ham, milliy til ham umumxalq tilining yuqori shakli bo‘lib, barcha quyi shakl ular uchun asosiy rivojlanish manbaidir.

Ba'zi ilmiy manbalarda aytilganidek, milliy til shakllangandan so'ng, to'g'rirog'i, millat shakllangandan so'ng, adabiy til bilan milliy til tushunchasi teng kelishi mumkin. Ammo, adabiy tilni milliy tilning (millatning) shakllanishdan oldingi davrlarga nisbatan qaraganda, umumxalq tilining ushbu ikki ko'rinishini tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki, hamisha adabiy til milliy til uchun asosiy me'yor yoki asos hisoblanadi. "Adabiy til" tushunchasi bilan "milliy adabiy til" tushunchasi jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir davriga kelib bog'lanadi (mohiyatan bir-biriga tenglashadi). Shuning uchun ular o'rtasida farq bo'lishi tabiiy. Shu bois ularga berilgan ta'rif bir xil bo'lmaydi. Demak, hozirgi paytda tilshunoslar qayd etgan fikrlarda ham mulohaza talab o'rinlar bor. Haqiqatdan ham, ushbu ta'rif milliy tilga xosdek ko'rinadi. Chunki, u millat bilan bog'lab ta'riflangan. Bu ta'rifni adabiy tilga ham, milliy tilga ham to'liq mos keladi, deb bo'lmaydi. Shuningdek, adabiy tilga berilgan ikkinchi bir ta'rif ham to'laqonlikka ega emas.

Ayrim olimlar adabiy tilni hozirgi davr tili yoki milliy til doirasida ta'riflashni tavsiya etadilar. Masalan, "milliy til" tushunchasiga "adabiy til" ham kiradi. Chunki, adabiy til tushunchasi milliy til yoki umumxalq tili tushunchasiga nisbatan ancha torroqdir tahlilidan so'ng, "adabiy til, milliy til yoki umumxalq tilining qayta ishlangan, silliqlashtirilgan va muayyan normaga solingan qismidir", degan ta'rifni tavsiya etadilar [X.Doniyorov, B.Yo'ldoshev, 1988: 6]. Bu ta'rif davr xususiyati, milliy til doirasida berilgan. Chunki, hozirgi til milliy adabiy til sanaladi. Bu ta'rifda ham "adabiy til tushunchasining milliy til yoki umumxalq tili tushunchasiga nisbatan ancha torroqdir", deyilgan fikrda mavhumlik bor. Ularning o'ziga xos farqli tomonlari aks etmagan. Umuman, o'zbek tilshunosligida adabiy til bilan milliy adabiy til ta'riflarida ularning o'zaro munosabatlaridagi farqli tomonlar hisobga olinmagan, balki, faqat umumiy funksional birligi qayd etilgandir. Ta'riflarga bir yoqlama yondoshilgan. Aniqroq qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida adabiy til va milliy adabiy til tushunchalari haqida aniq va yagona to'g'ri fikrga kelingan emas. Adabiy til hamma vaqt ham milliy adabiy til tushunchasiga to'g'ri kelmaydi.

Qayd etilgan fikrlarning ba'zisi faqat hozirgi davrga nisbatan to'g'ri kelishi mumkin. Chunki, hozirgi milliy til adabiy til qurilishiga

bo'ysunadi, uning qonun-qoidalarini asosida ish ko'radi va, aksincha, hozirgi adabiy til hozirgi milliy til talabi asosida rivojlanib boradi, milliylikka asoslanadi, milliy tilning yuqori shakl sifatida ish ko'radi. Ular o'rtasidagi munosabatni yanada aniq va to'g'ri yoritish maqsadida manbalarda aytilgan quyidagi fikrlarni keltiramiz: "milliy adabiy tilning bo'lishi millatning shakllanishga bog'liq bo'lib, adabiy til esa millat shakllanishga qadar ham bo'lishi mumkin. Shu sababli adabiy til termini ikki xil ma'noda qo'llanib keladi, ya'ni: 1) millat shakllanishga qadar bo'lgan davrda, bir tomondan, o'zining turli stillari bilan davlatning ish yuritishiga, adabiyot, din, fan kabilarga xizmat qiluvchi yozuv tili, ikkinchi tomondan, xalq poetik ijodi tili; 2) milliy tillar taraqqiy etgan davrlarda - umumxalq tilining ishlangan, normalashgan, yozma va og'zaki shaklda millatning madaniy hayotida, ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarida xizmat qiladigan formasi ma'nolarida qo'llanadi" [A.K.Borovkov, 1934: 9].

O'zbek adabiy tilining shakllanish jarayoni 1940-yillargacha davom etgan. O'zbek adabiy tili 1920-yillardan oldin (o'ziga xos mahalliy dialektlari asosida shakllangan mahalliy adabiy til shaklda bo'lib, 1920-1940-yillarda ana shu mahalliy shakldagi) til birliklari o'zbek adabiy tilining shakliga aylana bordi. Mahalliy o'zbek dialektlarining asta-sekin rivojlanib, umumxalq o'zbek tiliga aylanishi, bu dialektlar zaminida yagona o'zbek adabiy tilining tashkil topishi uzoq vaqtlar samarasidir [G'.Abdurahmonov, 1962: 8].

Chunki, ular birdaniga hozirgi milliy adabiy tilimiz tarkibiga singib ketgan emas. Hatto, bu jarayon hozir ham davom etmoqda. Buni hozirgi o'zbek milliy adabiy tili tarkibida mavjud bo'lgan mahalliy sheva va dialektlarning til qurilishi sohalarini taqqoslaganda sezish mumkin.

Hozirgi o'zbek milliy adabiy tilini 1930-1940 yillardan boshlab shakllangan deb aytsa bo'ladi. Chunki, bu davrda oldingi davr adabiy tili deb yuritilgan mahalliy o'zbek (dialektlari, so'zlashuv tili va yozma manbalar tili asosida shakllangan) adabiy tiliga xos bo'lgan fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, ayniqsa, yozuvga doir imlo qoidalarini isloh qilish, til taraqqiyotini yangi davrga moslash, qayta shakllantirish, ishlash, silliqlash, normaga solish kabi ishlar hal etila boshlangan edi.

Shunga qaramay, hozirgi davr o'zbek milliy adabiy tili og'zaki, ayniqsa yozma manbalar til materiallari lisoniy nuqtai nazardan yanada o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lmoqdaki, uni jiddiy tadqiq etish zarurligi sezilmoqda. Ta'kidlaganimizdek, o'zbek tilining davlat tili mavqeiga ega bo'lishi va O'zbekistonning mustaqillikka erishishi respublikada yangicha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xalqimizning o'zligiga xos milliy qarashlari vujudga keldi. Xorijiy davlatlar bilan teng huquqlilik aloqalari o'rnatilib, savdo-sotiq, ilm-fan va boshqa sohalarida hamkorlik qilinishi kabi voqealar, tarixiy sharoitlar natijasi davlat tili - o'zbek milliy adabiy tili taraqqiyotiga ta'sir etdi.

Hozirgi yozma manbalarda, ilmiy adabiyotlarda, ayniqsa matbuot tilida bu hol sezilarli darajada ko'rinadi. Til taraqqiyotida lug'at boyligi nisbatan tez o'zgaruvchan bo'ladi, tilning boshqa sohalariga qaraganda ancha tez boyib boradi. Ana shu o'zgaruvni yozma manbalar orasida matbuot tili tezroq o'z sahifasida qamrab olib, uning keng qo'llanishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun matbuot materiallari tili adabiy tilning eng ilg'or shakli sanaladi. Tildagi har qanday yangilik, yangi bo'lgan tushuncha-atama yoki so'z birinchilar qatori matbuotda o'z ifodasini topadi va keng jamoatchilikka targ'ib qilinadi. Shuning uchun ham, matbuot tili amaldagi adabiy tildan hamisha oldinda yuradi.

Har bir milliy tilning o'zligini saqlab qolishda, uning o'z ichki qonuniyatlarini, xususiyatlarini hisobga olish muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, tilning so'z boyligini boyitishda ichki imkoniyatlari bilan birgalikda tashqi manbalarning ham ta'sirini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Aslini olganda, adabiy tilning tashqi imkoniyatlarsiz to'la shakllanish qiyin. Chunki dunyoda hech bir sof millat bo'lmaganidek, sof til ham yo'qdir. Chunonchi, tillar ham odamlar singari bir-birlari bilan doimiy ravishda aralashib turadilar, aloqa-munosabatda bo'ladilar, o'zaro ta'sir o'tkazadilar. Masalaga shu nuqtai nazardan qaraganda o'zbek tilining rus, ayniqsa, arab, fors-tojik tillari bilan yaqin munosabatda bo'lganligi, ulardan ko'p hollarda foydalanib, o'z leksikasini boyitib kelganligi, umuman olganda, bu ijobiy hodisa hamdir. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilimizga tashqi manbadan kompyuter, bankir, biznes, biznesmen, bakalavr, menedjer, menejment, magistr, kollej, litsey, fermer kabi juda ko'p so'z va

atamalar kirib keldi. Shuningdek, bir paytlar o'zbek tilida keng iste'molda bo'lib, so'nggi davrlarda tarixiy so'zlarga aylanib qolgan: "tamg'a, muhr, bitik, chipta, tuman, tijorat, tujjor, taboq (list), chop etmoq (nashr etmoq), moziy, viloyat, istiqlol" kabi o'nlab atamalar tilimizning ichki manbai asosida qayta tiklandi. Garchi, bu so'zlarning ko'pi o'z tilimizniki bo'lmasa-da, ular o'z davrida o'zlashib ketgan edi. Shu nuqtai nazardan, ular tilimizning ichki imkoniyati doirasiga kiradi. Lekin har bir narsaning me'yori, chegarasi bo'lganidek, har bir tildagi boshqa tildan kirgan so'zlarni, atama va grammatik vositalarni o'zlashtirish, shu kabi tarixiy so'zlarni qayta tiklash masalasida ham me'yor, chegara bo'lishi shart. Aks holda boshqa til manbai har qanday milliy tilning tabiatiga, uning ichki qonuniyatlariga jiddiy zarar etkazishi, adabiy tilni xalq tilidan, mahalliy dialekt va shevalardan, uning boshqa ichki imkoniyatlaridan ajratib qo'yishi, hatto uni sun'iylikka, inqirozga olib borishi ham mumkin.

Shu kabi, aksincha, tilning ichki manbaiga juda ham berilib, unga zo'rma-zo'raki yondoshib bo'lmaydi. Ayni paytda tilning ana shu ichki va tashqi manbaiga to'g'ri yondoshmaklik natijasida qo'pol xatolikka yo'l qo'yilmoqda. Bu hol ayniqsa, atamachilik sohasida ko'zga tashlanmoqda. Masalan, mustaqillikning dastlabki paytlarida o'zbek tilining ichki manbaiga e'tiborni kuchaytirish maqsadida chetdan kirgan, to'g'rirog'i rus tili orqali kirgan baynalminal so'zlarga, ya'ni tashqi manbaga qarshi kurashib, ularni hozirgi davr uchun tarixiy yoki tushuniilishi qiyin bo'lgan, real hayotdan uzoqlashgan so'zlar bilan palapartish ravishda almashtirish kuchaydi. Jumladan, jarida, oynoma, ro'znoma, mushtariy, riyoziyot, kulliyot, tahsilgoh, minbargoh, da'vatgoh, dorilmuallim, oliygoh, oliy ilmgoh, bilimgoh, maskan, tayyora, tayyoragoh, sayyora, favvora, nohiya kabi juda ko'p atamalar qo'llanildiki, ularning birortasi ham milliylikka dahli yo'q, aslini olsak ular o'zbek tiliga xos so'zlar ham emas. To'g'ri, bunday so'z va atamalar ma'lum bir davrlarda o'zbek tilida keng qo'llanilgandir, lekin ayni paytda ular iste'moldan chiqqan bo'lib, ko'pchilikka tushunilmaydigan, eskirgan-tarixiy so'zlarga aylanib qolgan va ular hozirgi avlod uchun tushunilishi qiyindir. Shuning uchun ham, bizningcha, bu kabi so'zlarni qayta "tiriltirish" va hammaga tushunarli

bo'lgan va tilimizda keng qo'llanilayotgan so'zlar bilan almashtirish zarurati yo'qdir. Shuningdek, hozirgi paytda shoshma-shosharlik bilan chop etilayotgan ba'zi lug'atlarda ayrim atama va iboralar tarjimalarida ham g'alizliklarni ko'rish mumkin.

Qayd etish lozimki, xuddi ana shunday holat o'zbek adabiy tilining 1920-yillardagi davrlarida yuz bergan. Bu davrda o'zbek adabiy tilining boshqa tillarga munosabati, ular bilan o'zaro aloqasi qanday bo'lishi masalasida qizg'in bahs munozaralarni kuzatish mumkin. Buni, asosan, til leksikasining boyib borishi, atamashunoslik sohasiga oid bo'lib, tilning sofligini saqlash davosi bilan o'zbek tiliga baynalmilal so'z va atamalarning o'zlashishiga qarshilik ko'rsatilgan edi. O'sha davrlardagi tarixiy shart-sharoitlar bilan bog'liq holda hayotda paydo bo'layotgan yangi-yangi tushunchalarni ifodalash uchun o'zbek tilidagi so'zlarning o'zidan so'z yasash, eski o'zbek tiliga oid iste'moldan chiqqan so'zlarni qayta tiklash, hech imkoniyati topilmay qolgan taqdirda arabcha, forsha so'zlardan foydalanish lozim deb qaralgan edi. Ammo, tilning o'ziga xos qonuniy taraqqiyotiga zid bo'lgan bu kabi nuqson va xatoliklar ko'pga bormay barham topdi. Chunki, tilning ichki va tashqi imkoniyatlaridan qonuniy ravishda foydalanilmagan va ularga shoshma-shosharlik bilan yondoshilgan edi.

Demak, har bir tildagi atamalarning yaratilishi, joylashishi bir-ikki yilda emas, balki bir necha o'n yillar yoki asrlar davomida asta-sekin yaratilib va silliqalanib, shu asosda to'g'ri izga tushgan. Ularni bu izdan birdaniga chiqarib tashlash mumkin emas. Atamalar tanlashda yoki almashtirishda hamda tarjima etishda shoshma-shosharlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bu atamashunosligimiz uchun qo'pol xatolik sanaladi. Umuman, qayd etilganlar asosida quyidagicha xulosaga kelishi mumkin.

Rivojlangan har qanday til, shu jumladan hozirgi o'zbek tili ikki asosiy funksional turga: adabiy til va so'zlashuv tiliga bo'linadi. Har bir muayyan tilning sohibi, tashuvchilari bo'lgan elat (xalq) yoki millatning vakillari tomonidan so'zlashuv tili bolalikdan boshlab egallanadi. Adabiy til, uning me'yorlari va qonuniyatlari esa balog'atga etgan, kamolatga erishgan kishining shakllanish jarayonida o'rganib, o'zlashtirib olinadi.

10-§. Tilning ijtimoiy vazifalari. Til kishilik jamiyatining asrlar davomidagi tarixiy-ijtimoiy tajribasi asosida yuzaga kelgan ijtimoiy hodisadir. Tilning ijtimoiy tabiati uning jamiyatda mavjud bo‘lishi hamda jamiyat manfaatlariga xizmat qilishida namoyon bo‘ladi. Shu sabab ham buyuk nazariyotchi olim F.de Sossyur tilning ijtimoiy hodisa ekanligi haqida shunday deydi: “Til belgilari o‘z tabiatiga ko‘ra garchi psixik bo‘lsa ham, lekin u abstraksiya emas, balki jamiyat a‘zolari til xotirasida joylashgan reallikdir” [F.de. Sossyur, 1977: 53]. Til va jamiyat taraqqiyoti uzviy bog‘liqdir. Jamiyatda ro‘y beradigan har qanday voqelik, ma‘lum ma‘noda tilda o‘z ifodasini topadi. Aytaylik, hayotga bitta yangi narsa kirib kelsa, uning nomi tilda albatta, aks etadi.

Akbarshoh bolaga hech qanday til ataylab o‘rgatilmasa, u qaysi tilda gapiradigan bo‘lishini istaydi. Ana shu maqsadda shoh o‘n ikki emizikli bolani ajratib olib, Agradan 6 mil uzoqlikdagi qal‘aga joylashtiradi, ularni tarbiyalashni o‘n ikki soqov enagaga topshiradi. Tilsiz qorovulga qal‘a darvozasini ochish qat‘iyan ta‘qiqlanadi, darvoza ochilsa, uning boshi sapchaday uzib tashlanishi aytiladi. Bolalar o‘n ikki yoshga etganda, shoh ularni huzuriga keltiradi. Hind faylasuflari bu bolalarning tili sanskrit bo‘lib chiqadi deb hisoblaydilar. Ammo bolalar shoh huzuriga kelganda, barcha hayratdan tosh qotib qoladi.

Chunki bola bechoralar hech bir tilda gapirmas edilar. Ular o‘z enagalaridan fikrlarni turli imo-ishoralar bilan ifodalab, hech qanday tilsiz muomala qilishni o‘rgandilar [N.Uluqov, 2016: 23]. Bu misol tilning biologik yoki tabiiy hodisa emasligini yana bir bor isbotlaydi. Til ijtimoiy hodisa bo‘lgani uchun ham bolalar jamiyatdagi gunglarning imo – ishoralaridan boshqa hech narsani o‘rganmadi.

Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy hodisa ekanligini o‘rganadi. Tilning paydo bo‘lishi, bir butun sistem sifatida shakllanishi, ijtimoiy hodisa tarzida voqelanishi uning tarixiyligi bilan bog‘liq.

Tilning jamiyatdagi ko‘rinshlari. Kishilar til orqali aloqa-munosabatga kirishadilar, til aloqa vositasi sifatida mavjuddir. Qaysiki tildan odamlar foydalanmasa, iste‘moldan chiqadi. Til istemolda bo‘lishi uchun shu tildan foydalanadigan jamiyat bo‘lishi kerak. Til aloqa vositasi tarzidagi ahamiyatini yo‘qotdimi, uning avvalgi holatini sun‘iy ravishda tiklab bo‘lmaydi.

Jahon tilshunosligida til va uning ijtimoiyligi, paydo bo'lishi va rivojlanish jarayonlari haqida xilma-xil fikrlar bildirilgan. *Tilning ijtimoiyligi, rivojlanishi va nutq bilan munosabati xususida Ferdinand de Sossyur va Vilgelm fon Gumboldtlarning fikrlari* etakchi o'rin egallaydi. Nazariyotsi olim *Ferdinand de Sossyurning* fikricha, til kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko'ra aloqa quroli, fikrni ifodalaydigan vositadir. Ijtimoiy tabiati jihatidan qaralganda til ijtimoiy hodisadir. Ichki tuzilishiga ko'ra til sof belgilar sistemasidir.

Tilning taqdiri uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bog'liq. Til jamiyat bilan paydo bo'lganidek, jamiyat bilan birga o'ladi [M.Irisqulov, 1992: 10].

Til qonunlarini, uning rivojlanishi jamiyat tarixi bilan va shu tilni yaratgan xalqning tarixi bilan chambarchas bog'liq holda o'rgangandagina bu masalani to'g'ri hal qilish mumkin. Hamma narsa sistemadan iborat bo'lgani kabi til ham o'zining tuzilishi bilan, ayrim unsurlarining o'zaro munosabati bilan butun bir ideal tizimni tashkil etadi Bu masala F.de Sossyur va Vilgelm fon Gumboldt qarashlarida aniq aks etadi.

Tilning ishlash tizimi haqida N.Xomskiy quyidagi fikrlarni yozadi: "Inson ongida dastlab mazmunini tashkil etuvchi propozitiv tizim vujudga keladi. So'ngra ushbu tizim grammatik transformatsiya deb nomlanuvchi formal operatsiya yordamida fizik signal qiyofasini oladi" [V.A.Zveginsev, 1973: 80-81].

V.A.Zveginsev to'g'ri qayd qilganidek, tilning yashash makoni inson ongidir. Til insonlar ongida taraqqiy qiladi, yashaydi va rivojlanadi. Til nasldan naslga, avloddan avlodga o'tadigan irsiy hodisa emas, aksincha, til jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Bolaning qaysi tilda so'zlay boshlashi uni o'rab turgan til muhitiga bog'liq. Misol uchun, o'zbek bolasi go'daklikdan tojiklar orasida tarbiyalansa, u faqat tojikcha so'zlab, o'z ona tilini bilmasligi mumkin. Ammo bolaning biologik belgilari (yuz tuzilishi, sochining rangi va hokazolar) o'zgarmagan holda shakllanib boradi.

Til jamiyatga xizmat qiladi, jamiyatda yashaydi, taraqqiy qiladi. Shuning uchun ham tom ma'noda ijtimoiy hodisadir.

11-§. Og‘zaki va yozma nutq. Yozuv va savodxonlik muammolari. Og‘zaki nutqning umri insoniyat umri bilan barobardir. Yozma nutq insoniyat taraqqiyotining keyingi davrlarida yaratilganligi bilan og‘zaki nutqdan tubdan farqlanadi. Odamzod yaratilishi bilan o‘z jamiyatida bir-biri bilan muloqat qilishga ehtiyoj sezadi. Shu ehtiyojni qondirish uchun og‘zaki nutqni shakllantirgan. Yozma nutq paydo bo‘lgan davrgacha juda ko‘plab ma‘lumotlar og‘izdan-og‘izga o‘tib avloddan avlodga o‘tib kelgan. Og‘zaki nutqning rivojlangan holati halq og‘zaki ijodi asarlari namunasiga aylangan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarini bir joyga yiqqanimizda 400 tomdan oshib ketishi ham og‘zaki nutqning naqadar boyligiga va uzoq o‘tmishga borib taqalishiga guvoh bo‘lamiz. Til bilan jamiyat taraqqiy qilishi, qolaversa til adabiyot, ma‘naviyat va ma‘rifat taraqqiyoti uchun ham birlamchi vosita sanaladi. Til o‘zining tarixiy taraqqiyoti va boshqa tomonlari bilan ijtimoiy hodisalardan ajralib turadi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda shuni ham aytish lozimki, tilni madaniyat bilan ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirib bo‘lmaydi. Chunki madaniyat asl ma‘nosiga ko‘ra mafkuradir, til esa har qanday mafkura uchun ham bir xilda xizmat qiladi [A.Reformatskiy, 1967: 16]. Ammo, har bir millatning tili uning milliy madaniyatini taqozo etadi, zotan, millatning madaniyati uning tilida ham aks etadi.

Xulosa qilib aytganimizda, tilsiz adabiyot ham, madaniyat ham, mafkura ham rivojlanmaydi. Barchasi uchun til muhim vosita sanaladi.

Til fikr ifodasi uchun zarur, o‘z navbatida fikr til asosida yuzaga keladigan, birisiz ikkinchisini tasavvur qilolmaydigan chambarchas bog‘liq jarayonlar hisoblanadi. Demak, til ham, fikr ham kishilik jamiyatida shakllangan. Til birliklari – fonema, morfema, so‘z, gap bir butun holda, mantiqiy tushunchalar (his-tuyg‘u, aqliy bilish, idrok, tafakkur) bilan uzviy bog‘liqdir. Til ideal sistema sifatida jamiyatda aloqa vosita vazifasini bajaradi.

Og‘zaki nutq yozma nutqdan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1.Og‘zaki nutqda jonli til qanday bo‘lsa, shundayligicha bo‘y - basti bilan namoyon bo‘ladi. Yozma nutqda esa til aloqa-munosabatning

muhim vositasi sifatida ma'lum qoliplarga solinadi. Bo'y - basti bilan namoyon bo'la olmaydi.

2.Og'zaki nutqda kishilar o'z fikrlarini, sezgi va ruhiy kechinmalarini ma'lum ma'noda nisbatan ko'proq chiqarib berib, birbirlariga ta'sir ko'rsatadilar. Shunday paytda tilning hissiy ta'sir vazifasi yaqqol seziladi. Tilning muayyan ma'lumotni ifoda etib, tinglovchiga ta'sir ko'rsatishi uning hissiy-ta'siriy vazifasi hisoblanadi. Og'zaki nutqda xabar, sezgi va hayajon, xohish ifoda qilish hissiy ta'sir vazifasining asosini tashkil etadi. Bu jarayonda so'zlovchining ko'z va mushaklari, mimika katta rol o'ynaydi. Bular ham ma'lum bir ma'noni tashish vazifasini bajaradi. Bunda turli tasviriy til vositalaridan, jumladan, modal so'zlar, javob talab qilmaydigan so'roq, tartibni o'zgartirishda foydalaniladi. Yozma nutqda esa bu imkoniyatlar cheklangan bo'ladi. Ya'ni ifodalamoqchi bo'lgan fikrimizning ma'lum foizlarigina yozma nutqda aks etadi. Qolganlari esa ichki bilim va nutqni yozma nutqqa aylantirish paytida yo'qotiladi.

3.Nutqning ma'lumotlarni to'plash vazifasi. Nutq aloqa vositasi, hissiy ta'sir ifodasi bo'lib qolmay, to'plash vazifasini ham bajaradi. Yozma nutq orqali to'plangan bilim va tajribalarni avloddan avlodga yetkazamiz. Bunda nutqning ikki (og'zaki va yozma) ko'rinishidan foydalaniladi. Nutqning og'zaki ko'rinishi inson nutqining paydo bo'lishi davridan boshlab aloqa-munosabatda keng foydalanib kelinmoqda. Yozma shakli esa yozuvning yuzaga kelishi bilan bog'liq bo'lib, tilning to'plash vazifasida muhim o'rin egallab kelmoqda.

4.Yozma nutq til taraqqiyotining keyingi paytlarida shakllangan. Bu jarayon jahon yozuvlari va ularning paydo bo'lish tarixi bilan belgilanadi. Aslida, yozuv ham til kabi qadimiy bo'lib, u ijtimoiy xarakterga ega. Biroq, yozuvning o'ziga xos qulaylik tomonlari ham bor. Yozuvning eng qulay tomoni unga vaqt va masofaninig daxlsizligidir.

5.Yozma nutq o'zgarmaydi, og'zaki nutq esa o'zgaruvchan hodisadir. Tilning o'zi doimiy xarakterdagi dinamik o'zgarib boruvchi, to'xtovsiz taraqqiy qilib boradigan ijtimoiy hodisadir. Tildagi o'zgarishlarni yozuv orqaligina bilib olamiz. Faqat yozuv tufayligina tilning taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan hodisalarni tekshira olamiz.

Amerika qit'asida yashovchi ko'pchilik xalqlarning yozuvi yo'q. Yozuv jamiyatning madaniy taraqqiyotida muhim faktordir.

Tilning umri olidida bir avlodning umri juda kichik vaqt bo'lgani uchun bir kishining umri davomida tildagi o'zgarishlarni deyarli sezmaymiz. Aslida til to'xtovsiz o'zgarib boruvchi hodisa. Yozuvning umri esa uning amal qilish muddati bilan o'lchanadi. Shu sabab ham yozuvdagi o'zgarishlarning guvohi bo'lib boramiz. Hamma xalqlar kabi o'zbek xalqi ham bugungi fonografik yozuvdan foydalanish vaqtigacha juda ko'plab yozuvlardan foydalangan.

Piktografik yozuv. Umuman kishilik jamiyatida ilk yozuvning paydo bo'lishi piktografiya (chizib yozaman) bilan bog'lanadi. Shuning uchun u piktografik (chizib yozaman) yozuv deb yuritiladi. Bu atama lotincha piktus "chizilgan" va grapho "yozaman" degan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini anglatadi. L.Blumfild bu yozuvga misol tariqasida Amerikaning mahalliy odjibva qabilasi daraxt po'stlog'iga bir qancha shakllar chizilgan bo'lib, muqaddas qo'shiq tartibini bildirgan. Yana bir misol, Mandan qabilasining a'zosi daraxt po'stlog'iga uzun chiziq tortib, uning bir tomoniga miltiq va o'ttizta qunduzning rasmini, ikkinchi tomoniga esa savsar, suvsar hamda qutos mo'ynalarining suratlarini chizgan. Bu orqali u bir miltiq va o'ttizta qunduz mo'ynasiga savsar, suvsar hamda qutos mo'ynalarini almashtirish istagini bildirgan.

Bu dastlabki yozuv bo'lgani uchun, bir rasmni hamma har xil o'qishi mumkin bo'lgan. Mavhum otlarni ifodalash imkoni bo'lmasdi. Shu sabab ham bu yozuv o'z o'rnini keyingi ideografik yozuvga bo'shatib berdi.

Piktografik yozuvdan so'ng nisbatan takomillashgan ideografik yozuv shakllantirildi. Ideografik yunoncha idea - tushuncha va grafo – yozaman degan ma'nolarni anglatgan. Uning boshqa bir nomi logografik yozuvdir. Logos - so'z va grafo – yozaman degan ma'nolarni anglatadi. Bu yozuvda qo'llangan belgilarni ideogrammalar, yoki logogrammalar deb atagan. Bu yozuv bo'yicha har bir belgi ma'lum bir so'z tushunchasini bildirgan.

Keyinchalik logografik yozuvning shakllantirilgan shakli asosida ieroglifik yozuv paydo bo'lgan. Bu yozuvning nomi yunoncha ieroglifik "muqaddas yozuv" so'zidan olingan. Mazkur yozuv Qadimgi Xitoy va Arabistonga taaluqlidir. Bu yozuvda ifodalanuvchi narsa bilan ma'lum ma'noda bog'langan xususiyat saqlanadi. Keyinchalik alifbo tushunchasi

ham paydo bo'la boshladi. Alifbo belgilari shaklan mixlarga o'xshaydi. Keyinchalik yozuvlar takomillasha borib, murakkab belgilar soddaroq bo'lgan belgilarga aylana boshlagan va natijada fonografik yozuv paydo bo'la boshlagan. Fonografik yozuv g'alizlik va tushunmovchiliklarga barham berdi. Mukammal yozuv bu fonografik (nutq tovushlarini ifodalay oladigan) yozuvdir. Umuman, tilning paydo bo'lishi kabi bu yozuvning shakllanish tarixi ham uzoq davrlar bilan belgilanadi.

Fonografik yozuv ham turli shaklga ega bo'lgan. Shulardan biri sillabik yoki bo'g'in yozuvi deb yuritilgan. Bu yozuv ko'p bo'g'inli so'zlarni mayda qismlarga ajratishni taqoza etgan. Bunda biror tushunchani yozganda bo'g'inlar qo'shilgan. Ierogliflar bugungi biz so'zlarni bo'layotgan bo'g'inlarni ifodalash vazifasini bajardi. Dastlab mazkur yozuv qadimgi Messopotomiyada keng tarqalgan. Keyinchalik esa Hindiston, Arabiston va Yunonistonda ham qo'llanila boshlagan.

Yuqorida sanalgan yozuvlarning barchasi o'qish va o'qitish ishlarini ancha murakkablashtiradi, zero, piktografik yozuv belgilari butun bir jumlaning, ideografik yozuv belgilari so'zni (tushunchani), ieroglifik yozuv belgilari esa bo'g'inlarni ifodalagan.

Shuni ham aytish lozimki, keyinchalik ieroglifik yozuvlarda alifbo belgilari paydo bo'la boshlagan va piktogrammalarga nisbatan osonroq, soddaroq yozuv vujudga kelgan. Shunday qilib yozuvning eng soddalashtirilgan va qulay usuli fonografik yozuv paydo bo'lgan. Fonografik so'zi ham yunoncha bo'lib, phone-tovush va grapho-yozaman degan ma'nolarini anglatadi. Bu yozuv tovushlarni ifodalagani sababli keyingi yozuvlardan ancha qulaydir.

12-§. Me'yorlashtirilgan tillar. Adabiy til va shevalar. Jamiyatning tilga va tilning jamiyatga ta'siri. Tillarning chatishuvi masalasi. Kreol tillar. Pijin tillari. Xalqaro tillar. Sun'iy tillar.

1.Me'yorlashtirilgan tillar. Adabiy til shakliga ega bo'lgan barcha tillar me'yorlashtirilgan tillar jumlasiga kiradi. Masalan, hozirgi rus tili, o'zbek tili va boshqa tillarning adabiy tili olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Adabiy til ma'lum qolipga solingan bo'lsa-da, tarixiy taraqqiyot davomida takomillashib, o'zgarib, boyib boradi. Me'yorlashtirilgan tillarda so'zlashuvchi odamlar mavjud bo'ladi, ya'ni

jamiyatiga ega bo‘ladi. Me‘yorlashtirilgan tillar ma‘lum normaga solingan, qayta ishlangan, hammaga tushunarli bo‘lgan til shaklidir.

2.Qadimiy tillar. Bu tillarning dastlabki taraqqiyoti davrida shakllangan, rivojlangan, yozuvlari yaratilgan bo‘lib, buyuk asarlar, madaniy-ma‘naviy yodgorliklar yaratilgan tillardir. Bu tillar keyingi davrlarda shakllangan bir qator tillar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Qadimiy tillar ham kishilik jamiyatining ta‘siri bilan yuzaga kelgan va tilning umumiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyat kasb etgan. Bu tillarning gaplashuvchi jamiyat yo‘q bo‘lgani uchun keyingi davrlarda iste‘moldan chiqib qoladi. Lotin, oromey, sug‘d, xorazm kabi juda ko‘p tillar eng qadimiy tilning yaqqol namunasi. Bunday tillarning fanda faqat nomlarigina saqlangan bo‘lib, hozirgi davrda bu tilda gaplashuvchi millat ham yo‘q. To‘g‘ri, V.Gumboldt nazariyasiga ko‘ra ularning ildizi asosida yangicha shakldagi tillar taraqqiy etib, bir qancha etnik guruhlar, hatto millatlar (masalan, lotin tili ildizi asosida ispan, portugal, fransuz kabi millatlar va ularning tillari) paydo bo‘lgan.

3.Mahalliy tillarga kam sonli aholi gaplashadigan tillar kiradi. Ba‘zi joylarda bir qishloqning alohida 400 - 500 kishi gaplashadigan tili mavjud. Mahalliy tillarning o‘z yozuvi mavjud emas. Bunday tillar faqat og‘zaki shakldagina bo‘lib, aholining kundalik aloqa-munosabat ehtiyoji uchun xizmat qiladi. Amerika qit‘asidagi ko‘pchilik mahalliy hindularning tillari hozirgacha saqlanib qolgan. Sekin – sekin adabiy tilga singib ketishi oqibatida kelajakda mahalliy tillar yo‘qolib ketish havfi katta.

4.Kreol tillari mustamlakachilik davrida afrikaliklar, sharq mamlakatlari xalqlari va amerika hindulari tillarining aralashuvi natijasida paydo bo‘lgan tillardir. Kreol tillari asosan mahalliy aholi tillariga evropa tillari (fransuz, ingliz, portugal) aralashishidan kelib chiqqan.

Kreol tillarning har biri o‘ziga xos til xususiyatlariga ega bo‘ladi. Aralash tillarning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rinib turadi.

5.Pijin tillari ham Evropaliklar tillari bilan mahalliy tillarning chatishividan yuzaga keladi. Pijin tillari kreol tillardan farq qiladi. Pijin tillaridan port shaharlarida ikkinchi til sifatida foydalaniladi. Lekin kreol, pijin tillari jamiyat uchun aloqa-munosabat vositasi sifatida

xizmat qilsa-da, bu tillar mustaqil til tarzida keng qo'llanilmaydi. Pijin tillari uchun jamiyat yo'q.

Pijin tillari rivojlanib keyinchalik kreol tiliga aylanishi mumkin. Eng keng tarqalgan pijin tiliga "pijin-english" tilini misol qilib ko'rsatish mumkin.

6.Sun'iy tillar maxsus yaratilgan xalqaro tillardir. Polyak olimi L.Zamengof yaratgan *esperanto tili* sun'iy tilning yorqin misolidir. Bu tilning grammatikasi ishlab chiqilgan, lug'aviy asosi Evropa tillariga asoslanilgan, grammatikasi agglyutinativ xarakterda, grafikasi lotin yozuvi asosida shakllantirilgan. Bu tilga juda ko'plab mashhur asarlar tarjima qilingan. Hammaga tushunarli bo'lishi uchun dunyo miqyosidagi majlislarning olib borilishini hisobga olib bu til yaratilgan. Gazeta, jurnallar, teleko'rsatuv va radio eshittirishlar ham olib boriladi. Bu tilning keyingi taqdiri muayyan davr bilan bog'liq.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Fanda tilning ijtimoiy hodasaligi va uning boshqa ijtimoiy hodisalardan farqi haqida qanday ma'lumot mavjud?
- 2.Til va uning ijtimoiyligini, paydo bo'lishi va taraqqiy etish jarayonlarini dunyo tilshunosligida qanday nazariyalar mavjud?
- 3.Tilning ijtimoiyligi va taraqqiyoti masalasida Ferdinand de Sossyur va Vilgelm fon Gumboldtlarning qanday fikrlari mavjud?
- 4.Fanda inson tilining paydo bolishi haqida qanday farazlar (nazariyalar) aytilgan?
- 5.Til va yozuv, ularning paydo bo'lishi haqidagi farazlar va ularning (piktografik, piktogramma, ideografik-logografik, ieroglifik, fonografik, sillabik yozuv, stenografiya, transkripsiya) shakllari haqida so'zlab bering.
- 6.O'rta Osiyo xalklari qo'llagan yozuvlar va ularning (oromiy Urxun-Enasoy, uyg'ur, arab, lotin va h.). shakllari haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?

Tayanch so'z va birikmalar:

O'lik til, lotin, sug'd, qadimiy xorazm, biologik jarayon, ijtimoiy hodisa, til bilan nutq antinomiyasi, til va tafakkur, irsiy hodisa, bazis, ustqurma, biologik va ijtimoiy (sotsial) faktorlar, tovushga taqlid, undov,

biologik faraz, mehnat chaqiriqlari va ijtimoiy kelishuv nazariyalari, imo-
ishoralar, hissiy ta'sir, piktografik (suratli) yozuv, ideografik yozuv,
logografik yozuv, fonografik yozuv, sillabik yozuv.

Adabiyotlar

1. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. - 256 b.
2. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. -190 b.
3. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. –Труды по общему языкознанию. –М.: «Прогресс», 1977, с.39.
4. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М.,1973.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –М., 1967.
6. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.-Т.: 2001, 464 б.
7. Малов С.Е. Енисейская письменности тюрков.-Л.: “Наука”, 1952, 114 с.
8. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари.-Т.: “Фан”, 1974, 148 б.
9. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти, 1-том. Морфология.-Т.: “Фан”. 1988, 8-б.
10. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стил.-Т.: “Фан”, 1988, 206 б.
11. Боровков А.К. Узбекский литературный язык. «Язык и мышление», т.П.-Л.: Изд.АН. 1934, стр.9.
12. Абдурахмонов Ғ.Миллий тилларнинг тараққиёти масаласи.-Т.: 1962, 8-б.

TIL VA TAFAKKUR

13-§. Til va tafakkur. Til va tafakkur o‘zaro bog‘liqdir. Shunchalik bog‘liqlik, hatto ko‘pgina olimlarga ular bir-biridan aniq farqlanmaydigan sintetik hodisa sifatida ko‘rinadi. Shuning uchun ular til va tafakkur haqida emas, balki til-tafakkur haqida gapirishni lozim ko‘radilar.

Til bilan tafakkurning o‘zaro munosabati tilshunoslikda ham, falsafada ham eng muhim va murakkab muammolardan biridir. Bu muammo fanda anchagina o‘rganilgan va unga doir ko‘plab monografik tadqiqotlar nashr qilingan. Ularda til bilan tafakkurning o‘zaro dialektik bog‘liqligi, birining ikkinchisiz mavjud bo‘lmasligi, o‘zaro munosabatda amal qilishi dalillar bilan yoritib berilgan.

Tafakkur inson oliy nerv (asab) tizimining (bosh miyaning) faoliyati bo‘lib, so‘z, so‘z birikmalari va gaplarda, ya‘ni tilda o‘z ifodasini topadi.

Tafakkurning moddiy qobig‘i tildir. Shunday ekan, tafakkur bilan til, birini ikkinchisidan ajratib bo‘lmaydigan dialektik birlikni tashkil etadi [N.Uluqov, 2016:36].

Til bilan tafakkur o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lgani holda, ularning har biri o‘zlariga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Demak, til bilan tafakkur o‘rtasida nihoyatda murakkab munosabat mavjud. Asosan ana shuning uchun bu munosabat tilshunoslik tarixida ham, falsafa tarixida ham eng muhim muammolardan biri hisoblanib kelindi.

Til, ko‘pchilik tomonidan qayta-qayta ta‘riflanganidek, kishilarning o‘zaro fikriy aloqa vositasidir. Tafakkur esa ob‘ektiv borliqni va voqeani kishi miyasida aks ettirishning yagona va oliy darajali shaklidir. Shuning uchun tafakkur moddiy dunyoning kishi tomonidan bilib olinishida, aks etishida ideal jarayon sifatida xizmat qiladi. Bu o‘rinda tafakkur kishining amaliy faoliyatiga asoslanadi. Shuning uchun uning shakllanishida, gavdalanishida va amal qilinishida moddiy negiz kishining miyasi hisoblanadi.

Tafakkur bilish quroli sifatida kishining ong shaklidir, ijtimoiy jihatdan ongning birinchi darajali tarkibiy qismidir. Ayni vaqtda tafakkur kishining ijtimoiy va amaliy faoliyati tufayli tarixiy va mantiqiy ma‘noda yana ijtimoiy ongga aylanadi.

Har qanday g‘oyaviy hodisa kabi tafakkur ham ob‘ektiv va moddiy hodisa tufayli amal qiladi. Bunday ob‘ektiv va moddiy qobig‘i tildir. Bu

jihtadan til bilan tafakkur birini ikkinchisidan ajratib bo‘lmaydigan, o‘zaro ziddiyatli va bir-biriga aks ta’sir ko‘rsatuvchi dialektik birlikni tashkil qiladi. Ammo bu birlikni ba’zi olimlar boshqacha tushunganlar: ular til bilan tafakkurni tamoman birday hisoblab, aql tildan iboratdir deb ta’kidlaganlar. Masalan, nemis faylasufi tilshunosi V.Gumboldt ta’rificha, til bir butun ruhdan iborat. Shuning uchun u ruh qonunlari asosida taraqqiy qiladi. Demak, tilning istiqboli ruhning istiqboliga bog‘liq.

“Til xalq ruhining tashqi ko‘rinishidir, - degan edi V.Gumboldt, - xalqning tili uning ruhidir, xalqning ruhi esa uning tilidir – bularda boshqa qandaydir ikki narsaning bir-biriga bunchalik o‘xshashligini tasavvur qilish qiyin. Ularning qanday qilib yagona va idrok qilib bo‘lmaydigan mansabga birlashib ketishi biz uchun tushunarli bo‘lmay qolmoqda. Bularning qaysi biri muhimroq, kattaroq ahamiyatga ega ekanligini aniqlashga urinmasdan, xalqning ruhida tillardagi xilma-xillikning real-hal qiluvchi tamoyilini va haqiqiy sababini ko‘rishimiz kerak. Chunki xalqning ruhi hayotiy va mustaqil hodisa hisoblanadi, til esa unga tobe’dir” [V.A.Zveginsev, 1964: 88-89].

Yoki akademik N.Ya.Marr ham o‘z ta’limotida til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib qo‘yar edi.

“Til, - degan edi N.Ya.Marr, - tovushlarda zuhur etgani uchungina mavjuddir. Tafakkur zuhur etmasdan ham amal qilaveradi... Til (tovush tili) o‘z vazifalarini fazoni so‘zsiz engayotgan eng yaxshi ixtirolarga topshiriq boshladi, tafakkur esa o‘zining o‘tmishda to‘plagan va foydalanmayotgan boyliklari hamda yangidan to‘planganlari tufayli tobora yuksalib boyliklari hamda yangida to‘planganlari tufayli tobora yuksalib bormoqda va tilni tamomila iste’modan chiqarib, uning o‘rnini bosadigan bo‘lib bormoqda. Bo‘lajak til-tabiiy materiyadan xoli bo‘lgan, texnikada o‘sib borayotgan tafakkurdir.”

Hech qanday til, hatto har holda tabiat mezonlariga bog‘liq bo‘lgan tovush tili ham tafakkurga bardosh berolmaydi [N.Ya.Marr, 1931: 62].

Bu mutlaqo noto‘g‘ri ta’limotdir. Chunki til va tafakkurning dastlabki unsurlarini yuzaga keltiruvchi, ayni vaqtda yuzaga kelishini rag‘batlantiruvchi, dastlabki unsurlarini yuzaga chiqaruvchi, omillar, qo‘zg‘atuvchi sabablar bir vaqtda va bir xil muddatda shakllangan, keyingina o‘sha unsurlarning o‘zaro aks ta’sir qonuni asosida rivojlana borishi bilan to‘la ma’nosidagi til va tafakkur shakllangan. Ular, ya’ni til va tafakkur shundan buyon o‘zaro aks ta’sir qonuni asosida rivojlanib

insoniyat oldidagi vazifasini to'la bajarib kelmoqda. Bundan keyin ham shunday bo'laveradi.

Ammo til bilan tafakkuri bir-biridan ajratgan holda talqin qilish, tushintirish darslik qo'llanmalarda ham va ular orqali ta'lim jarayonida ham o'z aksini topdi. Masalan: "Til ayrim kishida mustaqil ravishda mavjuddir" [P.I.Ivanov, 1967: 291]. "Til har bir ayrim kishida mustaqil tartibida mavjuddir" [M.Vohidov, 1970: 175].

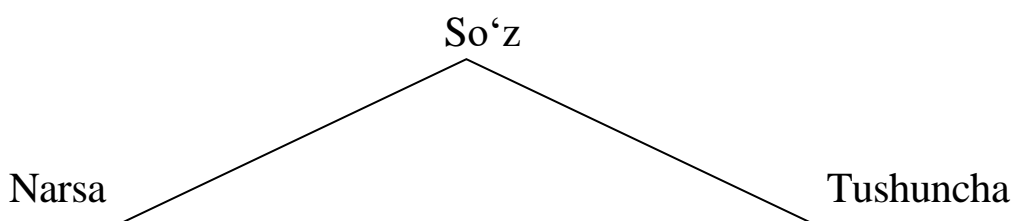
14-§. Til birliklari va mantiqiy tushunchalarining o'zaro munosabati. Tafakkur til bilan uzviy bog'liq bo'lib, u bilish jarayoni sifatida o'zini yakka shaxsning nutq faoliyatida ko'rsatuvchi real jarayonidir. Ijtimoiy ong sifatida esa u o'zining mavjud bo'lish shakliga muayyan tillarda ega bo'ladi. Demak, til va tafakkurning ijtimoiy tabiati ichki tomondan bir xildir. Tilning vazifasini ikki tomonlama vazifaning birligisiz tassavur qilib bo'lmaydi: til bir vaqtning o'zida ham fikrlash va bilim natijasini nutq faoliyatida saqlash uchun vositadir, ham fikrlash jarayonining o'zi uchun vositadir. Bu jarayonning nutq shaklida seziladigan va akustik holatdir. Demak, til yordamisiz fikr shakllanmaydi, tafakkur amaliyoti sodir bo'lmaydi.

Tafakkur voqelikning tushuncha, hukm va xulosada oliy shaklda makon va zamon bilan bog'liq holda aks etishidir. U o'zining barcha xaqiqiy natijalari bilan kishi miyasidagi g'oyaviy nusxasi va obrazidir. Tafakkurning asosiy masalasi uning chinligi masalasidir. Til esa voqelikning inkosi emas, balki fonetika morfologiya, sintaksis va boshqa shu kabilarning qonunlari asosida uyushgan murakkab tizimdir. Tafakkur voqelikni ma'naviy – g'oyaviy holatda aks ettiradi, uning qonunlarini tanib biladi va kishining amaliy faoliyati tufayli moddiy dunyo haqida bilim hosil qiladi. Til tafakkurni moddiy shaklda yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida nutq tufayli amal qiladi. Bunday vaqtda til va tafakkur aks ta'sir qonuniga asoslanadi.

Demak, til ham, tafakkur ham borliqdagi narsa va hodisalar bilan munosabatga bo'ladi. Ammo tafakkur shu narsa va hodisalar bilan ularni g'oyaviy tarzda inikos ettirish, til esa ularni tafakkur orqali moddiy tarzda ifodalash jihatidan munosabatda bo'ladi.

15-§. Tafakkur tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishi. Tafakkurimizda tashqi moddiy olam so'z orqali tushuncha tarzida gavdalanadi. Tushuncha narsa, voqea va hodisalarning kishi miyasida tasavvur hosil qilish jarayonidagi inikosidir. Tushunchaning paydo

bo‘lishida insonning bir necha xil a‘zolari, ko‘z, quloq, his etish va fikrlash qobiliyati ishtirok etadi. Kishilar biror predmetning nomini eshitgandan, u haqda fikr yuritadi, natijada tasavvur orqali uning miyasida shu narsa va voqea – hodisaning aksi (in‘ikosi) paydo bo‘ladi. Tushunchani tasavvur qilishda tasavvur hammada bir xil bo‘lmaydi. U kishining bilimi, tajribasi va hokozolar bo‘yicha farqlanadi. Ba‘zi bir ko‘rmagan, eshitmagan yangi predmet va hodisalarning nomini eshitganimizda biror bir aniq tasavvur qilolmaymiz. Hattoki, ko‘rib turgan yangi narsalarning nomini bilmaymiz. Aytaylik, Hindistonda o‘sadigan mevani umrimizda ko‘rmagan, emagan u haqda eshitmagan bo‘lsak. Uning nomini eshitganda dastlab hech qanday tushunchaga ega bo‘lmaymiz. Ko‘z oldimizga hech narsani keltira olmaymiz, natijada tasavvurimizda in‘ikosini hosil qila olmaymiz. Shu sabab ham aniq bir tasavvur hosil qilishimiz uchun yetarli ko‘nikma, bilim va tajriba talab qilinadi. So‘z tushunchaning tildagi atalish nomi hisoblanadi. Masalan, ma‘naviyat o‘chog‘i, o‘quv predmeti bo‘lgan narsa va u haqdagi tushuncha o‘zbek tilida kitob, rus tilida kniga, ingliz tilida book. Mana shu bir narsaning turli xil tilda turlicha nomlanishi so‘zdir. So‘z narsa va tushuncha bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Ular doim birga yashaydi, tushunchasiz so‘z, so‘zsiz tushuncha bo‘lishi mumkin emas. So‘z tilshunoslikning barcha sathlari ob‘ekti. Tushuncha esa mantiq fanida o‘rganiladi. So‘z, narsa va tushuncha orasida shunday bog‘liklik borki, ularni bir - birisiz tasavvur etish ham qiyin. Ya‘ni bir - biri bilan uzviy bog‘langan hodisalardir. Buni quyidagi rasm orqali ifodalasak bo‘ladi.

Mana rasmda ko‘rib turganingizdek, bular bir-biri bilan uzviy bog‘liq hodisalardir. Narsaning biror tildagi nomi so‘z, narsani denotat, tushunchani signifikat deb ham nomlaymiz. Bizning tafakkurimizda tashqi moddiy olamning aks etishi uchun ma‘lum narsalar talab qilinadi. Bular til bilish, ya‘ni so‘z nomini bilish, so‘z orqali ifodalanayotgan shu narsa haqida bilimga ega bo‘lish. Buning uchun shu narsaga avval duch kelgan, ko‘rgan bo‘lishimiz lozim. Shundan so‘nggina shu so‘z va narsa haqida tushunchaga ega bo‘lamiz. Bu fikrlar asosan, so‘zning atash ma‘nosiga

tegishlidir. Ko'chma ma'nolarda bir so'zni har millat, har kim har xil tushunishi mumkin.

16-§. Til qurilishi qonunlari va tafakkur qurilishi qonunlari. Til o'ziga fonetika va grammatikaning muayyan qonunlarni birlashtirgan tovushlar tizimi mavjud bo'luvchi moddiy hodisadir.

Ma'lumki, tilni fikrning moddiy qobig'i deyish qabul qilingan. Ammo bu qoida "qobig'" qandaydir tashqi fikr sifatida emas balki ichki fikr sifatida, u bilan uzviy bog'liq holda tushunilgan taqdirdagina to'g'ri. Gap shundaki, fikrda turli "qobig'" bo'lishi mumkin emas. Har qanday til fikrning nutq shaklida voqe' bo'lishidir. Yoki, aksincha har qanday bevosita voqe' bo'lgan fikr nutq shaklidagi tildir.

Til va tafakkurning har biri o'zicha ichki tuzilishiga va birliklariga ega. Masalan, leksika, so'z-shakl, so'z birikmasi va gap (so'z birikmasining ham gapning ham qolipi-modeli nazarda tutilyapti) til birliklaridir. Tushuncha, fikr, hukm va xulosa tafakkur birliklaridir. Til birliklari ifodalovchi, tafakkur birliklari esa ifodalanuvchi hodisalardir.

Til milliy xususiyatga egadir, millatning eng muhim belgilaridan biridir. Tafakkur esa umumiy insoniy xususiyatga egadir, ya'ni tafakkur shakllari va qonun-qoidalari barcha millatlarda bir xildir.

So'nggi davr tilshunos olimlar ishlarida til va nutq hamda tafakkurning bir-biri bilan munosabati haqidagi fikrlaridan kuyidagilar xarakterlidir. Ayrim olimlarning fikrlariga ko'ra, ular biri boshqasidan aniq farqlanmaydigan sinkretik hodisalar sifatida tasavvur etiladi. Albatta, til bilan tafakkurning o'zaro munosabati tilshunoslikda ham, falsafada ham eng muhim murakkab muammolardan biridir. Shu bois mazkur mavzuni o'rganish jarayonida bu muammolarning fanda ular o'zaro dialektik bog'liq bo'lgani holda, har biri faqat o'zigagina xos xususiyatlariga ko'ra farqlanishini ham e'tibor markazida tutmoq muhim.

Tafakkur, albatta, insonning bilish jarayoni bilan bevosita bog'lanadi. Bilish bo'lganda ham tafakkur aqliy bilishni taqozo etadi. Shu bois hissiy bilishni tafakkur bilan tenglashtira olmaymiz. Zero, bilishniig bu turi jonli mavjudotlarning barchasiga xosdir. Tafakkur esa faqat insonga berilgan in'omdir. Shuning uchun tafakkurni bilishning eng yuqori bosqichi deb atash mumkin. Biroq, yuqoridagilardan hissiy bilishni tafakkurdan ajratib qo'yish, ularni qarama-qarshi hodisalar tarzida tushunish lozim degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Zotan, bu ikki hodisa umumiy jarayonning ikki bosqichini taqozo etadi. Aqliy bilish sezgilarimizdan, hissiy bilishdan

oziqlanadi. Lekin, shunday bo'lsa-da, tafakkur sezgidan, idrok va tasavvurdan quyidagi jihatlariga ko'ra farqlanadi:

a) tafakkur sezgi a'zolariga nisbatan narsa va hodisalar mohiyatini chuqurroq ochib beradi;

b) tafakkur sezgimizga nisbatan voqelikni umumiyroq aks ettirib, narsa va hodisalar o'rtasidagi doimiy munosabat, aloqalarni ham aniqlaydi;

v) biz sezgilarimiz orqali narsa-hodisalar orasidagi oddiy munosabatlarni bilamiz. Tafakkur esa ularning umumiy bog'lanishini, taraqqiyot qonunlariga munosabatini bilib olishimizga yordam beradi.

Tafakkur orqali biror narsani bilish uchun, avvalo, u haqda tushuncha hosil qilish darkor. Predmet haqida tushuncha hosil qilishda umumiy qonun-qoidalar yoki umumiy tushunchadan foydalaniladi. Bunda, albatta, tafakkurning til bilan munosabati yanada aniqroq seziladi.

Tafakkurning muhim xususiyati uning til bilan uzviy bog'langanligidir. Inson tafakkuri til bilan birga rivojlanadi. Tafakkur natijalari tilda mustahkamlanadi. Til o'zining shu xislati bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan avlodga etkazishga yordam beradi. Til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumiyashtirish va juz'iylashtirish qurolidir. Insonni hayvonot olamidani ajratib, uni ongli mavjudotga aylantirgan xislat ham tafakkur va tildir.

Til va tafakkur voqelikni bilish, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lish, real voqeyilikka ta'sir ko'rsatishda ko'rinuvchi, inson faoliyatining ongli, maqsadga muvofiqligini ta'minlovchi insongagina xos bo'lgan tarixiy muhim xislatdir. Lekin, shunday bo'lishiga qaramay, amalda, hayotda, tarixiy jarayonda til va tafakkur ajralmas bo'lsa-da, ularni alohida fanlar sifatida o'rganamiz. Tafakkur formalarini mantiq fani o'rgansa, til kategoriyalarini tilshunoslik o'rganadi. Tafakkur umumbashariy bo'lsa, tilning qonun-qoidalari milliy xarakterga egadir. Dunyodagi tillarning qonun-qoidalari bir-biridan ba'zan kamroq, ba'zan keskin farq qiladi. Tafakkur shakllari, tamoyillari esa insonning millati, irqidan qat'i nazar, hammada bir xildir.

Mantiq fani tafakkurni tarkibiy qismlarga ajratganda, u uch birlikdan: tushuncha, muhokama va xulosadan tarkib topganini ko'rsatadi. Tilshunoslik fani nutqni tarkibiy qismlarga bo'lganda, nutq tovushi (fon), morf, so'z, gap va matnlarga ajratadi. Demak, til va tafakkur birliklari miqdor jihatdan to'g'ri kelmaydi.

Ba'zi olimlar tafakkurdagi tushuncha tildagi so'zga, muhokama esa gapga to'g'ri keladi, degan fikrni ilgari surishgan. Lekin bugungi kunda mazkur fikrning asossizligi dalillanmoqda. To'g'ri, tilda ko'pchilik so'zlar ma'lum bir tushuncha bilan bog'langan: *uy, stol, qalam* va h.k. Biroq, *uchun, bilan, kabi, biroq* singari so'zlar ham borki, ular tushuncha bilan bog'lanmaydi. Agar gaplarning barchasi voqea-hodisalarning mavjudligi, yo'qligi, rostligi yoki yolg'onligi ifodalanganda, unda gap bilan muhokamani bir-biriga teng deyish mumkin bo'lardi. Ammo tilimizda ba'zi gaplar so'roq shaklida, buyruq shaklida beriladi, mantiqning esa bu singari xususiyatlardan holi ekanligini ko'ramiz. Yana shu narsa ahamiyatga molikdirki, gap bo'laklari barqaror xususiyatlidir. Bir gap tarkibida ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqllovchi, hol funksional jihatdan o'zgarmas xarakterga ega bo'ladi. Mantiqiy bo'laklar esa beqarordir. Gapdagi har bir so'z mantiq sub'ekti yoki predikati bo'lib kelishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, til va tafakkur birliklari na miqdor, na sifat jihatdan bir-biriga to'g'ri keladi. Demak, til bilan tafakkur har qancha uzviy bog'langan bo'lsa ham, mushtarak hodisalar emas. Ammo til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib qo'yish ham mumkin emas. Ular doimo biri ikkinchisini taqozo qiladi. Tafakkur tilda yashaydi, u faqat til vositasi orqali namoyon bo'ladi. Taniqli nemis olimi Velgelm Fon Gumboldt ta'biri bilan aytganda, bunchalik bir-biriga o'xshash boshqa bir narsani o'ylab topish qiyindir.

Til fikrlash jarayonining voqelanishi sifatida tafakkurning to'liq hajmi va barcha unsurlari bilan namoyon qiladi. Shuning uchun B.P.Ardentov: "Kishi miyasining til bilan bog'liq bo'lgan butun faoliyatini tafakkur deb bilish lozim", - degan edi.

Til va tafakkurning bir-biridan ajralmas hodisa ekanligi haqida qadimgi Yunoniston olimlari Demokrit, Aristotel davrlaridan boshlab bugungi kungacha ilmiy xulosalar aytilib kelinmoqda. Bu sohada Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, M.Koshg'ariy, A.Navoiy kabi O'rta Osiyolik mutafakkirlar tomonidan aytilgan fikrlar ham qimmatlidir.

Til va tafakkurning uzviy bog'liqligini Ferdinand de Sossyurning quyidagi fikrlarida yanada aniqroq ko'rsa bo'ladi: "Tilni qog'oz varag'iga qiyoslash mumkin: fikr uning yuza tomoni bo'lsa, tovush orqa tomonidir, uning orqa tomonini ham kesmasdan turib, yuza tomonini kesib bo'lmaydi; shuning singari tilda ham na fikrni tovushdan, na tovushni fikrdan ajratib bo'ladi; bunga faqat abstraksiya yo'li bilan erishish

mumkin, bu esa muqarrar ravishda sof psixologiyaga yoki sof filologiyaga olib keladi”.

Til bilan tafakkur muammolari xususida gapirganda shunga ham alohida e'tibor berish kerakki, til bilan nutq ham mushtarak hodisalar emas. Shu bois, masala tavsifini to'liq berishga ulgurmagan bo'lsa-da, F.de Sossyur “til va nutq” dixotomiyasi hakidagi fikrni birinchi bo'lib izohlagan edi. Til bilan nutq ham o'zaro uzviy bog'liqdir. Ularning birini ikkinchisiz tasavvur etish mumkin emas. Biroq, shunday bo'lishiga qaramay, ular o'rtasida jiddiy farqlar ham ko'zga tashlanadi. Bunday farqlarni tilning mavhum, virtual hodisa ekanligida, nutqning esa konkret, aktual hodisa ekanligida ko'ramiz. Bundan tashqari, til ijtimoiy hodisa bo'lsa, nutq ijtimoiylikdan ko'ra xususiylik alomatlari bilan xarakterlanadi. Bu jihatdan ular tafakkur ifodasiga ham har xil yondashadi. Boshqacha aytganda, tafakkur ifodasi virtual belgilar bilan emas, balki aktual belgilar bilan ko'prok bog'lanadi, zero, til aloqa quroli bo'lmog'i uchun nutqqa ko'chirilmog'i lozim.

Shuni ham aytish kerakki, til bilan nutqning birligi va qarama-qarshiligi qonuniyatlariga faqat keyingi yillardagina ahamiyat berila boshladi. Hozirgacha mavjud tilshunoslikka doir ishlarning ko'plarida tilni nutqdan va, aksincha, nutqni tildan farqlamadilar. Buning natijasida tilning sistema ekanligi, sistemaning belgilar (ishoralar) yig'indisidan iboratligi mukammal o'rganildi-yu, mazkur belgilarning nutqda real qo'llanilishi masalasini o'rganish ikkinchi darajali bo'lib qoldi. Shu bois tilning nutqda voqe bo'lishi, real qo'llanilishi muammolarini o'rganish hozirgi tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoldi.

Ta'kidlash lozimki, nutq mantiqsiz bo'lmaydi. Bu esa, o'z navbatida, tafakkurning nafaqat til bilan, balki nutq bilan ham uzviy aloqadorligidan dalolat beradi. Til va tafakkur deganda, til umumiy holda, ya'ni nutqdan ajratmagan holda tasavvur etiladi. Biroq, hozirgacha mavjud ishlarda xususiylik belgilari deyarli tadqiq etilmadi.

Nutqning xususiyligini o'rganish boshqa fanlar bilan, jumladan, psixologiya bilan ham uzviy bog'liqdir. Bu jihatdan so'zlovchining nafaqat nutq a'zolari o'rtasida, balki fikrlash qobiliyatlari, so'zlashish usullari o'rtasida ham farq borligini ko'ramiz. Bunda bolalar va kattalarning fikrlash qobiliyati va til unsurlaridan so'zlashish jarayonida foydalanish darajalari o'rtasida ham mavjud farqlarni hisobga olish kerak bo'ladi.

Yuqoridagilardan tashqari shuni ham aytish lozimki, til birliklari bilan tafakkur birliklarini tenglashtirib bo‘lmasligi haqida ma’ruzalar matnida keltirilgan misollarga alohida e’tibor qaratishni tavsiya etamiz. Chunki, mazkur masala doirasida aniq tasavvur hosil etish uchun so‘z bilan tushuncha aynan bir-biriga mos kelavermasligini bilish muhimdir. Mustaqil ma’noni taqozo etuvchi so‘zlar tushuncha ifodalay oladi, Biroq til birliklaridan yordamchi so‘zlar so‘z hisoblansa-da, tushuncha ifodalay olmaydi. Gapni muhokama, xulosa singari tafakkur birliklari bilan tenglashtirib bo‘lmasligini talaba chuqur o‘zlashtirishi uchun gapning barcha turlarini voqea-hodisaning mavjudligi, yo‘qligi, rostligi, yolg‘onligi kabi jihatlaridan tashqari, so‘roq, buyruq mazmunidagi gaplarning borligiga ham e’tibor qaratishi zarur. Zero, mantiq qonuniyatlari bunday xususiyatlarga tayanmasligi ma’lum.

Til va tafakkur o‘zaro dialektik munosabatda ekan, ularni o‘rganuvchi tilshunoslik bilan mantiq o‘rtasida ham ana shunday aloqalar mavjud. Mantiq – tafakkur shakllari, qonunlari va usullarini o‘rganadi. U inson fikrining aniq, ravshan, ketma-ket va asosli bo‘lishini taminlaydi. Shunday ekan, mantiq tilshunoslikning grammatika bo‘limi bilan bevosita munosabatdadir. Chunki tushuncha so‘z va so‘z birikmalari orqali ifodalansa, fikr gap orqali ifodalanadi. Har bir kishi uchun grammatikani bilish qancha zarur bo‘lsa, mantiqning shakli va qonunlarni o‘zlashtirish ham shunchalik zarurdir. Mantiq shakllari tushuncha, xulosalar hamma xalqlar uchun umumiy bo‘lsa, ularning turli tillarda ifodalanish shakllari turli-tumandir. Shuning uchun ham har bir til boshqasidan farq qiladigan o‘z grammatikalariga ega. Bu shuni ko‘rsatadiki, mantiq bilan grammatika bir-biri bilan bog‘liq, ular bir-birlarini to‘ldiradi.

Tilshunoslikni u yoki bu fanlar sinfiga kiritishda bu fan o‘rganadigan obektining tabiati asos qilib olinadi. Til fikrni shakllantiruvchi va ifodalovchi moddiy vositadir. Bu jihatdan til va tafakkur muayyan shaklni o‘zida namoyon etadi. Tilshunoslikni ana shu jihatdan mantiq, psixologiya fanlari tizimiga kiritish mumkin bo‘ladi. Til uzliksiz rivojlanib, takomillashib boruvchi hodisadir. Bu jihatdan u jonli a’zoizmga o‘xshaydi. Ana shu xususiyatlarini o‘rganish jihatidan tilshunoslik biologiya fani bilan umumiy belgilarga ega ekanligini isbotlaydi. Kishilar odatda bir-birlari bilan til orqali munosabatda bo‘ladi. Til faqat kishilarga xos bo‘lganidek, tafakkur ham kishilarga xos bo‘lib, bosh miyaning moddiyligi va fiziologik vazifasi bilan bog‘liqdir. Lekin, yana takror aytish lozimki,

tafakkur bilan tilni aynan bir xil, bir-biriga o'xshash narsa deb tushunish xatodir. Tafakkur – tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining eng yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifolaydi. Til qonunlari bilan tafakkur qonunlari bir-biriga teng kelmaydi.

Shuning uchun ham til grammatikaning o'rganish obekti hisoblansa, tafakkur mantiq ilmining o'rganish ob'ektidir. Til fikr ifodalashning muhim vositasidir. Tafakkur bilan tilning munosabati murakkab jarayondir. Til fikr ifodasi sifatida mavjud, o'z navbatida fikr til asosida yuzaga keladigan murakkab jarayon. Til ham, tafakkur ham mehnat jarayonida, kishilik jamiyatida shakllangan. Til birliklari - fonema, morfema, so'z, gap bir butun holda, mantiqiy tushunchalar (his-sezgi, idrok, tafakkur) bilan uzviy bog'liqdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Til bilan tafakkur tarixan va hozir o'zaro qanday munosabatda?
2. Til tafakkurning paydo bo'lishi, ularning rivojlanishi haqida qanday fikrdasiz?
3. Til va tafakkur haqida sobiq akademigi N.Ya.Marr qarashlari va unga munosabatingiz?
4. Nima uchun til moddiy – akustik, tafakkur esa ma'naviy-g'oyaviy xususiyatiga ega?
5. Nima uchun til milliy, tafakkur esa umuminsoniy xususiyatga ega?
6. Til va tafakkur birliklari.
7. Til ham, nutq ham aloqa vositiasi. Farqlari nima?
8. Til va nutqning umumiylikka, xususiylikka munosabati qanday?
9. Til va nutqning hajmi, vaqti, muddati haqida nimalarni bilasiz?
10. Til va nutqning qaysi biri diaxron, sinxron, qaysi biri sinxron xususiyatga ega? Nima uchun?
11. Til va nutqning ijtimoiy mohiyatga ega bo'lish usullari.
12. Nutq turlari.
13. Nima uchun til o'ziga xos tizim (sistema) va nima uchun barqaror, ochiq tizim?
14. Til birliklari va ularning qaysi birida tez-tez o'zgarishlar bo'lib turadi?
15. Tilning ichki tuzilishi haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch so‘z va birikmalar:

Sinkretik hodisalar, til bilan tafakkur, aqliy bilish, hissiy bilish, mantiq sub’ekti, predikat, dixotomiya, virtual belgi, aktual belgi, aloqa quroli, hissezgi, idrok, nutq tovushi (fon), morf, so‘z, gap, matn, dialektik birlik, oliy nerv, asab tizimi.

Adabiyotlar:

1. H. Ne’matov, O.Bozorov. Til va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi. 30 b.
2. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. 190 b.
3. I.Yo‘ldoshev, O‘.Sharipova Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. 192 b.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi – Toshkent: 2012 yil, 232 b.
5. O.Azizov. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent:O‘qituvchi, 1996 yil, 4-136
6. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. – Toshkent: “Ta’lim”, 2009. 160 b.
7. M.T.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. 256 b.
8. P.I.Ivanov. Umumiy psixologiya.-Toshkent: O‘qituvchi, 1967 yil, 291b.
9. M.Vohidov. Maktabgacha tarbiya psixalogiyasi. -Toshkent: O‘qituvchi, 1970 yil, 175b.
10. Ю.С.Степанов Основы общего языкознания.-М.:Просвещение, 1975. 271с.
11. Ф.М.Березин, Б.Н.Головин. Общее языкознание -М.:Просвещение, 1979.-416 с.
12. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX в веков в очерках и извлечениях. Часть 1. Москва, 1964.стр.88-89.
13. Н.Я.Марр. Мышление и язык. Ленинград, 1931, стр. 62.

TIL – TAFAKKUR – NUTQ MUNOSABATI

17-§. Til va nutqiy faoliyat. Til sintagmatik qatorga o‘tish orqali nutqiy faoliyatda tafakkur munosabatini namoyon qiladi. Nutqiy faoliyat bir qarashda individual hodisadek tuyulgani bilan ma’lum jihatlari bilan ijtimoiy hodisa hamdir. Umuman til va nutq ham ijtimoiy, ham individual hodisalardir. Bular bir - biri bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat turlari sanaladi. O‘z navbatida til va tafakkur ham o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan birini ikkinchisiz tasavvur etish qiyin bo‘lgan hodisalar hisoblanadi. Til ijtimoiy hodisa sifatida tafakkurning harakatga kelishi ya’ni nutq orqali voqealanishidir. Tafakkur bilish jarayoni bilan bevosita bog‘lanadi. Tafakkur aqliy bilishning hosilasi sifatida izohlanishi lozim. Ongli bilishning eng yuqori bosqichi bo‘lgan tafakkur yuritish faqat insonga berilganligi bilan ajralib turadi. Tafakkur til bilan birga paydo bo‘lgan va birga rivojlanadi. Til va tafakkur orasida gap borganda, nutq munosabati ham tushuniladi. Chunki til nutq orqali oydinlashadi. Bu uch hodisa ham o‘z-o‘zidan ijtimoiy hodisalar sanaladi. Biz o‘rganilayotgan narsa hodisa va voqealar haqida fikr yuritishimiz jarayonida til – tafakkur va nutqiy faoliyat baravar ishtirok etadi. Bu ijtimoiy hodisalar bir-biri bilan shunchalik bog‘liqqi go‘yoki bir hodisadek tushiniladi. Tafakkur erishgan yutuqlar tilda aks etib nutqiy faoliyatda yuzaga chiqadi. Til sistemasining ishlash jarayonida qatnashadi. Bilish hissiy va ongli bilishga bo‘linadi.

Shu bilan birgalikda hissiy bilishning insonlarga ham xosligini va farqini nazardan soqit qilmasligimiz kerak. Professor N.Turniyozov ta’kidlaganidek, bu ikki hodisa umumiy jarayonning ikki bosqichini taqozo etadi. Aqliy bilish sezgilarimizdan, hissiy bilishdan oziqlanadi.

Lekin, shunday bo‘lsa-da, tafakkur sezgidan, idrok va tasavvurdan quyidagi jihatlarga ko‘ra farqlanadi:

a) tafakkur sezgi organlariga nisbatan narsa va hodisalar mohiyatini chuqurroq ochib beradi;

b) tafakkur sezgimizga nisbatan voqelikni umumiyroq aks ettirib, narsa va hodisalar o‘rtasidagi doimiy munosabat, aloqalarni ham aniqlaydi;

v) biz sezgilarimiz orqali narsa-hodisalar orasidagi oddiy munosabatlarni bilamiz [N.Turniyozov, 2002: 71].

Tafakkur qilganimiz uchun ham til har doim taraqqiyotda va rivojlanishda, agar tafakkur bo‘lmaganida edi til qotib qolardi, ya’ni rivojlanishdan to‘xtardi.

Til bilan tafakkurning o‘zaro munosabati tilshunoslikda ham, falsafada ham eng muhim murakkab muammolardan biridir. Shu bois mazkur mavzuni o‘rganishga qaratilgan mashg‘ulotlarda talabalar bu muammolarning fanda anchagina o‘rganilganligini, ular o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lgani holda, har biri faqat o‘zigagina xos bo‘lgan xususiyatlariga ko‘ra farqlanishini ham e’tibor markazida tutmog‘i muhim.

Psixologik nuqtai nazardan tafakkurimiz ifodalovchisidan ajratib olinganda, bo‘laklarga bo‘linmaydigan amorf massadan iborat. Faylasuflar va lingvistlar e’tirof etadilarki, belgilar yordamisiz bir tushunchani ikkinchi tushunchadan aniq farqlash mumkin emas. O‘z holicha olingan tafakkur go‘yo tumanlikka o‘xshaydi [A.Nurmonov, 2009: 44]. Tildagi tushunchalar tovushlar orqali ifodalanadi. Bir tovush ikkinchi bir tovushdan ma’no jihatdan farq qilgani uchun, tafakkurimizdagi farqli tushunchalarni ham tovushlar orqali ajratamiz.

Tafakkur insonning bilish jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, sezgilar orqali bilishdan farqlidir. Tafakkurning muhim xususiyati sifatida uning til bilan bog‘langanligini aytish mumkin. Chunki tilni tafakkursiz yoki, aksincha, tafakkurni tilsiz tasavvur etish qiyin. Biroq shunday bo‘lsa-da, til va tafakkurning har biri o‘z ichki tuzilishiga va birliklariga ega. Masalan, leksema, so‘z-shakl, so‘z birikmasi va gap singarilar bevosita tilga (nutqqa) tegishli birliklar hisoblansa, tushuncha, fikr, hukm va xulosa singarilar tafakkur bilan uzviy bog‘liq birliklar hisoblanadi. Aytish joizki, til birliklari ifodalovchi, tafakkur birliklari ifodalanuvchi xususiyatlarga egadir. Til milliy xususiyatga ega, tafakkur esa umuminsoniy xususiyati bilan undan farqlanadi. Tafakkur shakllari va qonun-qoidalari barcha millatlarda bir xildir.

Yuqoridagilardan tashqari shuni ham aytish lozimki, til birliklari bilan tafakkur birliklarini tenglashtirib bo‘lmasligiga alohida e’tibor qaratishni tavsiya etamiz. Chunki, mazkur masala doirasida aniq tasavvur hosil etish uchun so‘z bilan tushuncha aynan bir-biriga mos kelavermasligi haqida bilish muhimdir. Mustaqil so‘zlarni taqozo

etuvchi soʻzlar tushuncha ifodalay olsa-da, biroq yordamchi soʻzlarni taqozo etuvchi til birliklari soʻz hisoblansa ham, tushuncha ifodalay olmaydi. Gapni muhokama, xulosa singari tafakkur birliklari bilan tenglashtirib boʻlmasligini talaba chuqur oʻzlashtirish uchun gapning barcha turlarini voqea-hodisaning mavjudligi, yoʻqligi, rostligi, yolgʻonligi kabi jihatlaridan tashqari, soʻroq, buyruq mazmunidagi gaplarning borligiga ham eʼtibor qaratish zarur. Zero, mantiq qonuniyatlari bunday xususiyatlarga tayanmasligi maʼlum.

18-§. Nutq faoliyati ogʻzaki va yozma nutq. Til va nutq dialektik munosabati oʻzining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy - nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi [R.Rasulov, 2017: 165].

Til va nutq dialektikasida til oʻziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega boʻlgan bir butun sistema sifatida faoliyat koʻrsatadi [F.de Sossyur, 1932: 120]. A.Rahimov toʻgʻri taʼkidlaganidek: “Soʻzlovchi nutq jarayonida til kodlarining turli kombinatsiyasi asosida oʻz istaklarini ifoda etadi. Bunday kombinatsiyaning obʼektiv voqelanishida esa ruhiy mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etadi [A.Rahimov, 2015: 66].

Bu fikrlarga qoʻshilgan holda quyidagilarni bayon qilamiz. Til murakkab ideal sistema sifatida nutq faoliyatida tafakkur orqali moddiylashadi. Bayon qilmoqchi boʻlgan fikrlarimizni nutqiy faoliyat orqaligina tinglovchiga etkazamiz. Nutqiy faoliyat, til, nutq va tafakkurni bir-biridan ajratib boʻlmaydigan hodisalar sifatida qarashimiz lozim.

Nutq oʻz navbatida ichki va tashqi, ogʻzaki va yozma shakllarga boʻlinadi. Har qanday nutq maʼlum bir soʻzlovchi yoki yozuvchi tomonidan tinglovchi yoki oʻquvchiga qaratilgan matnning shakllantirilgan tashqi koʻrinishidir. Tildagi birliklar sanoqli, ammo nutqiy faoliyat mahsuli cheksiz va oʻrni kelsa takrorlanmasdir. Boshqacha qilib aytganimizda, bir marta ishlatgan jumla (gapimiz)ni ikkinchi marta nafaqat oʻzimiz balki, boshqa hech kim ishlatmasligi ham mumkin. Nutqning toʻgʻri tuzilganligi uning adabiy til meʼyorlariga mosligidir. Toʻgʻri nutq tuzish uchun soʻzlovchi adabiy til meʼyorlarini egallab olgan boʻlishi kerak. Makon va zamonda chegaralanganlik, past va baland ohangda aytilish, xato, gʻalizlik, sohta va boshqa xususiyatlar mutlaqo nutqqa xos. Bu xususiyatlarning birortasi ham tilga xos tushunchalar emas. Nutq toʻgʻri boʻlishi uchun,

asosan, ikki me'yorga – urg'u va grammatik me'yorga qat'iy amal qilishni talab qiladi.

Birinchi, nutqni to'g'ri tuzishda grammatik vositalarning qo'llash me'yorlari ham muhim o'rin egallaydi.

Ikkinchi, aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham sharq mutafakkirlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti hisoblaganlar.

Uchinchi, nutqning mantiqiyliги grammatik to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib etmasligiga, ba'zan, umuman anglashilmasligiga olib keladi.

To'rtinchi, nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy tilning lisoniy me'yoriga muvofiq kelish-kelmasligi tushuniladi.

Nutq mana shu sanab o'tilgan xususiyatlari bilan tildan ajralib turadi. Albatta, tafakkur sanab o'tilgan nutqqa xos to'rtta xususiyatda bevosita ishtirok etadi. Nutq va tafakkur munosabatlari shu belgilarda yaqqol kesishadi, aniqroq qilib aytsak, birlashadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, til bilan tafakkurni bir-biriga teng deyish to'g'ri bo'lmaydi. Bu haqda M.Irisqulov quyidagilarni yozadi: "1) kishi o'ylab yurgan fikrini til orqali ifodalaydi deyish haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Kishi fikrining boshqalarga aytish mumkin bo'lgan qisminigina til yordamida suhbatdoshiga (o'quvchisiga etkazadi). 2) til moddiy, tafakkur esa g'oyaviy hodisalardir; 3) ikki narsani teng deyish uchun ularning tarkibini ham bir-biri bilan qiyoslash va ular bir-biriga mos kelsa, ularni teng deyishga asos tug'iladi. Ma'lumki, tafakkurni mantiq fani, tilni esa tilshunoslik o'rganadi. Mantiq fani tafakkurni tarkibiy qismlarga ajratganda, u uch birlikdan: tushuncha, muhokama va xulosadan tarkib topganini qayd etadi. Tilshunoslik fani nutqni tarkibiy qismlarga bo'lganda nutq tovushi (fon), morf, so'z, gap, matnlarga ajratadi. Demak, til va tafakkur birliklari bir-biriga miqdor jihatdan ham to'g'ri kelmaydi; 4) ba'zi olimlar tafakkurdagi tushuncha tildagi so'zga, muhokama esa gapga to'g'ri keladi, degan fikrni ham ilgari surishadi. Ma'lum bo'lishich abu fikr ham asossiz ekan" [M.Irisqulov, 1992: 238-239]. Mana bu fikrlardan ham ko'rinib turibdiki, til va tafakkur boshqa-boshqa bo'lgan, ammo bir-biri

bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan hodisalardir. Shunday ekan til va tafakkurni bir-biridan ajratib qo‘yish ham mumkin emas. Til sistemasining ishlashi uchun tafakkur zaruriy omildir. Til, nutqiy faoliyat, nutq jarayoni ierarxik munosabatlarida tafakkur bab-baravar qatnashadi. Avvalom bor tafakkur birlamchi qolganlari esa ikkilamchi hodisa sifatida o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir. Yoki boshqacha qilib aytsak, tilni tafakkur yaratdi. Til va nutq nutqiy faoliyatning tarkibiy qismi hisoblanadi. Shuningdek, bevosita til sistemasining ishlashi, yani nutqiy faoliyat tafakkur orqali voqelanadi.

19-§. Lisoniy va nutqiy birliklar. Til va nutq alohida hodisalar ekan ularning birliklari ham alohida bo‘lishi shubhasiz. Til va nutq bir-biri bilan chambarchas bog‘langan. Tilshunoslikda til va nutq birliklarini belgilashda yakdil fikr mavjud emas. Turli xil olimlar turli xil qarashga ega. Aytilayotgan shu fikrlarning o‘zi ham til va nutq birliklarini belgilashda ishlatilgan mezonlar ham nisbiy ekanligidan dalolatdir. Ko‘pchilik tomonidan til birliklariga: fonema, morfema, leksema va modellar kiritilgan bo‘lsa, nutq birliklariga esa: tovush, harf, so‘z, so‘z birikmasi, gap va matnlar kiritilgan. Til birliklari vertikal qatorida bizning ongimizda joylashgan bo‘lsa, nutq birliklari esa til birliklarining gorizontaal qatorga ko‘chishidir. Bunda nutqiy faoliyat muhim rol o‘ynaydi. Til birliklaridan nutq birliklari hosil qilinadi. Til va nutq birliklari quyidagi qismlardan tashkil topgan.

Fonema. Tilning eng kichik birligi fonemadir. Fonema boshqa mayda qismlarga ajratilmaydi. Fonema tilda eng kichik birlik bo‘lgani bilan, eng katta vazifani bajaradi. Barcha birliklar tarkibida fonemalar mavjud bo‘ladi. Fonemaning nutqdagi birligi tovush va harfdir. Fonema tovushning ma‘no farqlashga xizmat qiladigan turidir. Yoki boshqacha qilib aytsak, fonema so‘zlarni tovush jihatdan farqlaydi. Masalan: *bolg‘a* - *bolta*, *ko‘z* – *so‘z*, *men*, *sen* kabi. *Bolg‘a* so‘zidagi *g‘* o‘rniga *t* (tovush) harfini qo‘ydik va yangi so‘z yasaldi. Bu so‘zdagi faqat *t* harfi (tovushi) gina fonema hisoblanadi.

Morfema. Tovushlar qo‘shilib ma‘no ifodalaydi. So‘zning eng kichik ma‘no ifodalovchi qismi morfemadir. So‘zning har qanday qismi ham ma‘no ifodalavermaydi. Masalan, kitob so‘zining birinchi bo‘g‘ini ki hech qanday ma‘noga ega bo‘lmagani uchun morfema ham bo‘la olmaydi. Fonema ma‘no farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik birlik

bo'lsa, morfema ma'no ifodalashga xizmat qiluvchi eng kichik birlikdir. Shu sabab ham morfemalar boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydi. Masalan: o'qi+t+uvchi+lik, ish+chi+lar+ga, tadbir+kor+lik kabi so'zlaridagi -t,-uvchi,-lik, -chi, -lar, -ga, -kor, -lik kabilar. Morfema so'z va so'zning tarkibiy qismidan iborat bo'ladi. SHu jihatdan morfemalarni ikkiga: o'zak morfema va affiks morfemalarga bo'lamiz.

Leksema. Leksema til birligi. Uning nutqdagi birligi so'zdir. Leksema fonemalarning qo'shilishidan iborat bo'ladi. Har bir leksema ma'lum bir ma'no ifodalaydi.

Til birligi bo'lgan leksemaning tashqi - ifoda tomoniga uning shakli, tovush jihati – nomema kirsa, leksemaning semema, ma'no – mazmun tomoniga denotatlar – narsa, hodisa, harakat, holat, belgi – keng ma'nodagi muayyan predmetlarni nomlaydi [R.Rasulov, 2017: 199]. Masalan: qalam leksemasi anglatgan ma'no denotat tafakkurimizda o'quv quroli degan ma'noni paydo qiladi. Qalam so'zi qalam tushunchasini beruvchi leksemaning ma'nosini shakllantiruvchi q+a+l+a+m fonemalarining sistem bog'lanishi asosida hosil qilingan. Har bir leksema shu kabi denotativ va semantik ma'no ifodasiga ega bo'ladi. Leksema tayyor holda til birligi sifatida nutqqa ko'chiriladi. U hammaga tushunarli bo'lgan so'z tarzida nutqda voqelanadi. Leksema til sistemasining leksik birligidir yoki boshqacha qilib aytsak, lug'at boyligidir.

Model. Tilimizda so'z birikmalari va gaplar tayyor holda uchramaydi. Ularning qolipi yoki andozasi bo'ladi, xolos. Shu qoliplar asosida istalgancha gaplar tuzamiz. Gap tarkibidagi leksemalar, morfemalar ma'lum model qonuniyatlari asosida birikib keladi. Har qanday bir leksema ikkinchi leksema bilan birika olmaydi. Shuningdek, qoliplar ham turlicha bo'ladi. Masalan: ega+kesim gap modeli, Akmal keldi, aniqlovchi+kesim gap modeli katta ko'cha kabi. Turkiy tillarda gap qolipi bo'yicha avval ega keyin kesim kelsa, Hind – evropa tillari qolipi bo'yicha asosan avval kesim keyin ega joylashadi.

Tovush. Fonemaning nutqdagi ko'rinishi tovushdir. Tovush ham fonema kabi boshqa mayda bo'laklarga bo'linmaydi. Yozuvda harf bilan ifodalanadi. Tovushlar tilning moddiy materiali hisoblanadi. Akustik, fiziologik, lingvistik belgilari mavjud bo'ladi. Bir-biridan farqli bo'lgani

uchun ma'lum sanoqligina tovushlardan turli-tuman cheksiz so'zlar yaratiladi. Tovush nutq birligining minimal moddiy birligi sifatida ijtimoiy vazifa bajaradi. Tovush paydo bo'lish tomonidan olib qaralganda birlamchi, fonema esa ikkilamchi. Bular bir – biri bilan chambarchas bog'liq, bir – biriga o'tib turadigan birliklardir. Masalan: *kel – ket, ko'z – so'z, men – sen* kabi. Bu misollarda tovush fonemaga fonema tovushga aylanganini ko'rishimiz mumkin.

So'z. Til birligi sanalgan leksemaning nutqdagi birligi so'zdir. Leksemaning so'zga aylanishi nutqiy faoliyatning roli bilan chambarchas bog'lanadi. So'z nutq jarayonida oydinlashadi, voqelanadi. Ya'ni so'z, aniq moddiy qobiqqa ega bo'ladi. So'zning tilimizdagi vazifasi nominativ vazifa bajarishidir. Ya'ni so'z aniq tushunchani ifodalab, tafakkurimizda tushuncha tasavvurini hosil qiladi. So'z fikr ifodalab kelishidan tashqari alohida gap ham bo'lib kelishi mumkin. So'z xali to'liq o'rganilmagan sath bo'lishi bilan birga, deyarli tilning barcha bo'limlarining ob'ekti hamdir. Har bir so'z fonetik, grammatik va semantik jihatdan shakllangan bo'ladi. Shuningdek, so'z o'zidan katta nutq birliklari sanalagan: so'z birikmasi, gap va matnning qurilish materialidir.

So'z birikmasi. So'z birikmalari ikki xil bo'ladi: erkin bog'lanishli so'z birikmalari, turg'un bog'lanishli so'z birikmalari.

Erkin so'z birikmalari til birligi emas. Shu sabab ham, tilimizda mavjud emas. Tilimizda tayyor holda uchramaydi. Nutq jarayonida o'zimiz shakllantiramiz. So'z birikmasi so'z va gap o'rtasidagi kamida ikkita so'zdan tuzilgan nutq birligidir. So'zlardan so'z birikmalarini, so'z birikmalari va so'zlardan gaplarni hosil qilamiz. So'z birikmasi ham nominativ vazifani bajarib, atash ma'nosiga ega bo'ladi. So'z birikmalarida qatnashgan so'zlarning biri hokim so'z bo'lsa, ikkinchisi shu so'zga tobe so'z bo'lib keladi. Shu sabab ham tobe - hokim munosabati asosiga qurilgan bo'ladi. Hokim so'z qaysi so'z turkumi asosida yaratilgan bo'lsa, shu so'z birikmasi ham shunday nom bilan ataladi.

Turg'un so'z birikmalari matn segmentlari tarzida butunligicha olinadi. Ular sintaktik tahlil qilish jarayonida bo'laklarga bo'linmaydi. Yaxlitligicha bir gap bo'lagi vazifasida keladi. Lekin, ularni frazeologik

birliklar bilan chalkashtirmasligimiz lozim bo‘ladi. *Oliy Majlis, kelajagi buyuk, Buyuk Navoiy* kabi. Bu kabi turg‘un so‘z birikmalari yaxlitligicha (aniqlovchi va to‘ldiruvchi) bitta bo‘lak vazifasida kelmoqda.

Shuningdek, bir nechta so‘zlardan tuzilgan so‘z birikmalariga murakkab so‘z birikmalari deyiladi. Masalan: *Obod qishloq dasturi asosida, yoshlar ittifoqi yig‘ilishi, Vatanimiz hududi sarhadlari* kabi. Mana bu so‘z birikmalari tarkibida 3 ta 4 ta so‘zlar ishtirok etgan. Shu sabab ham murakkab so‘z birikmalarini tashkil qilgan.

So‘z birikmalaridagi hokim so‘zning ma’nosini izohlash va to‘liqroq ifodalash uchun tobe so‘z talab etiladi. Tobe so‘z hokim so‘zning ma’nosini ochishga xizmat qiladi. Masalan: *katta ko‘cha, yorug‘ xona, baland bino* kabi.

So‘z birikmalarida hokim va tobe so‘zning joylashish tartibi teskari munosabat asosiga quriladi. Boshqacha qilib aytsak, birinchi kelgan so‘z tobe so‘z keyin kelgan so‘z esa hokim so‘z bo‘ladi. So‘roqni har doim hokim so‘zga beramiz. So‘z birikmalarida so‘zlar grammatik, semantik va sintaktik munosabat asosida birikadi.

Gap. Gap fikr ifodasini beruvchi kommunikativ birlikdir. Jahon tilshunosligida gapga xilma - xil ta’riflar berilgan. Gap nisbiy tugallangan, tugallangan ohang bilan aytiluvchi fikr ifodasini beruvchi nutq birligidir. Gaplarni to‘liq tugallangan fikr ifodasini beruvchi deya olmasligimizga sabab, matn tarkibidagi har qanday gap ham alohida nisbiy tugallangan bo‘ladi, sababi keyingi gap bilan ham semantik jihatdan bog‘langan bo‘ladi. Matn tarkibidagi barcha gaplarning o‘rtasida semantik bog‘liqlik seziladi. Ya’ni biri bog‘dan, ikkinchisi tog‘dan bo‘lmaydi.

Biz gap orqali bir – birimiz bilan aloqaga kirishamiz, muloqat qilamiz. Muloqatning eng kichik birligi ham gap hisoblanadi. Gaplar so‘z va so‘z birikmalaridan tuziladi. Birgina so‘z va so‘z birikmalari orqali kommunikativ vazifa bajaruvchi gapning aloqa munosabatini bera olmaymiz. Gapda intonatsiya ham muhim rol o‘ynaydi. Shakllangan va tugallangan intonatsiya gapning shakllanishiga xizmat qiladi. Predikativlik ham gapning muhim belgilaridan biridir. Gaplarni tuzilishiga ko‘ra: sodda gap, qo‘shma gap kabi turlarga bo‘lib o‘rganamiz.

Matn. Eng yirik nutq birligi matndir. Matnning nutq birligi ekanligi masalasi bevosita nutqiy faoliyat mahsuli ekanligini ko'rsatadi.

Gap matnning qurilish materiali tarzida talqin etilganda masala mohiyatini nisbiy tushunish kerak, chunki, bu o'rinda mustaqil so'z va so'z birikmasining matn tarzida maxsus qo'llanishi e'tiborga olinmaydi. Ayni paytda bog'lanishli nutq materiali nazarda tutilmoqda.

Kommunikativ birlik deganda, muloqot birligini tushunamiz, muloqot esa, o'z navbatida, nutqda shakllanadi.

Chex tilshunosi Yan Korjenskiy matn talqinini *semantik va pragmatik komponent* tushunchalari bilan bog'lab olib boradi. Bunda u semantik komponent birinchi galda matn materialini uyushtiruvchi ma'no ba'zasi hamda uning voqelanishini ta'minlovchi vositalarni taqozo etishini ta'kidlaydi. Olim semantik komponent jumlasiga so'zlovchini, ya'ni inson omilini ham kiritadi. Pragmatik komponent deganda esa, ma'no ifodasi sistemasida ahamiyat kasb etuvchi munosabatlarni tushunadi. Masalan, *men, sen, u, biz, siz, ular* kabi kishilik olmoshlarini pragmatik unsurlar jumlasiga kiritish mumkin. Ko'rsatish va so'roq olmoshlari esa, kishilik olmoshlaridan farqli ravishda, semantik, yoxud matn komponentlari sirasiga kiradi. Chunki ular aktantlar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Kishilik olmoshlari esa aktant vazifasida keladi.

Matn tarkibida mavjud bo'lgan morfologik vositalarning ham birini matn komponenti deb, ikkinchisini semantik komponent deb ajratib o'rganish uchun ham, bizningcha, ehtiyoj sezilmaydi. Zotan, ularning barchasi matn komponentlaridir. Matn komponentlarining semantik yoki sintaktik jihatlari haqida so'z yuritilganda, ularning har birini yo semantik, yoxud sintaktik rejaga ko'ra o'rganish o'z-o'zidan talab qilinishi shubhasizdir [N.Turniyozov, 2012: 65].

M.V.Lyapon ham matn lingvistikasi muammolarini murakkab sintaktik qurilmalar asosida talqin etadi. U matn tavsifi quyidagi to'rt konsepsiyaga asoslanishi mumkinligini ko'rsatadi:

1. Matn – bu jumalarning o'zaro munosabatidan kelib chiquvchi xabardir. Matn tadqiqotchi uchun til hodisalarini o'rganishda birdan-bir manbadir.

2. Matn – bu soʻzlovchining nutqiy qobiliyatini roʻyobga chiqaruvchi vositadir. Bu jarayonda matn tilning nutqda real qoʻllanilishini taʼminlovchi makon vazifasini ham bajaradi.

3. Matn – bu soʻzlovchining faol nutqiy faoliyati mahsulidir.

4. Matn – bu til sistemasining kommunikativ jarayonda muhim funktsiya bajaruvchi eng yuqori pogʻonasidir.

20-§. Lisoniy paradigma va munosabatlarning asosiy turlari. Til sistemasi birliklari biri boshqasi bilan bogʻliq tarzda yashar ekan, bunda ularning birinchi navbatda paradigmatic va sintagmatic munosabatlari namoyon boʻladi. Lisoniy paradigma til birliklarining paradigmatic munosabatda aloqaga kirishuvidir. Tilshunoslikda paradigma termini ikki xil maʼnoni anglatadi. 1. Tilning sistemasi va strukturasi qoidalariga mos holda muayyan invariant doirasida mavjud boʻlgan variantlar. Bu variantlardan biri kommunikativ jarayonda har soʻzlovchi tomonidan tanlanadi. 2. Nutq zanjirida til sistemasi unsurlarining tasniflanishi [R.Kobrin, 1987: 31]. Lisoniy paradigmada til birliklari boʻlgan fonema, morfema, soʻz va gapning aloqaga kirishuvi orqali sintagmatic qatorda nutqiy faoliyatni shakllantirishini tushinamiz. Albatta, har qanday kichik birlik oʻzidan katta birlik ichida faollashadi. Masalan, fonemalar morfemada, morfemalar soʻzda, soʻzlar gapning ichida ham paradigmatic ham sintagmatic zanjirni hosil qiladi. Paradigmatic munosabatda kelgan til birliklari vertikal xarakterli boʻladi. Baʼzi olimlar paradigma tushunchasini tilga, sintagma tushunchasini esa faqat nutqqa tegishli deydi. Fonemalar vertikal holatda bogʻlanib sistema ichida makroparadigma holida shakllanadi. Ular amalda qoʻllanilganda sintagmatic munosabatni taqozo etadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Til va nutqiy faoliyat tushunchalari oʻzaro qanday munosabatda?
2. Nutq faoliyatning ogʻzaki va yozma nutqqa taʼsiri?
3. Til tafakkurning paydo boʻlishi, ularning rivojlanishi haqida qanday fikrdasiz?
3. Lisoniy paradigma va munosabatlarning asosiy turlari deganda nimsalarni tushunasiz?
4. Nima uchun til moddiy – akustik, tafakkur esa maʼnaviy-gʻoyaviy xususiyatiga ega?

- 5.Nima uchun til milliy, tafakkur esa umuminsoniy xususiyatga ega?
- 6.Til va tafakkur birliklarining o‘ziga xos xususiyatlarini nimalardan iborat?
- 7.Lisoniy tasnif asoslari Til ham, nutq ham aloqa vositasi. Farqlari nima?

Tayanch so‘z va birikmalar:

Sintagmatik, nutqiy faoliyat, tafakkur, individual hodisa, ijtimoiy hodisa, til va nutq, bilish jarayoni, aqliy bilish, ongli bilish, nutq munosabat, sezgi, idrok va tasavvur, tushuncha, fikr, hukm, xulosa, dialektik munosabat, sistema, til kodlari, ob’ektiv voqelanish, ruhiy mexanizm, ideal sistema, nutqning mantiqiyliqi, nutqning tozaligi, lisoniy me’yor.

Adabiyotlar:

1. Turniyozov N.Tilshunoslikka kirish., Samarqand: 2002. 76 b.
13. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова. -М.: Прогресс, 1990. С. 44.
14. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор.-М.:Едиториал УРСС, 2004.-256 с.
15. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. -Samarqand, 2015. -123 b.
16. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.- 312 b.
17. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. – Toshkent: “Ta’lim”, 2009. 160 b.
- 14.Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. 190 b.
- 15.I.Yo‘ldoshev, O‘.Sharipova Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. 192 b.
- 16.O.Azizov. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent:O‘qituvchi, 1996 yil, 4-136
- 17.M.T.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. 256 b.
- 18.Кобрин Р. Языковые отношения и базовые единицы языка // Вопросы языкознания, 1987, № 5. –С.31.

TIL – RAMZLAR TIZIMI

21-§. Tilning semiotik tabiati. Semiotika boshqa fanlar qatori lingvistikaga tegishli bo‘lib, aloqa vositasi bo‘lgan inson tilini o‘rganadi. Semiotika lingvistikadan materiallar yig‘adi, shuningdek, kibernetikadan, biologiyadan, psixologiyadan, jamiyatshunoslikdan, madaniyat tarixidan, adabiyotshunoslikdan foydalanadi. Shunga qaramay, o‘z navbatida, u ham ushbu fanlarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi, ya’ni u fanlarning birlashishidan rivojlanadi.

Semiotik fikrlar belgilarning tushunchalar bilan bog‘lanishida, belgining muammosi bilan Arastu va B.Brextlar shug‘ullanganlar. Shuni aytish kerakki, belgilar muammosining tarixini evropaliklar doimo o‘rganib kelishgan. Qadimgi Rim antik davrida ham semiotika o‘rganilgan. XVI-XVII asrlarda belgilar muammolari bilan Lokk, Gassendi, Kondilyaklar shug‘ullanishgan. Tilshunos olim Ferdinand de Sossyur umumiy ko‘rinishdagi til birliklarini o‘rganib chiqadi. Til belgisining sxemasini yaratadi. Sossyur belgilar nazariyasida ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlar borligini aytadi.

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi izoh talab qilmaydi, albatta. Shuningdek, tilning kishilar o‘rtasidagi eng muhim aloqa vositasi sifatida ta’riflanganligi ham ma’lum. Lekin bu ta’rif tilning vazifasiga ko‘ra mohiyatini belgilab beradi. Tilning material nuqtai nazaridan nimani taqozo etishining bunga aloqasi yo‘q. Bu jihatdan til o‘ziga xos murakkab sistemani tashkil etadi. Shuning uchun Ferdinand de Sossyur: “Til tafakkurni ifoda qiluvchi belgilar yig‘indisidan iboratdir”, - deb javob beradi. Shuning uchun Sossyur lingvistik ta’limotida lingvistik belgi masalasi markaziy o‘rinni egallaydi [A.Nurmonov, 2009: 35].

22-§. Til birliklarining tizim sifatidagi munosabati. Til belgilari xususidagi fikrlarda, yuqorida qayd etilganidek, F. de Sossyur, asosan, morfemalarni va so‘zlarni e’tiborga oladi va ularni belgi deb talqin etadi. Bugungi tilshunoslikda so‘z birikmalari va hatto gap ham belgi deb tan olinmoqda [V.G.Gak,1989: 46]. Buning asosiy sababi ularning ikki jihatga – mazmuniy va shakliy yaxlitlikka ega bo‘lishidir. Shuning uchun fonemalarni til belgilari jumlasiga kiritib bo‘lmaydi. Chunki ularda shakliy butunlik, nutq tovushiga xoslik mavjud, xolos.

Fonemalar, shunday bo'lishiga qaramay, til belgilarining xom ashyosi sanaladi.

Belgi tanlash masalasi ham salmoqli mavqega egadir. Bu haqda F.de Sossyur muhim ilmiy ahamiyatga molik fikr bildiradi. Uning fikriga ko'ra, belgi tanlash erkin bo'lib, u har bir xususiy sistemaning ichki qonun-qoidalari asosida amalga oshiriladi. Biroq buni nisbiy tushunmoq lozim. Chunki har qanday belgi ham til sistemasining faol a'zosiga aylangach, uni o'zgartirib bo'lmaydi va natijada erkinlik tushunchasi kun tartibidan tushiriladi. Til belgilari sistemani tashkil etar ekan, ular tilning ijtimoiyligi uchun faol xizmat qiladi. Biroq, belgi tildan nutqqa ko'chirilgach, unda xususiylik alomatlari vujudga kela boshlaydi. Chunki nutq o'z mohiyatiga ko'ra xususiydir. Shuning uchun biz til bilan nutqni F. de Sossyur dixotomiyasiga ko'ra birini ikkinchisiga qarama-qarshi qo'yib o'rganamiz. Mazkur qarama-qarshilik ular o'rtasidagi umumiylik va xususiylik, virtuellik va aktuallik, statiklik va dinamiklik kabi farqlarda aniq ko'zga tashlanadi. Demak, til bilan nutq bir-biriga asosli ravishda suyansa ham, ular mushtarak hodisalar emas. Lekin til bilan nutq o'rtasida uzviylik mavjudligini inkor etib bo'lmaydi, zotan, til nutq uchun darkor bo'lsa, nutq ham, o'z navbatida, til uchun zarurdir. Nutq materiali til hisoblanadi, tilning esa qo'llanish ob'ekti nutqdir.

Tilning semiotik tabiatini o'rganadigan fan semiotika deb nomlanadi. Semiotika belgilar nazariyasi haqidagi ta'limot sifatida belgilarni, hodisalarni, ularning tabiati, mohiyati kabilarni o'rganadi. Semiotikada ikki turdagi, ikki tipdagi belgilar farqlanadi, ya'ni tabiiy belgilar (yoki belgilar – priznaklar) va sun'iy belgilar (yoki belgilar – informatorlar) [R.Rasulov, 2017: 186]. Semiotikada belgi va tushunchalar munosabatlari o'rganiladi. Matndagi belgilar sistemasi tilning semiotik tabiatini taqozo etadi. Belgilar tabiiy va sun'iy belgilarga bo'linadi. Tabiiy belgilarga telefonlarimizga SMS kelganda chalinadigan gudoklar, yomg'ir yoki qor yog'ishidan oldin osmonga to'plangan quyruq bulutlar kiradi. Bu belgilar ongimizda ma'lum tushunchalarni uyg'otadi.

Sun'iy belgilar shartli belgilardir. Shartli belgilar axborot almashinuvga xizmat qiladi. Kommunikativ belgi sifatida til belgilari

hisoblanadi. Sun'iy belgilar so'z, gaplar kabi kommunikativ ma'no ifodalaydi. Tilni tafakkur va jamiyat bilan bog'laydi.

Signallar, belgilar, mimika kabi yordamchi aloqa vositalari qo'llanish doirasining chegaralanganligi bilan tildan farq qiladi. Til jamiyat faoliyatining hamma sohasida eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi [N.Uluqov, 2016:16]. Professor N.Uluqov to'g'ri ta'kidlaganidek, semiotik vositalar, signallar, belgilar, mimika kabilar yordamchi aloqa vositalari hisoblanadi.

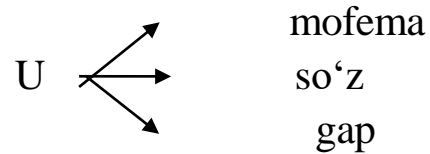
23-§. Til strukturasi elementlari – til sathlari. Shunga e'tibor berish kerakki, til belgilari o'ziga xos semiologik sistemani (ishoralar sistemasini) tashkil etadi. Ammo bu ishoralar yoki belgilar boshqa shunga o'xshash belgilardan farq qiladi. Masalan, yo'l qoidalari belgilari. Albatta, bu belgilar ham o'ziga xos tildir. Biroq ularni mashina haydovchilar ko'proq tushunadilar va bu belgilar shu doirada faol xizmat qiladi. Demak, bunday belgilarni ijtimoiy hodisa deb bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, ular ruhiy holat bilan bog'lana olmaydi.

Semiotika lingvistikaga ham judayam yaqin bo'lib, eng to'la va aniq aloqa tizimi bo'lgan – odamzod tilini o'rganadi [I.Yo'ldoshev, O'.Sharipova, 2007: 185].

Til quruq axborotning o'zinigina bir shaxsdan ikkinchi shaxsga yetkazmasdan gapiruvchining unga munosabatini, uning xohish - istagi va bahosi, ruhiy holatini ham aks ettiradi. Tildan boshqa barcha signal sistemalari o'zgaruvchan xarakterga ega. Masalan, yo'l qoidalarini bildiruvchi biror belgini yaxshirog'i bilan almashtirish mumkin. Lekin tilda bunga yo'l qo'yilmaydi. Til unsurlari ma'lum bir shaxsning xohishiga ko'ra o'zgarib ketavermaydi. Til o'zining ichki qonunlariga ko'ra jamiyat ta'sirida rivojlanadi va o'zgaradi. Ma'lum kishilar kelishib tilda o'zgarish qilsa ham til sistemasi qabul qilmaydi. Bu belgilar o'sha kishilar uchun tushunarli bo'ladi, xolos. Biror bir belgi til sistemasiga kirdimi, uni chiqarib tashlay olmaysiz.

Til amalda qo'llanilganda, uning sistemasi tarkibidagi belgilar nutqqa ko'chiriladi va nisbatan kichikroq belgining har biri o'zidan katta belgi tarkibida faollik oladi. Bundan tashqari, ma'lum bir belgi ikkinchisining o'rnida qo'llanilishi ham mumkin. Masalan :

u = morfema, u = soʻz, u = gap.

Belgi strukturasi haqida ikkita qarama-qarshi fikr bor. Birinchi fikr tarafdorlari belgini ham ifoda planiga, ham material va mazmun planiga ega, deyдилar. Bu nuqtai nazarga qarama-qarshi turgan koʻp sonli olimlar belgi bir tomonlama hodisa, u faqat ifoda planiga ega, belgi hamma vaqt mazmun bilan alohida, deb hisoblaydilar. Birinchi nuqtai nazar tarafdorlari uchun maʼno bu belgi munosabatining predmet yoki tushuncha turlarida ifodalanishidir, bilim fakti haqiqatni real aks ettirishdir.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, jamiyat boʻlmas ekan, til ham boʻlmaydi. Jamiyat undan kundalik muomala ehtiyojlarida foydalanmas ekan, u rivojlanishdan toʻxtaydi. Demak, til va jamiyat bir-biri bilan uzviy bogʻliqdir. Boshqa signal sistemalari tilga nisbatan ikkilamchidir. Ular tilda qoʻshimcha vosita sifatida namoyon boʻladi, uni toʻldiradi.

Maʼnoga bunday yondashuv ishorada aks etilmasligi mumkin emas. Chunki, 1) tovush qatori faqat predmetni koʻrsatmaydi; 2) belgi shartli, ixtiyoriy, mazmun esa shartli emas, u haqiqatni aks ettirishda aniqlanadi; 3) maʼno bilim fakti, miyada saqlanadi, belgi hamma vaqt undan tashqaridadir.

Belgilar sistemasini oʻrganish, uni sistemalashtirish bilan bogʻliq koʻplab muammolarning paydo boʻlishi tilshunoslikka yaqin boʻlgan maxsus semiotika fanini yuzaga keltirdi. Bu fan miloddan avvalgi davrga borib taqaladi. Antik davr olimi Demokritning soʻz va predmet haqidagi munozaralari fikrimizning dalilidir.

Semiotikaning beshta yoʻnalishi bor:

1. Mavjud tabiiy va biologik belgilarni oʻrganuvchi biosemiotik yoʻnalish.

2. Insonning madaniyati darajasi, urf-odati va holatini tasvirlovchi etnosemantik yoʻnalish.

3. Tabiiy tillarni, ularning stilistik va bir-biridan ajralmaydigan belgilar sistemasini oʻrganadigan lingvosemiotik yoʻnalish.

4. Belgilangan material bilan bogʻliq boʻlmagan holda oʻziga xos umumiy xususiyatlarni belgilovchi abstrakt semiotik yoʻnalish.

5. Mazkur yoʻnalishlarning hammasi uchun umumiy boʻlgan masalalarni oʻrganuvchi umumiy semiotik yoʻnalish.

Bilim – subʼektning tevarak-atrofdagi olamni idrok ettirishga qaratilgan faoliyatdir. Bilim buyumlarni, voqealarni, harakatlarni va shu kabilarni koʻrsatuvchi belgilar sistemasi shaklida yuzaga chiqadi. Belgi bilan maʼno ajralmasdir: maʼnosiz belgi, belgisiz maʼno boʻlishi mumkin emas.

24-§. Tilshunoslik fani boʻlimlari. Boshqa fanlar kabi tilshunoslikni ham bir nechta qismlarga boʻlib oʻrganamiz. Har bir boʻlimning oʻz oʻrganish sohasi, obʼekti mavjud. Tilshunoslik fani quyidagi boʻlimlarga boʻlib oʻrganiladi.

1. Fonetika boʻlimida nutq tovushlari, boʻgʻin, urgʻu kabi masalalar har taraflama oʻrganiladi.

2. Leksikologiya tilning lugʻat boyligini oʻrganadi. Bunda soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari, maʼno kengayishi, torayishi, faol va nafaol soʻzlar kabi masalalar oʻrganiladi.

3. Leksikografiya boʻlimida lugʻat tuzish tamoyillari va turlari tadqiq qilinadi.

4. Frazologiya boʻlimida soʻzlarning koʻchma maʼnoda ishlatilishi, frazeologik turgʻun birikmalar va ularning turlari har tomonlama oʻrganiladi.

5. Soʻz yasalishi boʻlimida soʻz yasash usullari har tomonlama tahlil qilinadi.

6. Semasiologiyada til belgilarining maʼno turlari tadqiq etiladi. Sema yunoncha soʻz boʻlib maʼno, logiya taʼlimot demakdir. Semasiologiyada soʻzning maʼno xususiyatlari oʻrganiladi.

7. Morfemika boʻlimida soʻzning tarkibiy qismi boʻlmish oʻzak, negiz, qoʻshimchalar va ularning turlari tadqiq qilinadi.

8. Grammatikada tilning grammatik qurilishi, grammatik kategoriyalari tadqiq qilinadi. Grammatika ikki tarkibiy qismga ajratiladi: Morfologiyada soʻz turkumlari, sintaksisda esa soʻz birikmasi, gap va uning turlari oʻrganiladi.

9. Orfografiya boʻlimida soʻzning toʻgʻri yozilish qonun qoidalari oʻrganiladi. Orfo lotincha soʻz boʻlib toʻgʻri grafiya yozaman demakdir.

Bunda bosh harflar imlosi, bo‘g‘in ko‘chirilishi, so‘zlarni ajratib yozish, qo‘shib yozish, chiziqcha bilan yozish kabi masalalar o‘rganiladi.

10. Orfoepiya bo‘limida tovush va so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish me‘yorlari o‘rganiladi. Orfo lotincha so‘z bo‘lib to‘g‘ri epiya gapiraman demakdir. Bunda urg‘uni to‘g‘ri qo‘yish, to‘g‘ri nafas olish masalalari ham o‘rganiladi.

11. Punktatsiya bo‘limida mavjud bo‘lgan tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari o‘rganiladi.

12. Til tarixi bo‘limida til tarixida bo‘lgan fonetik, lug‘at boyligi va grammatikada sodir bo‘lgan o‘zgarishlar tekshiriladi.

13. Dialektologiya bo‘limida tildagi lahja va shevalarga oid so‘zlar o‘rganiladi.

14. Uslubiyat bo‘limida nutq uslublari har tomonlama o‘rganiladi.

15. Etimologiya bo‘limida so‘zlarning kelib chiqishi, qaysi tildan o‘zlashganligi va tarixiy rivojlanish taraqqiyoti tadqiq qilinadi.

16. Onomosiologiya bo‘limida narsa va predmetlarga, voqea hodisalarga nom berish jarayoni tadqiq etiladi. Onomastikada atoqli otlar o‘rganiladi. Atoqli otlar ham o‘z navbatida ikkiga bo‘linadi: antroponimika ism va familiyalarni o‘rgansa, toponimika joy nomlarini tadqiq qiladi.

17. Grafika bo‘limida har bir tilning harflar tizimi o‘rganiladi.

Tilning mana shu sanab o‘tilgan asosiy bo‘limlari tilning lug‘at boyligini tashkil etadi.

25-§. Tilning fonetik tuzilishi, morfologik qurilishi, so‘z yasalishi va lug‘at tarkibi. Til strukturasi (qurilishi)ga ko‘ra, tilshunoslik, asosan, fonetika-fonologiya, leksikologiya va morfologiya, sintaksis deb nomlanuvchi to‘rt bo‘limdan tashkil topadi. Uning ichki sistemasi va taraqqiyoti bilan bog‘liq barcha muammolar ana shular bilan uzviy tutashadi. Fonetika tilshunoslik fanining mustaqil bo‘limlaridan biri bo‘lib, unda nutq tovushlari o‘rganiladi. Nutq tovushlari tilimizning xomashyosi, uning moddiy boyligi hisoblanadi, zotan, inson tili tovushlar orqali mavjuddir. Tilning barcha birliklari oddiy fonema (bir-biridan farqlanuvchi tovush)lardan boshlab matngacha ana shu tovushlar yordamida o‘z ifodasini topadi.

Fonetikaning asosiy predmetini tovushlarning akustik va artikulyasion xarakteristikasi tashkil etadi. Artikulyasiya deganda nutq a'zolarining tovush hosil qilish vaqtidagi harakati va holatini tushunamiz. Tovush hosil qilishda hamma nutq organlari bir xil qatnashmaydi. Ba'zi organlar faol qatnashsa, ba'zilari passiv ishtirok etadi. Shu sabab ham undoshlarni ikki xil artikulyasiya o'rniga ko'ra va artikulyasiya usuliga ko'ra tasnif qilamiz. Hosil bo'lish o'rnidan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishi artikulyasiya usuli deb ataladi.

Ammo nutq tovushlari sof lingvistik jihatdan ham o'rganiladi. Bunda tovushlarning funksional jihatlari fonologiyaning predmetini tashkil etadi. Fonologiya - fonetik ma'lumotlarga asoslanuvchi va fonetikaning eng yuqori pog'onasini tashkil etuvchi, fonemalarning funksional qimmatini o'rganuvchi sohadir.

Fonema tildagi o'zidan yuqori bo'lgan birliklarni, ya'ni morfemalar, so'z, so'z formalarini va morfemalarni tashkil etuvchi va ularni farqlashga xizmat qiluvchi tilning eng kichik birligidir. Demak, fonetikasi inson nutqining material tomonini, ya'ni artikulyasiya va akustikasi haqidagi fan deb, fonologiyani esa tildagi tovushlarning ma'nosini farqlashga xizmat qiluvchi, ularning funksional jihatlari o'rganuvchi fan deb atash mumkin.

Fonetika tovushlarni akustik va artikulyasion jihatdan o'rganadi. Tovushlarning funksional tomonini fonologiya o'rganadi. Fonema tilda eng katta vazifa bajaruvchi eng kichik birlikdir. Chunki fonemadan kichik birlik mavjud emas. Boshqa birliklar kabi u mayda birliklarga bo'linmaydi. Eng katta vazifa bajarishiga sabab barcha birliklar tarkibida fonema mavjud bo'ladi.

O'pkadan kelayotgan havo oqimi turli xil to'siqqa uchrab, tovush hosil qiladi va buni biz eshitamiz. Har bir tovushning tembri bo'lib, akustika ana shu narsa bilan bog'liqdir. Tovushni talaffuz qilganimizda tembrining balandligi, kuchi, qisqa yoki cho'ziqligi bir-biridan farq qiladi. Bu narsa tebranishning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Tebranish qancha ko'p bo'lsa, tovush tembri shuncha baland bo'ladi. Tebranish shiddati nutq tovushining kuchiga bog'liq bo'ladi. Tebranish darajasi qanchalik katta bo'lsa, shiddatli bo'lsa, tovush ham shunchalik kuchli bo'ladi. Tovushning kuchi havoning nutq a'zolarimizga qanday zarb bilan urilishiga qarab har xil bo'ladi. Shu asosda undosh tovushlarni tasnif qilamiz.

Nutq tovushlari nutq apparati ishtirokida hosil qilinadi. Nutq apparatiga, o'z navbatida, quyidagilar kiradi:

a) bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi organlari o'pkadan kelayotgan havo oqimini bo'g'iz, og'iz, burun bo'shliqlariga etkazib berish vazifasini o'taydi;

b) bo'g'izdagi halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'aylar va un paychalari organlari, bu apparatlar bo'g'iz bo'shlig'ida joylashgan. Ovoz bo'g'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladi;

v) til, kichik til, tanglay, lablar va tishlar og'izda joylashgani sababli, og'iz bo'shlig'i apparatlari deyiladi. O'pkadan kelayotgan havo oqimi turli xil to'siqlarga uchrashi natijasida portlashi yoki sirg'alishi sodir bo'lib portlaydi yoki sirg'aladi va shovqin hosil qilinadi. Shovqin og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi;

g) burun bo'shlig'i apparati. m, n, ng tovushlarini hosil qilishda o'pkadan kelayotgan havo oqimining ma'lum bir qismi burun bo'shlig'i devorchalariga urilib, qo'shimcha jilo, ton hosil qiladi.

Nutq a'zolarining tovush hosil qilishda o'rinlari turlicha bo'lib, til, kichik til, lablar, yumshoq tanglay va un paychalari aktiv a'zolar hisoblanadi. Tishlar, qattiq tanglay va burun bo'shlig'i passiv a'zolar sanaladi.

Undosh tovushlar tasnifi. Undosh tovushlarni uch tomondan tasnif qilish orqali o'rganamiz. 1. Artikulyasiya (hosil bo'lish) o'rniga ko'ra. 2. Artikulyasiya (hosil bo'lish) usuliga ko'ra. 3. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

1. Artikulyasiya o'rniga ko'ra har bir tovushning qaysi nutq organida paydo bo'lishi o'rganiladi. Bunda ham o'z navbatida undoshlarni uch guruhga bo'lib o'rganamiz. a) lab undoshlari; b) til undoshlari; v) bo'g'iz undoshi.

Bevosita lablar ishtirokida hosil bo'luvchi tovushlar lab undoshlaridir. Bularga: *b,p,m,v,f* tovushlari kiradi. Bular ham o'z navbatida yana ikkiga bo'linadi: a) *b,p,m* undoshlari lab-lab; b) *v,f* undoshlari pastki lab va yuqori tishlar orasida hosil bo'ladi. Shu tufayli ham *v,f* tovushlari esa lib-tish undoshlari hisoblanadi.

Bevosita til ishtirokida hosil bo'luvchi tovushlar til undoshlaridir. Til undoshlari ham o'z navbatida quyidagi uch guruhga bo'linadi. a) til oldi

undoshlari: *d, j, dj, z, y, k, l, n, ng, r, s, t, x, s, ch, sh, q, g'*. b) til o'rtasidagi undoshi: *y*. Bu tovush tilning o'rtasidagi qismida hosil bo'luvchi birgina undoshdir. v) til orqasidagi undoshlari til va tanglayning orqasidagi qismida hosil bo'luvchi undoshlardir. Ularga: *k, g, ng, q, g', x* tovushlari kiradi. Bular ham o'z navbatida yana ikkiga bo'linadi: *k, g, ng* sayoz til orqasidagi, *q, g', x* chuqur til orqasidagi undoshlaridir.

Bo'g'izdagi un paychalari hosil qilgan oraliqdan o'tishi orqali paydo bo'luvchi birgina undosh tovushi bo'g'iz undoshi deyiladi.

2. Artikulyasiya (hosil bo'lish) usuliga ko'ra tasnifda nutq organlari hosil qilgan to'siqdan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishi nazarga olinadi. Bu tasnifga ko'ra undosh tovushlar uch guruhga bo'linadi. a) portlovchi undoshlar: *b, g, d, dj, k, p, t, s, ch, q*. Bu undoshlarni talaffuz qilganimizda nutq organlari hosil qilgan to'siqdan chiqishda portlaydi. Shu sabab ham portlovchi undosh tovushlar deyiladi. b) sirg'aluvchi undoshlar: *v, j, z, y, s, f, x, sh, g', h*. Bu tovushlarni talaffuz qilganimizda nutq organlari hosil qilgan to'siqlardan sirg'alib o'tishi natijasida hosil bo'ladi. v) portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar: *m, n, ng, l, r*. Bu tovushlarni hosil qilishda bir paytning o'zida ham portlash ham sirg'alish sodir etiladi. Shu sabab ham bu tovushlarni portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar deb nomlaymiz. Bulardan *l* undoshi tilning ikki yonida ochilib qolgan oraliqdan sirg'ilib o'tganligi uchun yon tovushi ham deyiladi. *r* undoshini hosil qilishda ham portlash ham sirg'alishdan tashqari til titraganligi sababli titroq undoshi ham deyiladi. *m, n, ng* undoshlari talaffuzida ham portlash ham sirg'alishdan tashqari havo oqimining bir qismi burundan chiqqanligi tufayli burun tovushlari deyiladi.

3. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh tovushlar yana ikki turga bo'linadi: a) sonorlar: *m, n, ng, l, r*. Bu tovushlar tarkibida ovozning miqdori shovqinga nisbatan ko'p bo'ladi. Bu tovushlarni ovozdor undoshlar ham deyish mumkin. b) shovqinlilar: *b, v, g, d, j, dj, z, y, k, p, s, t, f, x, s, sh, q, g', h*. Bu tovushlar tarkibida shovqin ko'proq bo'ladi, ba'zilar tarkibida esa ovoz mutloq qatnashmaydi. Shu sabab ham shovqinlilar deyiladi. Shovqinlilar ham o'z navbatida yana ikkiga bo'linadi: a) jarangli undoshlar: *b, v, g, d, j, dj, z, y, g'*. Bu undoshlar tarkibida oz bo'lsada ovoz qatnashadi. Ovoz va shovqindan hosil bo'ladi. b) jarangsiz undoshlar: *k, p,*

s, t, f, x, s, sh, q, h. Bu undoshlar tarkibida ovoz mutloqa qatnashmaydi. To‘liq shovqindan hosil bo‘ladi.

Nutq tovushlarining o‘zgarishi. Nutq tovushlarini talaffuz qilganimizda turli xil o‘zgarishlarga uchraydi. Ba‘zan tovush almashishi, ba‘zan tovush tushishi hodisasi ro‘y berishi mumkin. Bulardan tashqari tovush o‘zgarish hodisalarining quyidagi turlari mavjud. Singormanizm, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, tovush orttirilishi, tovush moslashuvi va boshqa hodisalar.

Singormanizm hodisasi. Singormanizm unli tovushlarning moslashuvi, ohangdorligi, uyg‘unligini qamrab oladi. Singormanizm hodisasi faqat turkiy tillarga xos. Eski o‘zbek tilida bu hodisaga amal qilingan. Hozirgi kunga kelib, sekin-sekin bu hodisa unitilib ketayapdi. Bu hodisaga binoan so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida qanday unli kelsa, keyingi bo‘g‘inda ham shu unli kelishi lozim. Masalan: uzum, quruq, burun kabi.

Dissimilyasiya hodisasi. Dissimilyasiya ikkita o‘xshash tovushning noo‘xshash tovushga aylanib ketish hodisasi. Dissimilyasiya hodisasi ham ikki xil bo‘ladi: a) progressiv dissimilyasiya: zarur – zaril, birorta – bironta. b) regressiv dissimilyasiya: koridor- kolidor, ittifoq – intifoq kabi.

Assimilyasiya hodisasi. Assimilyasiya qator kelgan tovushlar bir-biriga ta’sir qilib o‘xshash tovushga aylanib ketishidir. Bu hodisa ikki xil bo‘ladi. a) oldingi tovushning keyingi tovushgi o‘ziga moslashtirishi progressiv assimilyasiya deyiladi: aytdi –aytti, yurakga – yurakka. b) keyingi tovushning oldingi tovushni o‘ziga o‘xshatib olishi regressiv assimilyasiya deyiladi: tuz+siz –tussiz, bir+ta – bitta kabi.

Metateza hodisasi. Metateza undosh tovushlarning talaffuzga qulay bo‘lishi uchun o‘rin almashinishidir: yog‘mir – yomg‘ir, tuproq – turpoq, aylanmoq – aynalmoq kabi.

Tovush orttirilishi hodisasi. Tovush orttirilishi hodisasi so‘zning barcha o‘rinlarida, ya’ni boshida, o‘rtasida, oxirida kuzatiladi: stadion – istadion, spravka – ispravka, fikr – fikir, tank – tanka kabi.

Tovush moslashuvi hodisasi. Bu hodisa bo‘yicha so‘zlarni talaffuz qilish paytida ikki jarangsiz tovushdan biri ikkinchisini o‘ziga qisman o‘xshatib oladi: to‘qson – to‘xson, taqsim – taxsim, maqsad – maxsad kabi.

Gaplologiya hodisasi. Gaplologiya hodisasi ko‘ra so‘z tarkibidagi ma’lum bir bo‘g‘inning to‘liq tushib qolishi nazarda tutiladi: qayin og‘a – qaynog‘a, qayin ona – qaynona kabi.

Diareza hodisasi. Diareza hodisasida so‘z talaffuzi paytida biror tovushning tushirilib qoldirilishi nazarda tutiladi. Bu hodisa faqat talaffuz shakliga xos. Yozma shaklida asliga muvofiq to‘g‘rilab yoziladi. Masalan: Samarqand – Samarqan, go‘sh – go‘sh, past – pas kabi.

Epenteza hodisasi. Epenteza hodisasida so‘z o‘zagiga qo‘shimcha qo‘shilganda yangi tovush qo‘shilishi kuzatiladi. Masalan: bu + ga – bunga, u+da – unda, shu+ dan – shundan kabi .

Tilning morfologik qurilishi. O‘zak va negiz. Sintaktik munosabat orqali nutqda qo‘shimchalar asosida so‘zlarni shakllantiramiz. Shunday ekan o‘z-o‘zidan ularni tahlil qilishda qismlarga bo‘lib o‘rganamiz. Masalan: gul-chi, o‘qi-t-uvchi-lik, ish-chi-lar-i-miz. Bu erda sanalgan misollardagi qismlardan faqat uchtasigina ya’ni gul, o‘qi, ish mustaqil holda leksik ma’no ifodalaydi. Qolganlari mana shu uchta so‘zni shakllantirishga hissa qo‘shadi, xolos. Ammo, o‘zicha leksik ma’no anglatmaydi. So‘zning o‘zicha leksik ma’no ifodalab boshqa lug‘aviy qismlarga ajratilmaydigan shakli o‘zak deyiladi. Masalan: gul, suv, ish, o‘qi kabi.

O‘zakka so‘z yasovchi qo‘shimchalarning qo‘shilishi natijasida negiz hosil qilinadi. Demak, negiz faqat yasama so‘zlardagina mavjud bo‘ladi. Barcha so‘zlarda negiz bo‘lavermaydi, ba’zan bir so‘zda birdan ortiq yasovchi qo‘shimcha bo‘lsa, birdan ortiq negiz bo‘laveradi. Masalan: temir+chi+lik, chorva+chi+lik kabi. Negizga ham o‘z navbatida shakl yasovchi va so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shiladi. Masalan: gul+chi+ga, kitob+xon+lar va hakoza. Bundan ko‘rinadiki, negiz turli xil tarkibiy qismlarga bo‘linadi. Bu tarkibiy qismlar ma’no bildiruvchi o‘zak va leksik ma’no anglatmovchi qo‘shimchalardan iborat bo‘ladi. Morf va morfemalar ham bir – birdan farqlanadi. Bularni bo‘g‘inlar bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Masalan: suv+chi so‘zi ikki bo‘g‘indan tashkil topgan. Bu so‘zning bo‘g‘inga va morfemalarga bo‘linishi mos keladi. Ammo, u+kam so‘zi ikki bo‘g‘inga shu tarzda bo‘linadi. Morfemaga esa u+kam tarzida emas uka+m tarzida ajratiladi.

Ba'zan bir morfemani 2 ta 3 ta morf bilan ifodalash mumkin. Bunda bu morflarni allamorf deb ataymiz. Bir qo'shimchani turli xil yozilishi allamorfdir. Masalan: kelguncha, chiqquncha so'zlaridagi –guncha, -quncha yoki uyga, boqqa so'zlaridagi -ga va –qa lar allamorflardir.

Qo'shimchalarning turlari. Mustaqil holda leksik ma'no anglatmay, o'zak va negizga qo'shib turli xil ma'no jilolarini qo'shadigan morfologik birliklar qo'shimchadir. Qo'shimcha morfemalar uchga bo'linadi: a)so'z yasovchi b) shakl yasovchi v) so'z o'zgartiruvchi.

So'z yasovchi qo'shimcha morfemalar o'zak yoki negizga qo'shib uning ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan yangi so'z yasaydi: -chi, -la, -paz, -kor va hakoza.

So'zning lug'aviy ma'nosini o'zgartirmasdan, qo'shimcha ma'no qo'shadigan morfemalarga shakl yasov qo'shimchalar deyiladi: -jon, -xon, -cha, -choq va hakoza. Bunga otlardagi ko'plik, erkalash, kichraytirish, fe'llardagi zamon, nisbat, mayl sonlarning ma'no turlarini yasovchi qo'shimchalar kiradi.

Bir so'zni boshqa so'zlarga bog'laydigan, gapda ma'lum gap bo'lagi vazifasida kelishini ta'minlaydigan qo'shimchalar so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar deyiladi: -ng, -si, -ning,- ni, -ga, -da, -man, -san va hakoza.

Qo'shimchalar o'zakka ko'ra joylashishiga qarab uchga bo'linadi: prefiks, infiks, postfiks.

Prefiks morfemalar ko'proq fors – tojik tillaridan kirib kelgan so'zning olidga qo'shiladigan ba-, ser-, no-, be- kabilardir.

Infiks morfemalar so'z o'zagining ichiga joylashadi: kitob-kutub kabi.

Postfiks morfemalar so'z o'zagidan so'ng qo'shiladi: bog'bon, oshpaz, gulchi kabi.

So'z yasalishi tizimi. Tillarda yangi ma'noli so'zni hosil qiluvchi har qanday usul so'z yasalishi deyiladi. Bugungi zamonaviy tilshunoslikda asosan besh xil usul bilan so'z yasalishi usuli mavjud.

1. So'z o'zagiga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shib yangi so'z yasash usuli eng keng tarqalgan usullardandir. Bunday so'z yasash usulini morfologik yoki affiksatsiya usuli ham deyiladi. Masalan:

suvchi, gulli, bilimli, aqlli kabi soʻzlarda qoʻshimcha qoʻshilishi orqali mutloq yangi soʻz yasalmogʻda.

2. Ikki va undan ortiq soʻzning qoʻshilishidan yangi qoʻshma soʻz yasaladi. Bu usulga sintaktik yoki kompozitsiya usuli ham deyiladi. Masalan: xontaxta, koʻzoynak, gultojixoʻroz, oybolta kabi soʻzlar. Shuningdek, ikki soʻzni juftlash orqali ham yangi soʻz yasalishi sintaktik usulga misol boʻladi: bordi-keldi, omon-eson, qovun-tarvuz kabi.

3. Qisqartirib yangi soʻz yasashga qisqartma soʻzlar yoki abbreviatura ham deyiladi. Bunday soʻz yasash xususiyati faqat ot soʻz turkumiga xos: AQSH- Amerika Qoʻshma Shtatlari, XDP- Xalq demokratik partiyasi, SamDCHTI- Samarqand davlat chet tillar instituti kabi.

4. Bir soʻz turkumidan boshqa soʻz turkumiga koʻchirish orqali yangi soʻz yasalishi konversiya yoki semantik usulida soʻz yasalishi deyiladi. Sifat va feʼl ot soʻz turkumiga, son ravish soʻz turkumiga oʻtadi. Boshqa soʻz turkumiga koʻchgan soʻz yangi maʼno anglatadi va gapdagi vazifasi ham oʻzgaradi.

5. Takrorlash orqali yangi soʻz yasash. Bunday soʻz yasash usulida soʻzlar takrorlanish orqali yasaladi. Masalan: xola-xola (oʻyin nomi), yoʻl-yoʻl (mato rangi), bip-bip (avtobus) kabi.

Tilning leksik tarkibi. Tilning leksik tarkibidagi barcha soʻzlar bir xil tarzda ishlatilavermaydi. Baʼzi soʻzlar juda koʻp ishlatilsa, baʼzi soʻzlar ahyon-ahyondagina ishlatiladi. Shu sababdan ham soʻzlarni yana ishlatilish tarkibi jihatdan quyidagi turlarga boʻlib oʻrganamiz:

1. Umumxalq ishlatadigan soʻzlar. Bunday soʻzlarni faol soʻzlar ham deymiz. Kim boʻlishidan qatʼiy nazar hamma, har kuni ishlatadigan soʻzlar hammaga tushunarli boʻlgan soʻzlar umumxalq ishlatadigan soʻzlardir. Masalan: ona, ota, bir, suv, havo kabi.

2. Shevalarga oid soʻzlar. Bunday soʻzlar maʼlum hududdagina ishlatilib, asosan shu erda yashovchi kishilarga tushunarli boʻladi. Masalan: adabiy tildagi tuxum soʻzi, shevada mayak. Adabiy tildagi sigir, Xorazmda inak.

Kasb – hunarga oid soʻzlar. Bunday soʻzlar terminlar ham deyiladi. Sinus, minus, tenglama matematikada. Tarse, intoq, talmeh adabiyotshunoslikda va hakozi. Atama va terminlarni ayrim lugʻatlarda bir

narsa deb ko'rsatishadi. Bu noto'g'ri, atama keng manoda barcha nomlar bo'lsa, termin esa har bir sohaga tegishli bo'lgan lug'aviy birliklardir. Terminlar xilma-xil bo'lib, ular mavzu jihatidan ham o'zaro bir nechta guruhni tashkil qiladi:

1. Ijtimoiy-siyosiy terminlar;
2. Fan va texnikaga doir terminlar;
3. Sanoat sohasiga oid terminlar;
4. Qishloq xo'jaligiga doir terminlar;
5. Madaniy – ma'rifiy, san'atga doir terminlar;
6. Savdo va moliyaga doir so'z va terminlar;
7. Kiyim- kechakka doir terminlar;
8. Harbiy ish, fizkultura, hamda sportga oid terminlar;
9. Oziq-ovqatga doir terminlar va hakoza.

1.Eskirgan so'zlar. Bunday so'zlar yana o'z navbatida ikkiga: tarixiy va arxaizmlarga bo'linadi. Tarixiy so'zlarga o'z nomi bilan so'zning o'zi ham nomi ham eskirib tarixda qolgan so'zlar kiradi. Masalan: paranji, ellikboshi, kanizak va hakoza. Arxaizmlarda esa so'zning o'zi eskirgan bo'lib, ma'nosi saqlangan bo'ladi. Ya'ni, bugungi kunda sinonimi ishlatiladigan so'zlardir. Masalan: yanoq, rayon, podsho va hakoza.

2.Neologizmlar. Tilimizda yangi paydo bo'lgan so'zlar. Til ochiq tizim bo'lgani sababli, tinimsiz yangi so'zlar o'zlashtiriladi. Masalan: layk, (layk qilmoq), parol, login, onlayn, blog, post, selfi, status, mobil versiya, domen, internet-provovder, operator, moderator, spam, e-meysl, sayt-vebsayt, chat va hakoza.

Bu sanab o'tilgan shevalarga oid so'zlar, kasb – hunarga oid so'zlar, eskirgan so'zlar, neologizmlar nafaol leksika qatlamiga tegishli bo'ladi.

Tilning lug'at tarkibi. Tillarning lug'at boyligi so'zlar va iboralardan iborat bo'ladi. Uning bu boyligi hamma uchun umumiy bo'lib, hamma tomonidan birday qo'llanilishi mumkin. Bu boyluk tilning tarixiy taraqqiyoti davomida to'plangan. Bu esa o'z navbatida, tilning tarixiy taraqqiyoti hisobiga ham, shu bilan birga boshqa turli xalqlar bilan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy aloqalari davrida o'zlashtirgan leksik birliklari hisobiga ham amalga oshgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaralganda, tillarning lug'at boyligida ikkita yirik qatlam – o'z va o'zlashgan qatlam borligi ma'lum bo'ladi.

Lugʻatshunoslik tilshunoslikning lugʻat tuzish ishi bilan shugʻullanadigan maxsus bir sohasidir. Lugʻatchilikning nazariy va amaliy tomonlari bor. Lugʻat tuzishning ilmiy asoslari va tamoyillarini ishlab chiqish, lugʻat tiplarini belgilash, uni yaratish usullarini asoslab berish bu sohaning nazariy masalalari boʻlib hisoblanadi. Tilning soʻz boyligini toʻplash, lugʻat tuzish uchun kartotekalar tuzish va ularni tartibga solish kabilar lugʻatshunoslikning amaliy tomonidir. Avvalambor lugʻatlarni ikki turga boʻlamiz: Qomusiy lugʻatlar 2. Lingvistik lugʻatlar.

1.Qomusiy (ensiklopedik) lugʻatlarda ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, mashhur kishilar haqida batafsil maʼlumot beriladi. “Oʻzbek milliy ensiklopediyasi”, “U kim, bu nima”, “Salomatlik” kabi lugʻatlar qomusiy lugʻatlarga misol boʻla oladi.

2.Lingvistik lugʻatlar bir tilli va koʻp tilli boʻlishi mumkin. Bir tilli lingvistik lugʻatlarga:

Izohli lugʻat – tilda mavjud boʻlgan soʻzlar maʼnolariga izoh beriladi.

Imlo lugʻati-orfografik lugʻat ham deyiladi. Bunday lugʻatlar soʻzlarning toʻgʻri yozilishi hisobga olinib tuziladi.

Orfoepik lugʻati – soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishga yordam beradi.

Sinonimlar lugʻati – sinonim soʻzlarni topishga yordam beradi.

Omonimlar lugʻati - omonim soʻzlarni topishga yordam beradi.

Antonimlar lugʻati - antonim soʻzlarni topishga yordam beradi.

Paronimlar lugʻati - paronim soʻzlarni topishga yordam beradi.

Frazeologik lugʻat - iboralarni oʻrganishga yordam beradi.

Morfem lugʻat – soʻzlarni tarkibiy qismlarga ajratishga yordam beradi.

Terminologik lugʻat – maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalarga izoh beriladi.

Chappa (ters) lugʻat – bu lugʻatda soʻzlar oxirgi harfi boʻyicha joylashtiriladi.

Oʻzlashma soʻzlar lugʻati – boshqa tillardan olingan soʻzlar keltiriladi.

Chastotali lugʻat – maʼlum bir asarda qaysi soʻz necha marta ishlatilgani haqida statistik maʼlumot beradi.

Ko'p tilli lingvistik lug'atlarga tarjima lug'atlari kiradi. Masalan: O'zbekcha – inglizcha so'zlar lug'ati, nemischa –ruscha so'zlar lug'ati kabi.

26-§. Yozuv. Yozuv tarixidan. Yozuv turlari¹. Til nutq orqali rivojlanadi, yozuv orqali ifodalanadi. Yozuvning paydo bo'lishiga juda ko'plab narsa va hodisalar sabab bo'lgan. Shu sabab ham insoniyat tarixidagi ulkan qadamlardan biri yozuv kashf etilgan. Yozuv til uchun yordamchi vosita sifatida paydo bo'ldi.

Hayotimiz davomida to'plangan g'oya va tajribani yozuvsiz avlodlarga etkazish juda qiyin va katta yo'qotish orqali ma'lum foizlardagina amalga oshiriladi. Buning uchun tinimsiz takror qilib turish shart bo'lar edi biroq og'zaki nutq ko'p mehnat talab etadi. Yozuv esa zamon va makon zanjirini uloqtirib minglab yillarga etib boradi va kelajakka muayyan tarzda murojaat qilish imkonini beradi. Shu sababli ham xalq og'zaki ijodida variantlilik keng tarqalgan. Birgina sevimli dostonimiz «Alpomish» 40 xil ijro etilgan. Yoki boshqacha qilib aytmoqchi bo'lsak, psixologlar bir voqeani 6 kishi bir-biriga so'zlab berish orqali ma'no butkul o'zgarib ketishini tajribada sinab ko'rganlar. Yozuv mana shularga yo'l qo'ymaydi, fikrni o'zgartmasdan boshqa birovlariga etkazib berishga imkon beradi. Yozuv borligi uchun ham qadim davrlarda yaratilgan Urxun-Enasoy tosh bitiklaridan tortib Shiroq, To'maris afsonalarigacha, Lutfiy, Navoiy, Furqatdan tortib Usmon Nosir, G'afur G'ulom, Abduvali Qutbiddingacha bo'lgan shoirlarimiz asarlarini o'qib biz hozirgacha hayratlanamiz.

O'zbek xalqi ko'p jabr ko'rgan. A.Makedonskiy O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng, barcha asarlarni to'platib (bular ichida «Avesto», «To'maris», «Shiroq» afsonalari ham bor edi) ba'zi bir qisminigina lotin tiliga tarjima qildirib boshqa qismini yoqtirib yuborgan. Shu sabab xalq yozuvga ishonmay qolib, og'zaki nutq va yodlash orqali g'oyalarni avloddan - avlodga etkazib bergan. Shuning uchun ham xalq donoligi sanalgan fol'klar o'zbek xalqi orasida keng rivojlangan. O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarni to'plab nashr ettirsak, 40 tomlik kitob

---

¹ Қаранг: Ёзув мақоласи А.Туробовнинг Лотин алифбосига асосланган ўзбек ёзуви ва имло қоидалари. -Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005 йил, 80 б. китобидан олинган.

bo'lishi ham fikrlarimizni asoslaydi. Bunchalik boy me'ros boshqa birorta xalqda uchramaydi.

Xalqimizning o'tmishidagi yozuvlari haqida gap borganda, 20 dan ortiq yozuv haqida gapirishga to'g'ri keladi. Negaki, yurtimizning turli joylaridan topilayotgan arxeologik topilmalardagi yozuvlar mana shularni taqozo etadi. Bu yozuvlar quyidagilardir:

1. Finikiya (Kan'on) yurti Somiy konstant yozuvi (miloddan avvalgi XIII asrdan - eramizning I ming yillik boshiga qadar)

2. Oromiy (miloddan avvalgi I ming yillikda finikiy yozuvidan ajrab chiqqan, bu yozuv X-IX asrlarda moslashtirilgan).

3. Sug'diy (miloddan avvalgi IV asrdan - milodiy XI asrlargacha).

4. Xorazmiy (miloddan avvalgi I asrdan - IV asrgacha).

5. Pahlaviy (miloddan avvalgi I asrda Parfiya davlatida shakllangan).

6. Boxtariy (miloddan avvalgi IV-III asrlarda Baqtriya davlatida shakllangan).

7. Kxorashti (Yunon) (eramizdan oldingi III-I asrlar).

8. Monaviy (III asr).

9. Suryoniy (IV asr).

10. Braxma (IV asr).

11. Eftalit (V-VI asrlar).

12. Urxun (V-VIII asrlar).

13. Uyg'ur (IV-XVI asrlar).

14. Arab (VII-XX asrning 1929 yiligacha).

15. Lotin (1929-1940 may).

16. Kirill (1940- hozirgacha).

17. Lotin (1993- yildan boshlab).

Umumiy holda eng qadimgi yozuvlarimizga e'tibor berib keyingi yozuvga taqqoslab qaraganimizda, dastlabki yozuvlarimiz juda murakkab bo'lib, vaqt o'tishi bilan ular ixchamlashib, sodda, yozishga qulay bo'lgan variantlarga almashganligining guvohi bo'lamiz.

Ba'zi adabiyotlarda birinchi yozuv shartli ravishda narsa-buyum yozuvi deb e'tirof etiladi. Fikrni dalillash uchun bir nechta misollar keltiriladi. Yozuv bo'lmagan vaqtlarda narsalarga semiotik tizim sifatida ma'no berilib aloqa qilingan. Bizningcha, bu yozuv emas. Ma'nolar til

ichida yaratiladi. Bu degani soʻzlar (yozuvlar) bilan ifodalanadigan obʻektlar bilan emas. F.Sossyur soʻzlarning maʼnosi turdosh tushunchalar oʻrtasidagi tafovutlardan kelib chiqishini toʻgʻri taʼkidlagan.

Tildagi narsalar orqali semiotik farqlash tizimi hozir ham bor. Maʼnoni nutq yoki qogʻozdagi belgi-yozuvlardan tashqari, boshqa predmetlar oʻrtasida sistematik tarzda ajratish mumkin boʻlgan har qanday obʻekt ham berishi mumkin. Masalan, oʻzbeklar orasida, xonadonga qiz soʻrab sovchilar kelishsa rozichilik istagi boʻlsagina, tugunchasini ochishadi. Yoki xonadonga mehmon kelganda osh-palov suzilsa, turing degan maʼnoni anglatadi. Bugungi kunda, ayniqsa, shaharlarda doʻppi kiyib yursangiz, tinchlikmi? - deb soʻrashadi. Tildagi maʼno va yozuvni bir-biridan koʻplab jihatlari bilan farqlab, bugungi kun oʻquvchilari teran tushinib olishi lozim.

Bizningcha, dastlab piktografik yozuvlar kashf qilingan. Bu soʻz lotincha va grekcha soʻz qoʻshimchalaridan tuzilgan boʻlib, chizib yozaman degan maʼnoni anglatadi. Piktogrammalar orqali kerakli fikrlar tarqoq holda ifoda etilgan. Bu yozuvda soʻzning grammatik shakllari mavhum boʻlib soʻzni turlicha joylashtirib oʻqish mumkin boʻlgan. Shu jihatdan bu yozuvni mantiqiy yozuv deb tushunsak ham boʻladi. Chunki chizilgan rasmlar muvofiqligiga qarab, insonning oʻzi bir-biri bilan bogʻliq soʻzlar asosida mantiqiy fikr yuritib gaplar tuzishi kerak boʻlgan. Bir gap, soʻz tartibini almashtirish oʻqish, urgʻuni turli soʻzga berish asosida turli xil maʼno keltirib chiqarar edi. Sanab oʻtgan bu xususiyatlar piktografik yozuvning murakkabligidan va kamchiligidan dalolat beradi. Shuningdek, bu yozuvning keyingi rivojlangan barcha yozuvlardan qulay va ustunlik jihatlari ham bor. Shu sabab ham piktografik yozuvdan bugungi kungacha foydalanamiz. Masalan: yoʻl chetidagi belgilar yoki butun dunyoni zabt etgan mashhur «Coca-cola» firmasi ishlab chiqarayotgan salqin ichimlik suvlari etiketkasidagi moʻʻjazgina quti va unga bir odamning boʻsh idishni solayotganini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Bu rasm-yozuvni, kimyoviy usulda plastinkalardan tayyorlangan suv idishlari bir marta ishlatilishga moʻljallangan, qayta suv va oziq-ovqat mahsulotlariga ishlatish sogʻliq uchun ziyon, boʻshagach tashlash kerak deb oʻqish kerak. Agar shu fikr

soʻzlar bilan yozilishi kerak boʻlsa, birinchidan, koʻp joyni egallaydi, ikkinchidan, qancha, xalq isteʼmol qilsa shuncha tilga tarjima qilib yozishni taqozo etadi. Kichik etiketkaga koʻp tillarda yozishning imkoni yoʻq darajadadir. Bular piktografik yozuvning qulayligini va turli tillarda gaplashuvchi odamlarning tushunaverishini koʻrsatadi, tarjimaga va tarjimonga hojat qolmaydi.

Piktografik yozuv taraqqiyoti asosida logografik yoki ideografik yozuv paydo boʻldi. Bunda tildagi har bir soʻz oʻz ramziy simvoliga ega boʻladi. Logogrammalar bu yozuvning birligini tashkil etadi. Piktogramma toʻgʻridan-toʻgʻri predmetni rasm orqali koʻrsatsa, logogramma esa soʻzning maʼnosini tushuncha orqali ifodalaydi. Ieroglifik yozuv logografik yozuvning rivojlangan mukammal koʻrinishidir. Ieroglif soʻzi grekcha «muqaddas yozuv» degan soʻzdan olingandir. Bizning qadimiy ajdodlarimiz bu yozuvdan foydalanishgan. Negaki, oltoy tillari oilasiga kiruvchi bizga qardosh boʻlgan yapon xalqi boʻgʻin, koreys xalqi fonografik, xitoy xalqi ieroglifik yozuvlardan hali hanuzgacha foydalanib kelmoqdalar. Keyinchalik Ozarbayjonda paydo boʻlgan tasavvuf taʼlimotida yozuvlarni ilohiylashtirib, muqaddas yozuv deb qaragan. Alloh k, n harflarini paydo qilgach, kun soʻzi va butun olamdagi yorugʻlik paydo boʻldi deb tushunishgan. Boshqa narsalarni ham shunday sharhlagan. Masalan, qadimgi davlatchiligimizdagi gerblar va oʻzbek xalqi 92 ta urugʻining ramziy tamgʻalari logografik yozuvni eslatadi. Tamgʻalar turkiy xalqlarning deyarli barchasida boʻlgan.

Logografik yozuvda barcha tushunchalarni ifodalash qiyin edi. Ieroglifda esa alfavit tushunchasi paydo boʻla boshladi. Har bir mavhum tushuncha va voqea hodisa, narsa uchun yangi belgilar qabul qilaverish natijasida, ierogliflar soni 40-50 mingtagacha etib borgan. Buni oʻrganish juda katta vaqtni talab etar edi. Yuqoridagi (piktografik, logografik va ieroglifik) yozuvlar maʼlum qatlam kishilarigagina moʻljallab yaratilgan, ularga xizmat qilgan. Keyingi taraqqiyot natijasida yozuvga talab kuchayishi tufayli ommaviylashtirish jarayoni yuz bergan. Keng xalqqa tushunarli boʻlishi uchun yozuvlar tovushni ifodalashi, ixcham, sodda, qulay, oddiy, oson, yozganda qoʻl uzilmasligi, oʻqiyotganda bir-biridan farqlash uchun ayrim oʻziga xos belgilar kabi

jihatlari bo'lishi kerak. Yozuvlarni ommaviylashtirish sababli yozuvlar bu talablarga javob bermay qoladi.

Shuning uchun bo'lsa kerakki, juda murakkab yozuvlarni soddalashtirish ehtiyoji tufayli fonografik yozuv paydo bo'lgan. So'zni tovush orqali idrok qilish, har bir eshitilayotgan tovushga alohida belgi (harf) qabul qilish istagi fonografik yozuvni yuzaga keltirgan. Demak, tilda minglab so'zlar bor bo'lib, ularni ma'lum tovushlar bilan ifoda etish ehtiyoji, yozuvning soddalashtirilishini taqozo qilgan.

Miloddan avvalgi VI-IV asrlardayoq Turon zaminining turli o'lkalari mahalliy tillariga ularning har bir tovush sistemasiga mustaqil holda moslashgan, sifat jihatidan mutlaqo yangi –sug'diy, xorazmiy, pahlaviy, baxtariy kabi yozuvlarning shakllanganligi bizning yozma madaniyatimizning naqadar uzoq davrlarga borib taqalishidan dalolat beradi. Yoki karandash (kara+dash) so'zining etimologiyasi ham fikrimizni yana bir bor tasdiqlaydi.

Mana shu yozuvlar ichida sug'd yozuvi yodgorliklari keng miqyosda va uzoq vaqt iste'molda bo'lganligi bilan alohida ajralib turadi. Sug'd yozuvlari orasida yoshi 2000 yilga borgan namunalar bor.

Qog'ozga bitilgan va bizgacha etib kelgan sug'dcha matnlarning eng qadimiysi IV asr boshlariga mansub bo'lib, fanda «Eski maktublar» deb nom olgandir. Bu maktublar 1906 yili inglizlarning A.Steyn boshliq ekspeditsiyasi tomonidan Uyg'uristonning Dunxuan degan yeridan topilgan.

Sug'd yozma yodgorliklarning eng so'ngisi Talas daryosi vodiysidagi qoya toshlar sirtiga X-XI asrning birinchi choragida bitilgan tashrifnomalardir. Bu yozuv oromiy yozuvi asosida paydo bo'lganligi bois, oromiy yozuviga o'xshaydi. II asrning oxiri va III asrning boshlarida Xorazm yozuvi ho'jalik hisobot xujjatlari, tangalardagi yozuvlar, qabrlarga o'rnatilgan haykallar va boshqa joylarda uchraydi.

V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlar Urxun -Enasoy (ba'zi manbalarda dulbarjin, runik, tosh yozuvi deb ham yuritiladi) yozuvidan keng foydalangan. Bu yozuvda turkiy tilda bir qancha yozma obidalar bitilgan. Bu yozuvlar tosh, pishirilgan loy, metall, teri yog'och, qog'oz va boshqa materiallarga yozilgan. Keng hududda qo'llanganligi bois

yozma yodgorliklar Lena, Oltoy daryolari bo'ylaridan, Mo'g'uliston, Markaziy Osiyodan, Sibirning barcha joylaridan topilgan.

Bu yozuvlarning «tosh bitiklari» deb atalishining boisi ko'p yodgorliklar qabr toshlariga o'yib yozilganidadir. Sibir kartasini chizayotgan rus olimi Semyon Remezov Urxun va Talas daryolari sohilida noma'lum yozuvda bitilgan qabr toshlarini uchratgan va dastlabki xabarni bergan. Bundan keyin 1730 yilda Sibirga surgun qilingan shved ofitseri Filipp Iogann Stralenberg Enasoy daryosi bo'yida noma'lum alfavit bilan yozilgan qabr toshlariga duch keladi. Shvetsiyaga borib bu yozuvning jadvalini nashr ettirib butun Evropaga ma'lum qiladi. Ammo 150 yil davomida hech kim o'qiy olmaydi. Bu vaqtda turli xil xalqlar bu yozuvga bizning qadimiy yozuvimiz deb nisbat bergan.

1893 yilda yodgorliklarni birinchi bo'lib daniyalik olim Vilgelm Tomsen o'qishga musharraf bo'ladi. U turkiy tillardagi so'zda ba'zi bir tovushlarning ikki marta qo'llanish yoki qo'llanmaslik o'rinlarini aniqlab, uni yodgorlikka taqqoslab ko'rdi. Shuningdek, yodgorlik o'ngdan chapga, yuqoridan pastga qarab o'qilishiga oydinlik kiritdi. Shu yili rus olimi V.Radlov ham barcha harflarni o'qidi. Shundan keyin ularni har taraflama chuqur o'rganish boshlandi.

Qadimgi turkiy tilning run yozuvida bitilgan obidalarini o'qish, turli tillarga tarjima qilish va nashr etishda V. Radlov, V.Tomsen, S.Malov, H.O'rqun, T.Tekin, D.Rosse, A.Steyn, A.Qayumov, I.Stebleva, G'.Abdurahmonov, A.Rustamov va boshqalarning xizmatlari kattadir.

Bu yodgorliklar dunyoning ko'plab davlatlarida saqlanayapti. 8 ta unli 4 ta belgi bilan, 29 ta undosh qattiq va yumshoq shaklida ifodalangan. Urxun-Enasoy yozuvi turkiy xalqlar kashf qilgan alifbo ekanligi bilan boshqa alifbolardan farqlanadi.

745 yilda turk hoqonligining sharqiy qismini uyg'urlar bosib olgan. Shundan so'ng turkiy xalqlarda uyg'ur alfaviti qo'llangan. Bu alfavit turkiy xalqlar orasida XVI asrgacha ancha keng ishlatilgan. Uyg'ur yozuvi run yozuvi bilan ham uzoq vaqt parallel qo'llangan.

Bu yozuvda ba'zi harflar unlini o'rni bilan undosh tovushni ko'rsatgan. Shu sabab jami 19 ta grafik belgi, 5 ta unli va 16 ta undosh tovushni ifodalagan. Bu yozuvni chuqur o'rganib keng o'quvchilar

ommasiga etkazishda horijiy turkologlar V.V.Radlov, G.Vamberi, S.E.Malov, V.Tomsen o'zbek olimlaridan M.Isxoqov, N.Rahmonov, Q.Sodiqov va boshqalarning hizmatlari beqiyosdir.

VII-VIII asrlarda Turonzamin erlarini arablar bosib oladi. Ular bu erga islom dinini va arab yozuvini olib kirdilar. Eski din va yozuvni yo'q qilish uchun ko'p kurashlar olib boradi. Hatto yozuvni qabul qildirgandan keyin, tilni ham arablashtirish uchun kurash olib borgan. Shu sabab ko'plab asarlar arab va fors tilida yozilgan. Arab grafikasi asosidagi harflar turkiy xalqlar o'rtasida o'n to'rt asr mobaynida qo'llanilib kelindi. Bizning boy me'rosimiz arab alifbosida ifodalangan. Shunday ekan keyingi davrda nima uchun arab alifbosidan voz kechdik?- qabilidagi savollar tug'ilishi tabiiy. Buning bir nechta sabablari bor.

Birinchi, arab grafikasi juda murakkab bo'lib, dastxat uchun yaratilgan edi.

Ikkinchi, o'rganish g'oyat qiyin va chalkashlik jihatlari bor edi.

Uchinchi, arab grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosidagi harflar unli fonemalarni etarli aks ettirmas edi.

To'rtinchi, arab grafikasidagi har bir harf so'zning to'rt joyida to'rt xil yozilishi natijasida 124 ta harf bo'lib, bularni o'rganish qiyinchilik tug'dirib bosmaxonalarda harf kassalariga va yozuv mashinkalariga joylashtirish noqulay va murakkab edi.

Beshinchi, arab alifbosida faqat arab tilining o'zigagina xos bo'lgan ayn, zo, to, dod, sod, zal, ha, sa harflari bor edi. O'zbeklar bu harflarni talaffuz qilishda qiynalar va xatoga yo'l qo'yar edi. Harflar shu tilda bor bo'lgan tovushlarni ko'rsatishi kerak.

Oltinchi, unli va undosh fonemalarning belgilari har doim ham aniq ajrab turmas edi. Shu sabab bir so'zni turli xil qilib o'qish mumkin edi. Masalan; alif, vov, yo harflari ba'zan unli, ba'zan undoshni anglatar edi.

Yettinchi, arab alifbosi imlosida tinish belgisining qo'yilishi, bosh harflar imlosi, harflarni harf birikmalari orqali ifodalash, harflarning ost va ust qismiga nuqtalar qo'yish bilan farqlash holatlari mavhumlik, qiyinchiliklarni keltirib chiqarar edi.

Sakkizinchidan, alifboni almashtirish uzoq vaqtni va katta mablag'ni talab qiluvchi murakkab ish. Ammo rus grafikasi negizida totalitar tuzum mamlakatida yagona yozuv sistemasini vujudga keltirish juda muhim edi. Rus alfaviti belgilari doirasidan chetga chiqmay harflarni birlashtirish mamlakat iqtisodiga juda katta foyda keltirar edi. Bir narsani har bir qardosh xalq uchun alohida, ya'ni o'z alfavitda bosib chiqarish katta mablag', mehnat talab etar edi. Bundan tashqari, turkiy tillarda yozilgan maqola yoki kitobni ayrim turkiy tilda ish yurituvchi respublikaning o'zidagina bosib chiqarish mumkin bo'lgan. Chunki o'sha paytdagi barcha xalqlarning harflari «ИЗВЕСТИЯ» gazetasi bosmaxonasidan boshqa birorta ham tipografiya kassasida to'la topilmagan.

To'qqizinchidan esa, arab alifbosi asosidagi milliy yozuvimizda uzoq vaqt, ya'ni o'n to'rt asr ish yuritsak ham, bu yozuv asli zo'rma-zo'rakorlik, bosqinchilik siyosati orqali kiritilgan edi.

Mana shu kabi sanab o'tilgan xususiyatlar o'tgan asrning birinchi choragidayoq arab alifbosidan voz kechish shartini ma'naviy inqilobning asosiy masalalaridan biriga aylantirib qo'ygan edi. O'sha vaqt matbuotida berilgan fikrlarga qaraganda, alifboni isloh qilish oson kechmagan va ilmiy jamoatchilik orasida katta tortishuvlarga sabab bo'lgan.

O'qimishli kishilar, olimlarning bir qismi arab alifbosiga asoslangan yozuv va imloga o'zgartishlar kiritishni ma'qul deb topgan bo'lsalar, ikkinchi qism ziyolilar arab alifbosiga umuman teginmaslikni talab qilganlar. Uchinchi turkum olimlar arab alifbosiga ancha o'zgartishlar kiritish, shulardan arab tiligagina xos bo'lgan tovushlarni yo'q qilish, shuningdek, imlo qoidalarini ham birmuncha o'zgartish kerakligini kun tartibiga qo'yganlar. To'rtinchi guruh ziyolilar alifboga kirmay qolgan o'zbek tili fonemalariga harflar olishga tarafdor bo'lsalar-da, arab tili tovushlarigagina xos bo'lgan harflarni ham saqlab qolishni xohlaganlar. Bularning hech qaysisiga qo'shilmasdan lotin alifbosiga o'tish tarafdorlari ham bor edi. Birinchi bo'lib lotin alifbosini yoqlab chiqqan ziyolilar (o'sha vaqt ta'biri bilan aytganda), «lotinchilar» shoir Botu va adabiyotshunos olim Sayid Ali Usmoniylar edi. Shu asosda qisqa vaqt ichida arab grafikasidan voz kechib lotin alifbosiga o'tildi. 1929 yil may oyida Samarqandda chaqirilgan O'zbekiston imlo va terminologiya konferensiyasi lotin grafikasi asosidagi, 24 ta undosh va 9 ta unli harfdan iborat o'zbek alifbosini tasdiqladi. Atigi 11 yildan so'ng esa 1938-1940

yillarda lotin alifbosini rus grafikasi asosidagi yangi alifbo bilan almashtirdik.

Konferensiya o‘zbek adabiy tilini singarmonizmli shevalarga asoslashni zarur topganidan alifbodagi unli harflarni 9 ta qilib belgilagan edi. 1934 yili yanvarda Toshkentda qaytadan imlo qurultoyi chaqirilib, alifbo va imlo qoidalari boshqatdan ko‘rildi, ularga bir qancha o‘zgarishlar kiritildi. Unli harflar 5 taga qisqartirildi.

O‘zSSR Oliy Kengashi o‘zining 1940 yil 8 maydagi sessiyasida «O‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitdan rus grafikasi asosidagi yangi o‘zbek alfavitiga ko‘chirish haqida qonun» qabul qildi. Bu alfavitni aka-uka Kirill va Mefodiylar slovyan alifbosi asosida kashf qilgan. Shu sabab ham bu yozuvni kashfiyotchilar nomi bilan atab kirillitsa deb yuritimiz. Yangi o‘zbek alifbosi quyidagicha edi: A, B, V, G, D, E, YO, J, Z, I, Y, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, F, X, S, Ch, Sh, ‘, E, Yu, Ya, O‘, Q, G‘, H, apostrof (‘). Keyinchalik apostrof olib tashlandi. Apostrofning vazifasi ham ayirish belgisiga yuklatildi. Bu alifboga asoslangan imlo qoidalari ham ishlab chiqildi.

1993 yil 2 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi «Lotin yozuviga asoslangan O‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi qonunni qabul qildi. Bunda yangi alifbo 31 harf va tutuq belgisi (apostrof)dan iborat etib belgilandi. Bu alifbo bo‘yicha kirillcha «sh» harfini «ş», «ch» xarfini «ç» tarzida yozish kerak edi. Bizga yaxshi ma’lumki, bunday harflar kompyuterning jahon standartlariga mos kelmas edi. Shu sabab kompyuterda bor bo‘lgan belgilar (o‘tish va apostrof) kiritildi. Bu belgilar orqali O‘, G‘ harflarini ifodalashda, shuningdek, belgilari ma’no farqi s, h harfini ajratish kabi holatlarda foydalanadigan bo‘ldik. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1995 yil 6 mayda «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonunga o‘zgartishlar kiritish haqida qaror qabul qildi. Qarorga asosan lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi 26 harf 3 harf birikmasi va 1 apostrofdan iborat deb o‘zgartirildi. Kompyuterda yo‘q bo‘lgan Ş, Ç belgilari sh, ch kabi bor bo‘lgan harf birikmalari bilan ifodalaniladigan bo‘ldi. Shu asosda mukammal imlo qoidalari ham ishlab chiqildi.

Lotin alifbosining qulayliklari talaygina. Bu alifbo nisbatan avvalgi alifbolardan o‘zbek tilining tovush tizimini, jozibadorligini, nafosatini, ohangdorligini to‘laroq ifodalashga xizmat qiladi. Lotin alifbosiga

asoslangan yangi o‘zbek alifbosining kirillitsadan sifat va tartib jihatdan yaxshi xususiyatlari quyidagilardan iboratdir:

1. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi elektron texnikasi bilan bevosita bog‘landi. Harflar eng ilg‘or davlatlar qabul qilgan va kodlari 0 dan 127 gacha bo‘lgan harf hamda belgilar tizimiga moslashdi.

2. Bir tovushni ikki yoki uch harf yordamida ifodalagan (ч-sh, ш-sh, нг-ng) tajribasidan foydalanib, jahonda qabul qilingan jadvaldan alifbomiz uchun o‘rin topish imkoniyati tug‘ildi. Buning o‘qitish, bosmaxona ishlari va xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari uchun afzalliklari mavjud.

3. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida “o‘tish” (‘) belgisidan foydalaniladi. Alifbodagi o‘, g‘ tovushlarini ifodalashda foydalanilgan “o‘tish” (‘) belgisi lotin yozuvida mavjud va uning kodi 96 hisoblanadi. Bu belgi apostrofga o‘xshasa-da undan farq qiladi, chunki apostrofning (’) kodi 39 hisoblanadi.

4. Lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosida harflarning turli kombinatsiyalari mavjud emas.

5. Kirill alifbosidagi (е, ё, ю, я) grafemalari lotin alifbosiga kiritilmadi. Ularni alifboda mavjud bo‘lgan y+e, y+o, y+u, y+a harflari bilan ifodalash mumkin. Negaki ilgari Yo‘ldoshevni ikki xil: Йўлдошев va Юлдошев deb yozishga yo‘l qo‘yilar edi. Bu narsalar o‘z - o‘zidan barham topdi.

6. Ц harfi, ayirish va yumshatish belgilari tushirib qoldirildi. Ц harfi, ayirish va yumshatish belgilari o‘zlashma so‘zlarda uchrashi hisobga olindi. Til ochiq tizim ekan har qanday o‘zlashma so‘z tilning talaffuz qonuniyatlariga bo‘ysinishi kerak. Ya’ni, til o‘zlashma so‘z olingan til qonuniyatlariga moslashishi kerak emas, so‘z til qonuniyatlariga moslashishi kerak. Oldingi alifboda shunday nuqsonlar bor edi. Bu nuqsonlar yangi alifboda bartaraf etildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tilning semiotik tabiatini o‘rganadigan fan nimalardan iborat?
2. Morfologiyaning tekshiruv ob’ekti nimalardan iborat?
3. Leksik va grammatik ma’nolar qanday farqlanadi?
4. Infiksial morfema qanday tillarda kuzatiladi?
5. Grammatik ma’no deganda qanday ma’noni tushunasiz?
6. Grammatik kategoriyalar tillarda farqlanadimi?

7. Soʻzlarni turkumlarga boʻlishda nimalar eʼtiborga olinadi?
8. Fonetika va fonologiya haqida maʼlumot bering.
9. Fonema va allofonlar qanday farqlanadi?
10. Sigarmonizm hodisasi nima va u qaysi tillarga xos?
11. Undosh tovushlarning tasnifi nimalar bilan bogʻliq?
12. Leksikologiyaning tekshiruv obʼekti nimalardan iborat?
13. Leksikologiyaning qanday boʻlimlarini bilasiz?
14. Oʻzbek xalqi foydalangan yozuvlar haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch soʻz va birikmalar:

Semiotik, tabiiy belgilar, sunʼiy belgilar, informatorlar, kommunikativ belgi, signallar, belgilar, mimika, til strukturasi, fonetika, fonologiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, akustik, artikulyasion, vokalizm, konsonantizm, monoftong, diftong, triftong, morfema, prefiksial, infiksial, postfiksial, reduplikatsiya, ichki fleksiya, suppletivizm, sintetik vosita, analitik vosita, leksikografiya, orfoepik, morfem, chastotali lugʻat, ters lugʻat, dialektal lugʻat, terminologik lugʻat, etimologik lugʻat, sinxronik, diaxronik.

Adabiyotlar

1. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков / 3-е издание, доработанное. -Москва : "Просвещение", 1989.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.- 312 b.
3. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. 190 b.
4. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1992. 256 b.
5. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yoʻnalishlari. – Toshkent: “Taʼlim”, 2009. 160 b.
6. Yoʻldoshev I., Sharipova Oʻ. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. 192 b.
7. Туробов А.М. Лотин алифбосига асосланган ўзбек ёзуви ва имло қоидалари. -Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005 йил, 80 б.

TILLARNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIY QILISHI

27-§. Tilning paydo bo‘lishi haqidagi farazlar. Tilning dastlab qaerda va qachon paydo bo‘lganligi haqida biz ilmiy asoslangan aniq ma’lumotga ega emasmiz. Tilning paydo bolishi haqida turli xil farazlar mavjud bo‘lib, ular ham munozaralidir. Bu masala qadimgi davrlardan boshlab hozirgi davrgacha shunday bo‘lib kelmoqda. Bu haqda M.Irisqulov shunday yozadi: ”Til taraqqiyotining yozuv paydo bo‘lishidan avvalgi holati biz uchun qorong‘idir. Biz faqat yozuv paydo bo‘lgandan keyingi davrda ro‘y bergan til taraqqiyoti to‘g‘risida yozma yodgorliklardan foydalanib, fikr yuritishimiz mumkin.” [M.Irisqulov, 19926: 11]. Shu sababdan ham tilning paydo bo‘lishi haqida xilma xil farazlar, qarashlar mavjud. Bu farazlarga tovushga taqlid, undov nazariyasi, mehnat chaqiriqlari, ijtimoiy kelishuv, imo-ishoralarni kiritish mumkin. Tilning paydo bo‘lishi juda murakkab jarayon bo‘lib bunda bu farazlarning deyarli hammasi qatnashgan. Bu faraz to‘g‘ri, bu faraz noto‘g‘ri deyishdan biz yiroqdamiz. Tilning paydo bo‘lishida sanab o‘tilgan omillarning barchasi ma’lum ma’noda qatnashgan. Professor N.Turniyozov: “Tilning paydo bo‘lishi muammosi nafaqat tilshunoslarni, balki antropolog, zoopsixolog, biolog, etnografiya sohalaridagi mutaxassislarni, jumladan, faylasuflarni, tarixchilarni ham qiziqtirib kelmoqda. Ammo shu narsa aniqki, tilning – inson nutqining paydo bo‘lishi masalasini jamiyatning, ongning, shuningdek, insonning paydo bo‘lishi singari muammolardan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi”, -deb yozadi [N.Turniyozov, 2002: 11]. Haqiqatdan ham tilning paydo bo‘lishi murakkab jarayon bo‘lib, ko‘plab fanlardagi muammolardan sanaladi. Shu sabab ham turli fan mutaxassislari bu masala ustida ilmiy izlanishlar olib bormoqda.

Bugunga qadar fanga eng dastlabki til (yoki tillar) qanday tovush yoki so‘zlar yig‘indisidan iborat bo‘lgan, degan savolga aniq javob topilmagan. Ba’zi olimlarning fikricha, eng dastlabki til (tillar) taxminan bundan yarim million yil ilgari paydo bo‘lgan [I.Yo‘ldoshev, O‘.Sharipova, 2007: 7].

Odamzot paydo bo‘lgandan buyon til mavjud, shu sabab ham tilning paydo bo‘lishi odamning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. So‘zlashish imkoniyati faqat insonlargagina ta’lluqlidir. Yevropa olimlari tomonidan

tarqatilgan odam maymundan paydo bo'lgan, degan safсата ancha vaqt hukm surdi. Aynan, F.Engelsning "Maymunning odamga aylanish jarayonida mehnatning roli" asari shunday g'oyani olg'a surdi. Odamning bugungi kundagidek holatga etib kelishida mehnatning roli cheksiz katta ahamiyatga ega. Ammo, maymunning odamga aylanishi masalasini ilmiy asoslangan emas. Aksincha, Amerika sotsiologlari maxsus laboratoriyada maymunning odamga eng yaqin turini topib, ularga mingdan ortiq so'zlarni o'rgatishga musharraf bo'lishdi. Ya'ni, maymunning miyasining og'irligini tarozida tortib eng engili aqlli bo'lishini hisobga oldi. Maymunlarning birinchi qilgan xatosi o'rgangan birorta so'zini, ikkinchi so'zga qo'shib kombinatsiya qilolmadi. Xolbuki, mingta so'z yordamida cheksiz kombinatsiyalar qilish mumkin edi. Ikkinchi qilgan xatosi esa o'rgangan mingta so'zining birortasini ham ikkinchi maymunga o'rgata olmadi. Insonlar esa o'rgangan bilim va tajribalarini, xotira bazasi leksik boyligidagi so'zlarni tinimsiz bir-biriga o'rgatadi. Shu tajribaning o'ziyoq, odamning maymundan paydo bo'lgan degan safساتaning puch ekanligini ilmiy asosladi. Odamsimon maymunlar bo'lmagan, ammo ibtidoiy odamlar ayrim jihatlari bilan maymunga o'xshaganligi uchun bunday g'oyalar ilgari surilgan edi. So'zsiz, million yillar ilgari yashagan odamlarning ov qilish, ovqatlanish kabi yashashi maymunlarga bir oz o'xshagan bo'lishi mumkin. Lekin insonlarga berilgan nutq a'zolari faqat uning o'zigagina tegishlidir. Dastlab bu a'zolar rivojlanmagan bo'lishi shubhasizdir, chunki odamning tabiatga, jamiyatga munosabati uzoq yillar davomida uning nutq a'zolarining asta-sekin takomillashuviga sabab bo'lgan. Bunda mehnat va u orqali paydo bo'lgan jamiyatning o'rnini kattadir. Shu sababdan ham, tilning paydo bo'lishi muammosini ikki omil bilan – biologik va ijtimoiy omillar bilan bog'lash o'rganish maqsadga muvofiqdir. Biologik omillar inson miyasining, tafakkurining va ular bilan chambarchas aloqada bo'lgan nutq a'zolarining uzoq yillar maboynida o'sishini talab etsa, ijtimoiy omillar insonning mehnat faoliyatini va jamiyat salmog'ining o'rnini belgilaydi.

Tilning paydo bo'lishidagi biologik omillarga tovushga taqlid hamda undov haqidagi omillar kiradi.

Birinchi bor qadimgi yunon olimlari tovushga taqlid farazi asosida til paydo bo'ldi degan fikrni olg'a surdi. Mazkur faraz XIX asr, hatto XX asr

boshlarida ham ta'sir kuchini yo'qotgani yo'q. Nemis olimi V.fon Gumboldt ham bu nazariyaning tarafdori edi. Bu farazda tilning paydo bo'lishi tabiatdagi turli xil hayvonlarning, qushlarning, sharsharalarning ovozlari ta'sirida yuz bergan, - degan g'oya olg'a suriladi. Masalan: suvning shar – shar deb ovoz chiqarib oqishidan sharshara, qarg'aning qar-qar deb ovoz chiqarishidan qarg'a, eshikning shiq – shiq deb ochilib yopilishidan eshik va boshqalar. Qadimgi Xitoyda oilada chaqoloq tug'lsa, chinni buyumni tashlab yuborgan sinayotganda chiqargan tovushiga qarab chin, chang, sing, su kabi ism qo'yishgan deyiladi. Tovushga taqlid so'zlarni hosil qilishda tashqi omillarni nazarda tutsa, undov farazida inson tilining paydo bo'lishida ma'lum qiymatga ega bo'lgan so'zlovchilarning ichki his-tuyg'ulari nazarda tutiladi: *tuf, uf, voy, ii, dod* kabilar. Ammo his-tuyg'ularni nazarda tutuvchi bunday so'zlar tilimizda sanoqli.

Bizningcha, tovushga taqlid farazining tilning paydo bo'lishidagi ahamiyatini butunlay inkor etib bo'lmaydi. Chunki, tilimizda hozir ham tovushga taqlid so'zlari alohida qatlamni tashkil etadi va ulardan yangi so'zlar ham yasalmoqda: *shar = sharshara, g'iz = g'izillamoq, g'ir=g'irillamoq, vish = vishillamoq* va boshqalar. Demak, tovushga taqlid farazining tilning paydo bo'lishidagi o'rni izoh talab qilmaydi. Lekin uni asosiy omillar jumlasiga ham kiritib bo'lmaydi. Chunki bunda mehnatning, tafakkurning va jamiyatning roli qariyb e'tiborga olinmaydi [N.Turniyozov, 2002:12].

Tilning paydo bo'lishiga oid ikkinchi biologik faraz *undov* nazariyasidir. Bu faraz ham juda qadimiy bo'lib, til insonning ichki kechinmalari bilan bog'liq bo'lgan turlicha baqiriq-chaqiriqlar, tasodifiy qichqiriqlar asosida paydo bo'lgan deyiladi. Taniqli fransuz olimi Jan Jak Russo ham nazariyaning tarafdorlari jumlasiga kiradi.

Tovushga taqlid farazining ham, undov farazining ham biologik omillarga asoslanganligini ko'rish qiyin emas. Ularda sotsial faktorlar e'tiborga olinmagan.

Tilning paydo bo'lishi masalasi mehnat chaqiriqlari va ijtimoiy kelishuv nazariyalari orqali ham izohlanadi. Mehnat chaqiriqlari farazini nemis olimi L.Nuare quvvatlaydi. Mehnat chaqiriqlari farazida odamlarning jamoa bo'lib mehnat qilishlari jarayonida kuzatiladigan har xil tovushlar asosida til paydo bo'lgan, degan g'oya olg'a suriladi.

Olimlarning aytishlaricha, mehnat chaqiriqlari farazini tilimizning vujudga kelishi bilan bog'lab bo'lmaydi, chunki bunda narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning nomlari bilan hech qanday bog'lanish kuzatilmaydi.

Ijtimoiy kelishuv farazi esa XIX asrning ikkinchi yarmida vujudga keladi. Bu farazning tarafdorlari shotlandiyalik Adam Smit va fransuz olimi Jan Jak Russolar edi. Bu farazda til kishilar tomonidan ongli ravishda yaratilgan kashfiyotdir, degan nazariya o'rtaga qo'yiladi.

Ko'rinadiki, bu faraz ham asosli emas, zero, nimadir demoq uchun birichi galda til kerak. Tilsiz insonning ikkinchi bir kishi bilan kelishib olishi qiyin.

Shuni ham aytish lozimki, tilning paydo bo'lishi bilan bog'liq barcha farazlar imo-ishoralar bilan ham qaysidir ma'noda aloqadordir. Imo-ishoralarning hozirgi tilimizda ham kumakchi vosita sifatida qo'llanilishi izoh talab qilmaydi, albatta. Qadimda imo-ishoralardan ba'zi qabilalar o'zaro fikr almashuv davomida juda ko'p foydalanganlar. Imo-ishoralar ba'zi qabilalarning urf-odatlarini, udumlari bilan qorishib ketganligini ham kuzatamiz. Bunga Avstraliyaning yana bir qabilasi – *Varramunga* misol bo'lishi mumkin. Bu qabila udumlariga ko'ra, beva qolgan ayol bir yilgacha nutq tovushlari orqali so'zlashi mumkin emas. U o'z jamoasi a'zolari bilan ham, boshqa jamoalar a'zolari bilan ham faqat imo-ishoralar orqali so'zlashadi. Bu singari odatlar amerikalik hindularda ham kuzatiladi. Ularning ko'plari o'zaro tovush tili orqali so'zlashsalar-da, boshqa qabilalar a'zolari bilan imo-ishoralar orqali aloqa qilishadi.

Inson tilining paydo bo'lishida imo-ishoralarning ham ma'lum darajada ahamiyati borligini ko'pgina olimlar qayd etib o'tishgan. Masalan, V.Vundt eng avval ikkita til bo'lganligini, ularning biri tovush tili, ikkinchisi esa imo-ishoralar bo'lganligini ta'kidlaydi. Tovush tili orqali odamlar imo-ishoralar bilan izohlab bo'lmaydigan his-hayajonlarni ifodalagan bo'lsalar, imo-ishoralar bilan esa narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning ifodalanganligini ko'ramiz, degan fikrni beradi olim. V.Vundt qo'l va mimika orqali ruxsat, ta'qiq, ko'rsatish, iltimos, xavf va shodlik kabi ma'nolar ifodalanganligini aytadi.

Bizningcha, V.Vundt fikriga ham qisman qo'shilish mumkin. Chunki imo-ishoralardan hozir ham tilimizda foydalanmoqdamiz. Ammo bu

vosita har bir xalqda bir xilda qo'llanilmaydi. Masalan, bir soatlik so'zlashuv davomida meksikalik 180, fransuz 120, italiyalik 80, finlandiyalik esa atigi bir marta imo-ishoralardan foydalanishi qayd etilgan. Bundan tashqari, imo-ishoralalar xalqlarda bir xil ma'noda qo'llanilmasligini ham kuzatamiz. Agar bolgariyaliklar boshini chap tomondan o'ng tomonga yoki aksincha chayqasa, tasdiq ma'nosini, vertikal yo'nalishdagi bosh harakati bilan esa inkor ma'nosini ifodalasalar, o'zbeklarda buning teskarisini ko'ramiz [N.Turniyozov, 2002: 14].

Xulosa shuki, tilning paydo bo'lishi muammosi juda murakkab hodisa bo'lib unda juda ko'plab omillar qatnashgan. Biz yuqorida sanab o'tgan farazlarning barchasi ma'lum foizlarda to'g'ri. Tilning paydo bo'lishini bitta faraz yoki bitta nazariya bilan bog'lab o'rganishning o'zi noto'g'ri. Bitta farazda jamiyatning roli hisobga olinmagan bo'lsa, mehnat chaqiriqlari va ijtimoiy kelishuv farazlarida biologik omillar chetda qolgan. Bu sanab o'tilgan farazlarning barchasida, ma'lum ma'nolarda haqiqat mavjud.

28-§. Tilning tarixiy taraqqiyoti va o'zgaruvchanligi.

S.Mutallibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan «Devonu lug'atit turk» asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'atit turk»dan tashqari turkiy tillar sintaksisiga doir «Javohirun nahv fil lug'atit turk» («Turkiy tillarning nahv (sintaksis) javohirlari») asarini ham yozgani haqida ma'lumot beradi. Afsuski, bunday nodir asar hanuzgacha topilgani yo'q.

“Devonu lug'atit turk” (qisqacha “Devon”) asarining faqat bitta nusxasi 1914 yilda Turkiyada topildi. U kotib Muhammad bin Abu Bakir Damashqiy tomonidan 1265-1266 yillar rasida Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan. Shu nusxa asosida 1915-1917 yillarda Turkiyada “Devon”ning uch tomi nashr qilindi, 1928 yilda Vengriyada K.Brokkelman tarjimasida nemis tilida bosildi, 1939 yilda Turkiyada Basim Atalay tarjimasida turk tilida, 1960-1963 yillar orasida esa Toshkentda o'zbek tilshunosi Solih Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida nashr qilindi.

Professor A.Nurmonov M.Koshg‘ariyni qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschisi deb hisoblaydi va bu haqda shunday yozadi: “Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik XIX asrdan paydo bo‘ldi deyiladi va uning asoschilari sifatida Frans Bopp, Rasmus Rask hamda Yakob Grimmilar e‘tirof etiladi. Buning sababi shundaki, G‘arb olimlari Mahmud Koshg‘ariyning «Devon»i bilan XX asrning birinchi choragiga qadar tanish bo‘lmagan. Agar tanish bo‘lganlarida, uning tilshunoslikdagi xizmatlari oldida tiz cho‘kkan va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, lingvogeografiya singari yo‘nalishlarning otasi sifatida Mahmud Koshg‘ariyni e‘tirof etgan bo‘lardilar [A.Nurmonov, 2012: 188].

N.Nurmonovning bu fikriga o‘xshash fikrni B.O‘rinboyev ham aytadi: “M.Koshg‘ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy – tarixiy metodning asoschilaridan biri bo‘lib qoldi [B.O‘rinboyev, 1999: 19].

Mahmud Koshg‘ariy Xalil, uning shogirdi Sibavayxi kabi mashhur arab tilshunoslarining asarlarini qunt bilan o‘rganadi, turkiy tillardan tashqari arab, fors tillari va ularning shevalarini ham o‘rganadi.

Mahmud Koshg‘ariy tilning ijtimoiy mohiyatini, til taqdiri jamiyat taqdiri bilan uzviy bog‘liq ekanini, xalqlar o‘rtasidagi turli munosabatlar ularning tillarida ham o‘z aksini topishini to‘g‘ri tushungan.

“Boshqa tillardan so‘z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshg‘ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so‘zlarni zarur va foydali deb hisoblagan va bunday so‘zlarni o‘z asarga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo‘lgan so‘zlar o‘rnida chet so‘zlarda foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o‘g‘izlarning qumg‘on so‘zi o‘rnida forscha oftova so‘zini ishlatishlarini u tanqid qildi”[S.Usmonov, 1972: 52].

Uning asari oldida ta‘zim bajo aylagan mashhur turkolog A.M.Shcherbak shunday yozadi: «Mahmud Koshg‘ariyning «Devon»iga na materialning hajmi, na muallifning filologik bilimi jihatidan bas keladigan biron asar yo‘q.«Devon»ning lug‘at deb atalishi uning asl mazmuniga uncha mos kelmaydi. Bunda turkiy tillar grammatikasidan juda keng ma‘lumot bor... Yana unda turkiy tillar leksikasi, fonetikasiga,

qabilalarning joylanish xususiyatlari, geografiyasiga doir ma'lumotlar mavjud».

Masalan, ma'noning kengayishi (tug'moq ilgari faqat odamga nisbatan qo'llangan bo'lsa, keyinchalik hayvonlarga nisbatan ham qo'llanadigan bo'lgan; o'pka asli odam organini anglatgan bo'lsa, keyinchalik "achchiq", "g'azab" ma'nolarini ham ham ifodalaydigan bo'lgan), torayishi (sobon so'zi ilgari qo'sh va omochlarning hammasi ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik faqat "omoch" ma'nosidagina qo'llanadigan), metafora usulida ma'no ko'chishi (yuqorida keltirilgan tug'moq so'zining ma'nosi kengashiga sabab metaforadir), metonimiya usulida ma'no ko'chishi (bulut, omion so'zlarini "yomg'ir" ma'nosida, og'il so'zini "qiy", "go'ng" ma'nosida qo'llash), sinekdoxa usulida ko'chishi (soch so'zini "qiy", "go'ng" ma'nosida qo'llash), sinekdoxa usulida ko'chishi (soch so'zini "bosh" ma'nosida qo'llash) kabi semantik jarayonlar Mahmud Koshg'ariyning nazaridan chetda qolmagan. Bulardan tashqari, so'zlardagi omoniya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi. [S.Usmonov, 1972: 52].

"Devon"da so'zning ma'no va fonetik tuzilishini tahlil qilish asosida ko'pgina etimologik izohlar ham beriladi. Masalan, o'ylamoq so'zining o'zagi o'y - (hozirgi adabiy tilda uy-) "qazilgan yer", "yer uy", "turar joy" ma'nolarini ifodalab, "fikir," "xayol" ma'nolaridagi so'z esa aslida o'y bo'lmay, o'g bo'lgani ko'rsatilgan [S.Usmonov, 1972: 52].

"Devon" ayrim noto'g'ri talqinlarga barham berishda ham muhim ahamiyatga ega. Masalan: "Shu vaqtgacha, Qarshi nomi mo'g'ullar kelgandan so'ng berilgan, bu- mo'g'ulcha so'z deb yuriladi. Holbuki, "Devon"da "Qarshoq qasri" [H.Hasanov, 1963: 399]. deb izohlangan. Bu qaysi tildan olinganligidan qat'i nazar, O'rta Osiyo xalqlariga mo'g'ullardan ancha oldin ma'lum va tushunarli bo'lgan. Budagov lug'atida ham: "Qarshi – saroy," "ark" [Budagov, 1960: 49].

Demak, Qarshi-o'zbekcha so'z, qasr, qo'rg'on degan ma'noda deyaveramiz [H.Hasanov 1963: 35].

"Devon"ning geografiya fani uchun ahamiyati beqiyosdir.

"M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"ini, - deydi taniqli geograf Hamidullo Hasanov, - ayni vaqtda "Joy nomlarining lug'ati" desak mubolag'a bo'lmas. Uning dunyo kartasida yozilgan yirik

nomlaridan tashqari juda ko‘p mayda nomlar tilga olingan, ularga geografik va etimologik izohlar berilgan” [H.Hasanov, 1963: 74].

U arab yozuvi sistemasidagi harflarning turkiy tillardagi mavjud tovushlarni ifodalash uchun yetarli emasligini aytib, arab yozuviga yangi belgilar kiri-tadi. Aniqrog‘i, arab yozuvidagi 18 harfni – shu harflardan yettitasi ustiga maxsus qo‘shimcha belgi qo‘yish orqali 25 taga yetkazadi. Natijada 25 ta tovush o‘zining yozma - harf shakliga, ifodasiga ega bo‘ladi [R.Rasulov, 2017: 44].

Umuman olganda, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asari tilshunoslik taraqqiyoti uchungina emas, tarix adabiyotshunoslik, etnografiya, geografiya kabi ko‘plab fanlar uchun ham ilmiy va amaliy ahamiyati cheksiz bo‘lgan manbadir.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari yanada atroflicha sinchiklab o‘rganilishi va unda yoritilgan har bir yirik soha bo‘yicha tadqiqot olib borilishi va natijalarni nashr qilish lozim. Toki Koshg‘ariyshunoslik mustaqillik yillarida mazmun jihatdan ham, mundarija jihatdan ham yangi bosqichga ko‘tarilishi kerak.

A.N.Kononov, X.Nematov quyidagilarni yozadi: “Tilni kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu sifatida tushungan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur «Devon»ida aynan bir davrga oid bo‘lgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron - qiyosiy metod asosida solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki o‘sha davrda aynan mana shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan bo‘lib, bu arab tilining ko‘p shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi “[A.N.Kononov, X.Nematov, 1981: 131].

“Mahmud Koshg‘ariydan so‘nggi asrlarda O‘rta Osiyoda bir qancha filologik asarlar maydonga kelganligi fanga ma’lum. Masalan, XIII asrga oid “Tarjimoni turki va arabi”, Ibn Muhannaning “Kitobi tarjimoni forsi va turki va mo‘g‘uli”(XIII-XIV asrlar) asari shular jumlasidandir. Bu asarlar etarlicha o‘rganilib, sharhlangan emas. Ammo ularning eski o‘zbek tili lug‘at tarkibini va grammatik xususiyatlarini yoritishda ma’lum ahamiyati borligi shubhasizdir” [S.Usmonov, 1972: 53].

Bulardan keyin esa Markaziy Osiyo tilshunosligida juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan asarlar maydonga keldi. Bu eng avvalo Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liqdir.

Alisher Navoiy ikkita lingvistik asar yozgan. Ularning biri 1499 yilda yaratilgan “Muhokamatul lug‘atayn” (Ikki til muhokamasi) bo‘lib, shundan buyon Alisher Navoiy tilshunoslik tarixida tilshunos sifatida ham mashhur bo‘lib kelmoqda.

“...unda turkiy tilning, ya’ni eski o‘zbek tilining badiiy adabiyot yaratishda fors tilidan tubdan farqlanmasligini, so‘z va uning ma’nosi til bilan tafakkur orasidagi munosabat, shakl bilan mazmun munosabati, tillarning kelib chiqishi, eski o‘zbek tilida so‘zlarning ma’no boyligi, omoniya, so‘z boyligi va sinonimiya, so‘z yasash masalalari va boshqalar haqida fikr yuritiladi.”

Alisher Navoiy qadimgi greklar logos so‘zini turlicha qo‘llaganlari kabi so‘z bilan uning ma’nosini ko‘pincha birga olgan, ajratmagan. U so‘z terminini “so‘z” ma’nosida ham, “ma’no”, “tushuncha” ma’nosida ham qo‘llay bergan.

Tilning kelib chiqishishi masalasida O‘rta asr sxolastikasi ta’sirida bo‘ladi. Uningcha, so‘zlash qobiliyatini insoniyatga xudo bergan, ammo so‘zlarni inson o‘zi yaratgan. Predmetlarning mohiyati qanday bo‘lishiga qarab go‘yo inson ularga ot qo‘ygan. Ko‘rinadiki, Alisher Navoiy bu masalada Qadimgi yunon falsafasi ta’sirida bo‘ladi. Bu yanglish fikrlar bilan bir qatorda u tilning kishilar orasidagi aloqa ehtiyoji natijasida paydo bo‘lganini ham aytadi [S.Usmonov, 1972: 53].

Alisher Navoiy “Muhokamatul lug‘atayn”da eski o‘zbek tilining ichki tuzilishini, ayniqsa morfologik tuzilishini ancha chuqur tahlil qilgan. Masalan, fe’lning o‘zlik, orttirma va birgalik nisbatlarini, ravishdosh shakllarini, ko‘makchilashuvchi fe’l yordamida tuzilgan murakkab fe’llarni, sifatning orttirma darajasini va kuchaytirma shakllarini, ayrim so‘z yasovchi qo‘shimchalarning ma’nolarini ko‘rsatib, ularni misollar bilan izohlab bergan.

Masalan: chopishmoq, topishmoq, o‘pishmoq, yugurt, yashurt, chiqart, oppoq, qop-qora, qip-qizil, sap-sariq, yum-yumoloq, yap-yassi, op-ochuq, chup-chuqur, ko‘m-ko‘k, bo‘m-bo‘sh.

Alisher Navoiy ikki tilning ichki tuzilishini chog‘ishtirar ekan, o‘zbek tilining lug‘at tarkibi jihatidan ham, grammatik qurilishi jihatdan ham fors tilidan qolishmasligini aniq misollar tahlilida isbotlab berdi.

Ayni vaqtda Alisher Navoiy o'sanmoq, aldamoq, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qo'zg'almoq, sovrulmoq, chayqalmoq, qizg'anmoq, siylanmoq, sig'inmoq, yolinmoq, terqamoq, siypamoq, ingramoq, mung'aymoq, sipramoq, o'rtanmoq, gangiramoq, siypamoq, ingramoq, mung'aymoq, sipqormoq, gangiramoq kabi 100 ta o'zbekcha fe'lni tahlil qilib, ularning fors tilida muqobili yo'qligini ta'kidlaydi.

Bu bilan, ya'ni keltirilgan misollar bilan o'zbek tili lug'at tarkibining bir qismini ma'nodosh so'zlar tashkil qilishini ham ta'kidlaydi.

Bu bilan Alisher Navoiy fors tilini biror daraja kamsitmaydi, balki forscha ijod qilayotgan o'zbek shoirlarini o'zbek tilida ham ijod qilishga chorlaydi.

B.O'rinboyevning ta'kidlashicha, Alisher Navoiy ikki tili chog'ishtirganda 100 fe'lni keltirib, ularni tahlil qiladi va o'zbek tilini xazina deb biladi.

Masalan, fors-tojik tilida "giryakardan" birikmasi o'zbek tilida yig'lamoq, ingramoq, singramoq, yig'lamsinmoq, sixtamoq, o'kurmoq, inchkiramoq, fe'llari bilan, "no'shidan" so'zi o'zbek tilidagi ichmoq, sipqormoq, tamshimoq bilan berilishini izohlaydi [B.O'rinboyev, 1999: 34].

Chunki Alisher Navoiyning "Majolis un - nafois" asarining ikkinchi majlisida tilga olingan 90 ta shoirdan 16 tasi turkiycha va forscha ijod qilgan. Asarning uchinchi majlisida tilga olingan 110 ta shoirdan esa atigi 3 tasigina turkiycha ijod qilgan.

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy XV asrda Xurosonda til bilan bog'liq bo'lgan vaziyatni aniq ko'rsatib bergan. Ikkinchidan, Alisher Navoiy o'zbekcha va forscha, ikki tillilikka alohida e'tibor bergan.

Alisher Navoiyning arab, fors va o'zbek tillarining ijtimoiy mohiyati haqidagi qarashlari ham e'tiborga loyiqdir. Masalan, u arab tilini ilohiyat va fan tili sifatida, fors tilini davlat va adabiyot tili sifatida, o'zbek tilini esa go'zal va ifodali til sifatida baholagan.

Shunday qilib, Alisher Navoiy o'zining jahonga mashhur badiiy asarlari bilan Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy kabi so'z mulking sultonlari tomonidan asos solingan o'zbek adabiy tilini yuksak pog'onaga ko'targan bo'lsa, "Muhokamatul lug'atayn" asari bilan esa Mahmud

Koshg'ariy asos solgan umumiyturkiy tilshunoslikning o'zbek tilshunosligi qismini o'z davri e'tibori bilan yangi pog'onaga ko'tardi, o'zbek tilshunosligida chog'ishtirma grammatikaga asos soldi.

Markaziy Osiyoda Alisher Navoiy davrida va undan keyin ham lug'atchilik ancha rivojlangan. Buni Navoiy asarlariga tuzilgan turli lug'atlar misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Mana ularning bir qismi:

1. "Abushqa" uzoq yillar darslik va qo'llanmalarda, boshqa adabiyotlarda muallifi noma'lum lug'at sifatida qayd qilib kelinadi.

"Sangloh" ("Toshloq") lug'ati muallifi Mirza Mehdixon Alisher Navoiy asarlaridagi qiyin so'zlarga izoh berar ekan, o'zidan avval o'tgan rumlik (turkiyalik) ikki lug'atchini qalamga olgan. Keyinchalik ulardan biri "Abushqa" (XVI asr) lug'ati muallifi Mustafobinni Sodiq ekani aniqlandi.

2. Uzoq yillar ikkinchi lug'atchining o'zi ham, uning lug'ati ham ilmiy jamoatchilikka noma'lum edi. Lug'atni olimlar jahon qo'lyozmalar xazinasida ko'p izladilar. Uni topish taniqli navoiyshunos olimi Suyuma G'anievaga nasib etdi.

Olima Firdavsiy "Shohnoma"sining 1000 yilligi ma'rakalarida qatnashdi. Shunda Tehron universitetining markaziy kutubxonasidan bahramand bo'ldi. Qo'lyozmalar orasida ellik yil davomida qidirilayotgan lug'atni topdi.

Bu Turkiyada Alisher Navoiy asarlari uchun Rajab ibn Muxib Ali Shomlu tomonidan 1599 yilda tuzilgan o'zbekcha-turkcha "Lug'ati Navoiy" edi.

Lug'atning birinchi va ikkinchi betlari zaharlangan. Asar 70 betdan iborat. Har betida 15 satr bor.

1. Totil Imoniy Xirotiy tuzgan "Badoyi-ul lug'at" ("So'zlarning nodirligi"). Bu lug'at Sulton Husayning topshirig'i bilan tuzilgan. U 100 so'zning o'z ichiga oladi. "Chig'atoy-fors" lug'ati tipida tuzilgan. Unda Navoiy asarlaridagi turkiy so'zlarga forscha izoh berilgan.

2. XVI asr diqqatiga sazovor bo'lgan "Sangloh" nomli lingvistik asar maydonga keldi. Lug'at eski o'zbek adabiy tilidagi 8000 so'zni o'z ichiga oladi. Bu asar Eron shohi Nodir shohning kotibi astrobodlik Mirzo Mehdixon (Nizomiddin Muhammad holi al Xusayni as Safaviy)

tomonidan yozilgan bo‘lib, unda Alisher Navoiy, Lutfiy, Zahiriddin Muhammad Bobir singari o‘tmishning mashhur yozuvchilari asarlaridagi tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar fors tiliga tarjima qilingan. Asarning qiymati shundagina iborat emas. Bu lug‘atga eski o‘zbek tilining grammatik qurilishini beradigan fors tilida “Maboniul lug‘at, ya’ni sarfi va nahvi lug‘ati chig‘atoy” nomli boshqa asar ham ilova qilingan. Bu grammatika D.Ross tomonidan 1910 yilda Kalkuttada nashr qilinadi.

Mehdixon o‘z asarini o‘zbek tilining birinchi ilmiy grammatikasi deb ataydi.

Mehdixon o‘zbek tili morfologiyasini ancha mukammal tasvirlagan. U o‘zbek tilida beshta kelishik shaklini ajratadi. Kelishik affikslarini arabcha termin bilan ravobiti ta’diya (“o‘timlik vositalari”) deb ataydi. Bular:

- 1.Qaratqich kelishigi, affiksi -ning
- 2.Tushum kelishigi, affiksi -in, -ni
- 3.Jo‘nalish kelishigi, affiksi -ka, -ga, -g‘a
- 4.Chiqish kelishigi, affiksi-din
- 5.O‘rin-payt kelishigi, affiksi -da .

Bosh kelishik alohida ko‘rsatilgan. U vaqtlarda so‘z o‘zgartish paradigmasi nol ko‘rsatkichli shaklga nisbatlab tasavvur qilingan. [S.Usmonov, 1972: 55-56].

Asarda boshqa grammatik ketegoriyalar ham ancha keng yoritilgan.

Mehdixon o‘zi bayon qilgan grammatik qoidalarni mustahkamlash uchun Alisher Navoiy va boshqa klassiklardan misollar keltirib, ularning forsha va arabcha ekvivalentlarini ham ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Mehdixonning “Maboniul lug‘at” asari o‘z davrining ancha mukammal grammatik qo‘llanmasi bo‘lib, hozir ham tilshunoslik tarixida ma’lum ahamiyatga ega. Chunki turkiy tillarning morfologiyasi hozir ham Mehdixon asarida ko‘rsatilganiga yaqin tarzda tasvirlanadi [S.Usmonov, 1972: 57].

Mirzo Mehdixonning “Sanglox” asarida ham leksikologiya, leksikografiya va grammatikaga oid masalalar yuzasidan keng fikr yuritiladi [R.Rasulov, 2017: 53].

Xulosa qilib aytganda, o'rta asrlarda Markaziy Osiyoda ko'pchilik fanlar qatori tilshunoslik ham keyingi asrlar tilshunosligiga samarali ta'sir ko'rsatish darajasida taraqqiy etgan.

29-§. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanishi. Til rivojlanishining dinamik jarayoni dastlabki yozuv paydo bo'lgan davridayoq o'z qonunlariga ega bo'lgan. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslik shuni ko'rsatadiki, har qanday til oilasi rivojlanishida boshqa tillar ta'sirida bo'lib, ma'lum tayanch tilga borib taqaladi. Ushbu rivojlanish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Asosiy til yangi tillarning paydo bo'lishiga olib keladigan dialektlarga bo'linadi. Yangi tillar tillar oilasini tashkil etuvchi tillar guruhlari va kichik guruhlari uchun asosiy tillardir. Tillar tug'ilmaydi lahja va shevalardan kelib chiqadi. Ming yillar davomida aloqaning uzilishi asosida bir til shevalaridan yangi tillar paydo bo'laveradi. Tillarning ko'payishi shu tarzda sodir bo'ladi.

Masalan, umumiy hind-evropa tillari oilasiga kiruvchi hindu-eron bo'limi uchun asosiy til hind tilidir. Ushbu hind-Eron asosiy tili hind va eron tillari guruhlari bo'lingan. Tillarning bunday "ko'payishi" tanadagi hujayralar o'sishiga o'xshaydi, bu esa A.Shleyxerga tilni biologik organizm bilan solishtirishga sabab bo'ldi. Qiyosiy – tarixiy tilshunoslik shuni ko'rsatadiki, bu ko'paytirish ko'lamini boshqacha bo'lishi mumkin. Ba'zi lingvistik oilalar (hind-evropa, semit-gemitik, turkiy) ko'plab tillarni o'z ichiga oladi, boshqalari (Chukchi-Kamchatka, Koinsan, Tungus-Manchurian) oz tillarni o'z ichiga oladi. Tillar o'rtasidagi tafovut darajasi ham har xil bo'lishi mumkin. Masalan, turkiy va fin-ugur tillarining bir-biridan ajralib turishi shuni ko'rsatadiki, dialektlarning bo'linishi va ajralishi jarayonlari har xil intensivlik darajasida bo'lgan.

Alohida tillar ham qayd etilgan, ular tillar oilasini tashkil qiladi. Bunday tillar ko'pincha yapon tiliga taalluqlidir. Qiyosiy - tarixiy usul g'oyasiga ko'ra, bunday alohida til til oilasining yagona vakili hisoblanadi.

Jahonda bugungi kunda, dialektlarni "unutish" jarayoni har xil sur'atlarda davom etmoqda. Agar Angliya yoki Frantsiyada bu ko'rsatkichlar ancha yuqori bo'lsa, Germaniyada "unutish" jarayoni

sekinroq kechmoqda. Bu jarayon hozir ham rus tilida kuchli davom etmoqda.

Shu bilan birga, adabiy til, lahjalar farqlarini kamaytirish bilan birga, til tizimlarining o'ziga xos "ko'payish" turini shakllantiradi. Og'zaki nutq nuqtai nazaridan adabiy tilning og'zaki shakli, barcha dialektlar o'rtasida farq paydo bo'lishini ko'rsatadi. O'z navbatida, og'zaki tillar tizimida o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu shuni anglatadiki, adabiy til tizimi ham tafovut tufayli rivojlanadi.

Uning quyi tizimlarga bo'linishiga olib keladigan adabiy tilning tafovuti va shunga mos ravishda bu jarayonni tilning rivojlanishini ko'rib chiqishga majbur qiladigan asoratlar bilan bir qatorda, adabiy tillar sonining ko'payishi jarayoni ham mavjud. Bu jarayon tarixiy vaqt miqyosida jadal sur'atlar bilan davom etmoqda. Qadimgi Shumerda yozuv yaratilgandan so'ng, yangi yozma tillarning shakllanishi jarayoni avj oldi va miloddan avvalgi 3000 yilga qadar yangi til uchun yozuv yaratish kamdan-kam uchraydi. Bu shuni anglatadiki, yozma tilga ega bo'lgan til tizimlari soni og'zaki tillar soniga yaqinlashmoqda va har bir yangi yaratilgan adabiy tilda quyi tizimlarni rivojlantirish jarayoni davom etmoqda.

Adabiy tilning shakllanishi nafaqat tizimlarning "ko'payishi"ni, balki ularning murakkablashuvini ham o'z ichiga oladi. Adabiy tilda bir vaqtning o'zida ikkita nutq materiallari mavjud bo'ladi: yozma va og'zaki. Ularning orasidagi bog'liqlik mavjud. So'zlar muayyan imlo asosida yoziladi. Bu holda, so'zning individual tovushlari va imlo qismlari o'rtasida ularning yozishmalari o'rnatiladi. Ushbu yozishmalar, bir tomondan, alifboning maqsadi bo'yicha, ikkinchi tomondan, imlo qoidalari tomonidan tuzilgan bo'lib, ular so'zning imlosini muayyan shaklda so'zning talaffuzini ko'rsatadigan qilib yaratishga imkon beradi.

Bularning barchasi birgalikda adabiy tilning rivojlanishi va umumiy so'z boyliglarining o'sishi bilan bog'liq.

30-§. Tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni o'rganuvchi soha qiyosiy –tarixiy tilshunoslik ekanligi. Qiyosiy – tarixiy tilshunoslik shakllangandan so'ng tildagi tarixiy- fonetik o'zgarishlar ilmiy isbotini topdi. Til taraqqiyoti derivatsion qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Til juda murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, undagi birliklar bir – biri bilan

uzviy bog'langan. Shunday ekan o'z navbatida, ushbu birliklarga aloqador qonuniyatlar ham o'zaro bog'liq bo'ladi. Fonetik – fonologik o'zgarishlar tilning ichki qonuniyatlari bilan bog'liq hodisadir. Tildagi tarixiy - fonetik o'zgarishlarni o'rganuvchi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik sohasi qiyosiy-tarixiy fonetika hamdir. Qardosh tillardagi (hind – evropa tillari, turkiy tillar) tarixiy fonetik o'zgarishlar natijasida so'zlardagi etimologik va geneologik o'xshashlik va farqli tomonlarini qiyosiy – fonetika o'rganadi. Masalan: net, ne, nou so'zlari yoki mama, modar, maze bir til oilasiga kiruvchi rus, tojik, ingliz, nemis va boshqa tillarda bir-biriga juda yaqin talaffuz qilinadi. Qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni o'rganish orqali tipologik, qiyosiy –tipologik fonetika, fonologiya sohalari paydo bo'ldi.

Mahmud Koshg'ariy turkiyshunoslikda ilk bor imlo talaffuzdagi tovushlarni ifodalashdan o'z ekanini ochib berdi. Uning o'zi birinchi bo'lib yozuvdagi kamchilikni to'ldirish maqsadida ayrim harflarni belgiladi. Mahmud Koshg'ariy turkiyshunoslikda ilk bor tovushlarni maxsus kuzatdi, ularni ilmiy jihatdan o'rgandi. Birinchilardan bo'lib, qiyosiy –tipologik fonetika va qiyosiy – tarixiy tilshunoslikka xissa qo'shdi. Tovushlarning kombinatsiya natijasidagi mavqelarini-akustik va fiziologik holatlarini belgiladi. Olim fonetikaga doir juda ko'p yangiliklar ochdi, bu sohani yangi-yangi qoidalar bilan boyitdi. Olim ularning undosh tovushlardan farqini ajratar ekan, ulardagi kenglik va torlik, cho'ziqlik va qisqalik holatlaridagi qonuniyatlarni ochadi. Unli tovushlardagi ana shu xususiyatlarni asos qilib muallif turkiy tillardagi umumiylik va ular orasidagi xususiylikni belgilaydi. Mahmud Koshg'ariy e'tiroficha, fonetik jarayon g'oyat ko'p holatlar bilan bog'liq. Shuning uchun uni izchil va to'g'ri talqin qilish ham unga katta imkoniyat yaratadi. Olim undan shu maqsadlarda foydalangan. Chunonchi, u fonetik jarayonlarning ko'p holatda so'zlar etimologiyasini aniqlashga yordam berishini qayd etadi. “Devonu lug'otit turk”da Mahmud Koshg'ariy shu usul orqali juda ko'p so'zlarning 8 etimologiyasini belgilaydi. Bu albatta, hozirgi umumturkologiya va o'zbek tilshunosligi uchun so'zlar etimologiyasini aniqlash, xususan, etimologik lug'atlar tuzish yo'lida g'oyat ahamiyatlidir. Turkiy tillarda undoshlar juftligi, undosh tovushlarning

juft holda qator kelishi yoki kelmasligi haqida turkologiya va o'zbek tilshunosligida xilma-xil fikrlar mavjud. Ayrim olimlar undosh tovushlarning takrorlanib kelganligini tan olmasalar, ayrimlar uni cho'ziq undoshlar deb ataganlar. Ba'zilar uni boshqa tillarning ta'siri sifatida ko'rsatgan. Mahmud Koshg'ariyning ushbu fonetik jarayon yuzasidan tahlili bu boradagi qarashlarga ham oydinlik kiritishi mumkin. Olimning qayd etishicha, tovushlardagi ikkilik turli maqsadda yuzaga keladi. Chunonchi, mubolag'a, ta'kid, kuchaytiruv maqsadlari sabab bo'lishi mumkin. Ba'zan bir tovushning ikkinchi tovushga singishi ham ushbu fonetik jarayonni yuzaga keltiradi. Tadqiqotchi undoshlardagi juftlik tilda keyin yuzaga kelgan fonetik jarayon ekanligi haqidagi g'oyasini olg'a surar ekan, ularning so'z turkumlari bo'yicha ham turlicha ekanligini qayd etadi. Mahmud Koshg'ariy bu jarayonni qoidalashtirib, aslida bir harf iikki qayta takrorlangan so'z turkiy tillarda sira yo'qdir. U faqat oxirgi harfi "t" bo'lgan fe'llardagina paydo bo'ladi. Ismlarda esa bu holat juda ozdir, deydi. Xullas, Mahmud Koshg'arining nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki umumturkologiyada fonetiksiga doir nazariy fikrlari haligacha mukammal o'rganilgan emas.

Til taraqqiyotidagi fonetik o'zgarishlarni tahlil etuvchi fonetik-fonologik qonuniyatlar quyidagilar:

1. Barcha tillarga tegishli tartib va qoidalarni tilning boshqa qonuniyatlari bilan bog'liqlikda aks ettirish umumiy fonetik qonuniyatdir. Masalan, singarmonizm (tovushlarning uyg'unlashuvi) turkiy tillarga xos umumiy fonetik qonuniyatdir. Chunki singormanizm da tovushlar moslashadi. Shu sabab ham fonetik hodisa sanaladi. Bu hodisa boshqa til oilalarida uchramaydi.

2. Xususiy fonetik qonuniyatlar muayyan til uchun xos bo'lgan qonuniyatlarni ifodalaydi. Masalan, turkiy tillarga mansub o'zbek tilining keyingi taraqqiyotidagi ichki o'zgarishlar hamda yondosh tillar ta'sirida yuzaga kelgan hodisalar shu tilning o'ziga xos rivojlanish omillari bilan bog'liqdir.

Fonetik qonuniyatlar davr nuqtayi nazardan ikkiga bo'linadi.

1. Til tarixining tarixiy tovush o'zgarishlarini o'rganuvchi bo'limi tarixiy fonetika va fonologiya deb yuritiladi.

2. Zamonaviy tilshunoslik ma'lum bir til doirasida hozirgi paytda sodir bo'layotgan fonetik o'zgarishlarni o'rganadi.

Tarixiy-fonetik va fonologik o'zgarishlar turli murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladi. Fonetik va fonologik o'zgarishlar natijasida tildagi fonemalar soni kamayishi yoki ko'payishi mumkin, bunda ikki hodisa ro'y beradi.

1. Ikki fonemaning yaxlit bir fonema sifatida birlashishi konvergensiya deyiladi. O'zbek tili tarixida ma'lum bo'lgan til oldi va til orqa, qisqa va cho'ziq fonemalar keyinchalik birlashib, o'rta cho'ziqlikka ega bo'lgan 6 ta unli fonemani hosil qilgan.

2. Bir fonemaning ikki mustaqil fonemaga ajralishi divergensiya deyiladi. Masalan, qadimgi turkiy tilda bitta a fonemasi keyinchalik ikki fonemaga ajralgan: a va o.

Fonetik qonuniyatlarga tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari ham kiradi.

Umuman, fonetik qonuniyatlarni boshqa yondosh hodisalar ta'sirida o'rganish tilshunoslik fani uchun ilmiy qiymatga ega

Nazorat uchun savollar:

1. Tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlar haqida nimalarni bilasiz?
2. Tilning tarixiy taraqqiyoti qanday shakllangan?
3. Tilning tarixiy taraqqiyoti va o'zgaruvchanligi qanday sodir bo'lgan?
4. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni o'rganuvchi soha qiyosiy –tarixiy tilshunoslik ekanligi haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch so'z va birikmalar:

Tovushga taqlid farazi, undov farazi, biologik omillar, mehnat chaqiriqlari farazi, imo-ishoralar, ijtimoiy kelishuv nazariyalari, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, lingvogeografiya, sub'ekt, predikat, ob'ekt, atribut.

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: "Iqtisod moliya", 2007. 192 b.
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Lingvistik ta'limotlar tarixi.- Toshkent, 2012 yil, 232 b.

3. O‘rinboyev B. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Samarqand: 1999. 80.
4. Usmonov S. Umumiy tilshunlik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1972 yil, 208 b.
5. Hasanov H. Mahmud Koshg‘ariy. – Toshkent. 1963.
6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312b.
7. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni. (Devoni lug‘otit turk). 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Solih Mutallibov. – T.: Fan, 1960..500 b.
8. Кононов А.Н., Нигматов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981, 135 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.

DUNYO TILLARI VA ULARNING TASNIFI

31-§. Dunyo tillari. Dunyo tillarini qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarga ajratib o'rganish XVIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan tarixiy-qiyosiy tilshunoslikning izlanish samaralaridan biridir. Umuman qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning, tilshunoslikka bergan eng katta hosilasi butun dunyodagi tillarning geniologik tasnifini yaratish imkonini berganligi bilan ahamiyatlidir. Boshqacha qilib aytsak, komparativistikaning asoslanishi butun dunyodagi tillarning geniologik tasnifini yaratish imkonini berdi. Tillarni bir-biriga qiyoslab, taqqoslab o'rganish tillardagi so'zlarning ma'nolari, grammatik xususiyatlari bir-biridan juda katta farq qilishini ko'rsatdi. Bir - biridan katta farq qilagn tillar kelib chiqishiga ko'ra qardosh tillar bo'la olmaydi. Shuningdek, tillarni qiyoslash oqibatida ba'zi tillarning leksik boyligi, grammatik xususiyatlari, ulardagi so'zlarning shakllari va ma'nolari, paydo bo'lish manbai ham bir-biriga ancha yaqin ekanligi ko'rinadi. Bunday tillar bir tildan kelib chiqqan, *qardosh tillar* hisoblanib, grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo'lgan tillar guruhi *til oilasi* deb qaraladi. Masalan, o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, ozorbayjon, yoqut, turkman, gagauz, qoraqalpoq, turk, chuvash kabi tillar turkiy til oilasiga kiritiladi. Chunki, bu tillardagi o'xshashlik, yaqinlik, umuman, qardoshlik tomonlari ularning so'z boyligi, fonetik, grammatik qurilishiga bir – biriga juda o'xshaydi.

Qardosh tillar jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida yo differensiya yoki integratsiya yo'li bilan paydo bo'ladigan tarixiy hodisadir. Shuning uchun tillarning qarindoshligini biologik hodisa deb qarash xatodir [I.Yo'ldoshev, O'.Sharipova, 2007: 156].

Qardosh bo'lmagan ba'zi tillarda o'xshashlik hodisalari uchrashi mumkin. Til ochiq tizim bo'lgani uchun, bir tildan ikkinchi bir tilga tinimsiz so'zlarning kirib kelishi yuz beradi. Ma'lum bir tilda boshqa bir qardosh bo'lmagan tildan kirgan so'zlar ham ko'plab uchraydi. Masalan, o'zbek tiliga arab tilidan: *ism, fe'l, harf, kalima, jumla, qofiya, vazn, balog'at, istiora, mantiq, falsafa, savod, ma'no, mazmun* singari, rus tilidan *mashina, stol, stul, ruchka* kabi anchagina so'zlar o'zlashgan. Lekin bunday so'zlar o'zbek tilining arab tili yoki rus tili bilan qardosh

til ekanligiga asos bo'lolmaydi, chunki birinchidan, bunday tillarning qardosh ekanligini isbot qilish uchun faqat so'zning o'zi asos bo'la olmaydi. Ikkinchidan, har bir tilning so'z boyligida boshqa tildan kirgan so'zlar juda ozchilikni tashkil etadi va ularning grammatik xususiyatlari butunlay boshqacha bo'ladi. Uchinchidan, tarixiy taraqqiyot jarayonida turli munosabatlar tufayli boshqa tillardan kirib qolgan so'zlar tillarning tarixini solishtirib, taqqoslab o'rganilgan etnogenez jihatdan ham qardosh bo'lib chiqmaydi, chunki til materialining kelib chiqishi jihatidan bir-biriga to'g'ri kelmaydi, qardosh emasligi ma'lum bo'ladi.

Rus, bulg'or, chex, polyak tillari ham bir oiladagi qardosh tillarga qarashli bo'lganligi uchun bu tillar leksikasidagi so'z boyligi ma'nolari, so'larning fonetik va grammatik tuzilishlari jihatidan ham birmuncha o'xshashlik, yaqinligi aniq sezilib turadi. Jumladan, evropa tillari va boshqa tilarda ham bunday xususiyatlarni qiyoslab o'rganishda qardoshlik aloqalari aniqlandi. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, qardosh tillarda so'z negizlari, grammatik vositalar jihatidan farq qilsa ham, ularning manbai bir bo'lib, ular bir o'zak tildan kelib chiqqan hisoblanadi. Ulardagi biror so'z yoki grammatik vositalardagi noo'xshashlik ma'lum bir fonetik qonuniyat asosida yuz bergan. Masalan, o'zbek tilidagi *g* tovushiga qozoq tilidagi *u* (*w*) tovushi muvofiq keladi: *bog*' - *bau* (*baw*), *tog*'-*tau* (*taw*); o'zbek tilidagi *t* tovushiga ozarbayjon tilidagi *d* tovushi muvofiq keladi: *temir-demir*, *til-dil*; o'zbek tilidagi *y* tovushiga qardosh tillardagi tovushlarning bir-biriga muvofiq kelishi fonetik qonunga asoslangan hamda qardosh tillardagi so'zlarning leksik ma'nolari va grammatik qurilishlaridagi ba'zi bir farqlar ular tilining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq.

Demak, qardosh tillar oilasiga kiradigan tillarda ba'zi tovushlar bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qilsa ham, grammatik vositalar, so'zlarning ma'nolari asosan o'zaro juda yaqin bo'ladi. Shu kabi har bir tilning boyligi inson irqining oq yoki sariq ekanligiga bog'liq bo'lmaydi. Shu asosda, geneologik tasnif qardosh tillarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida bir o'zak tildan tarqalganligini va ularning o'zaro munosabatini, so'z ma'nolari va grammatik shakllarini, nutq tovushlarining bir-biriga yaqinligini, o'xshashligini nazarda tutib, tillarni guruhlarga ajratadi.

Professor N.Uluqov tillarning geneologik tasnifiy birliklari deb quyidagilarni ko'rsatadi [N.Uluqov, 2016: 44]:

№	Tasnifiy birliklar
1.	Tillar makrooilasi
2.	Til oilasi
3.	Til tarmoqlari (shaxobchalari)
4.	Til guruhi
5.	Til guruhchasi
6.	Til
7.	Lahja
8.	Sheva

32-§. Tillarning geneologik va tipologik tasnifi. Hozirgi paytda geneologik tarixi qiyosiy jihatdan o'rganilib, bir-biri bilan qardoshligi aniqlangan tillar oilasi 20 dan ortiq bo'lib, ularning asosiylari quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Hind- evropa tillari oilasi.
2. Xom-som tillari oilasi.
3. Turk tillari oilasi.
4. Ugor-fin tillari oilasi.
5. Kavkaz tillari oilasi.
6. Xitoy-tibet tillari oilasi.
7. Dravid tillari oilasi.
8. Indonez tillari oilasi kabilar.

33-§. Til oilalari. Til guruhlari. I. Hind-Evropa tillar oilasi. Dunyo tillar oilalari ichida eng keng tarqalgani va ko'p o'rganilgani Hind-Evropa tillar oilasidir. Bu oilaga slavyan, boltiq, german, roman, hind, eron, kel't, grek (yunon), alban, arman tillari kabi til guruhlari kiritilgan. Qayd etilgan har bir til oilalari yana o'z navbatida quyidagicha tasnif etilgan:

Hindiston tillari guruhi avval ikkiga ajratilgan:

- a) hind tili.
- b) urdu tili.

Bundan tashqari Hind tillari guruhiga yana quyidagi tillar kiritilgan:

- 1.Bengal tili.
  - 2.Maratxi tili.
  - 3.Panjob tili.
  - 4.Rajaston tili.
  - 5.Gujarati tili.
- Bu tillarda so'zlovchilarning aksariyati Hindistonda yashaydi.

Qadimgi hind tillari guruhiga lo‘li, sindxi tillari, shuningdek, iste‘moldan chiqib qolgan (o‘lik) tillardan sanskrit, pali, prokrit tillari kiritilgan. Sanskrit tili qadimgi hind mumtoz adabiy tili bo‘lib, bu tilda “Mahabxarata” (“Bxaratlarning buyuk jangi haqida doston”) hamda “Xito padsha” (“Yaxshi nasihat”) kabi bir qancha ajoyib epik asarlar yaratilgan. Miloddan avvalgi IV asrda hind olimi Paninining mashhur “Sanskrit grammatikasi” asari materialini ana shu yodgorliklar tiliga mos keladi.

Eron tillari guruhiga quyidagi tillar kiritilgan:

- a) hozirgi fors tili.
- b) pushtu-dari tillari.
- v) kurd tili.
- g) tojik tili.
- d) osetin tili.
- e) baluchi tili.

Slavyan tillari guruhiga quyidagi tillar kiritilgan:

- a) rus tili.
- b) ukrain tili.
- v) belorus tili.
- g) bulg‘or tili.
- d) serb-xorvat tillari.
- e) chek tili.
- j) slovak tili.
- z) polyak tili.

Bundan tishqari, kashub, serboluj tillari, iste‘moldan chiqqan (o‘lik) tillardan qadimgi slavyan, polab, pomor tillari ham slavyan tillari guruhiga kiradi.

Bolting tillari guruhiga quyidagi tillar kiritilgan:

- a) litva tili.
- b) latish tili.

Iste‘moldan chiqqan (o‘lik) tillardan prus tili ham bolting tillari guruhiga kiradi.

German tillari guruhiga quyidagi tillar kiritilgan:

- a) ingliz tili.
- b) nemis tili.

- v) daniya tili.
- g) shved tili.
- d) norveg tili.
- e) golland tili.
- j) island tili.

Iste'moldan chiqqan (o'lik) qadimgi tillardan vesgod va ostgot tillari ham german tillari guruhiga kiradi.

Roman tillari guruhiga quyidagi tillar kiritilgan:

- a) fransuz tili.
- b) italyan tili.
- v) ispan tili.
- g) portugal tili.
- d) rumin tili.
- e) moldava tili.
- j) provansal tili.
- z) sardin tili.
- i) katalan tili.
- k) reto-roman tili.

Iste'moldan chiqqan (o'lik) tillardan latin, osk, umbr tillari ham roman tillari guruhiga kiradi.

Kelt tillari guruhiga quyidagilar kiritilgan:

- a) irland tili.
- b) shotland tili.
- v) breton tili.
- d) uel's (valli) tili.

Iste'moldan chiqqan (o'lik) tillardan gal va kornoul tillari ham kel't tillari guruhiga kiradi.

Grek (yunon) tili guruhiga yangi grek (yangi yunon) tili kiritilgan. Iste'moldan chiqqan (o'lik) tillardan qadimgi yunon, o'rta yunon yoki Vizantiya tillari ham grek tili guruhiga kiradi.

Alban tili guruhiga alban tili kiradi.

Arman tili guruhi.

Hind-Evropa tillari oilasiga yuqorida qayd etilganlar qatorida yana xett, toxar tillari singari iste'moldan chiqqan (o'lik) qadimgi tillar ham kiradi.

II.Xom-som tillar oilasi. Bu tillar oilasi avval ikki katta guruhga ajratilgan: 1) som tillari guruhiga va 2) xom tillari guruhi.

Som tillari guruhiga quyidagi tillar kiritilgan:

a) arab tili.

b) xom tillari guruhiga: shilx, tuareg, kabil, amazirt tillari hamda iste'moldan chiqqan (o'lik) tillardan esa liviya, numid, shtul, qadimgi misr tillari va boshqa tillar kiradi. Umuman, xom-som oilasiga kirgan tillar haligacha yaxshi tekshirilib o'rganilmagan.

III. Turkiy tillar oilasi. a) ozarbayjon tili. turk (usmonli turk) tili. v) turkman tili. g) o'zbek tili. d) qozoq tili. e) qirg'iz tili. j) tatar (Qozon tatarlari) tili. z) uyg'ur tili. i) chuvash tili. k) boshqird tili. l) yoqut tili. m) qoraqalpoq tili. i) tuva tili.

b) Mo'g'ul tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) xalxa-mo'g'ul tili. b) buryat tili. v) qalmiq tili. Tungus-manjur tillari.

a) evenk tili.

b) even tili.

Manjur guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) manjur tili.

b) nanay tili.

IV.Ugor-fin tillar oilasi. Bu tillari oilasi avval 2 guruhga: 1) ugor tillari; 2) fin tillari guruhiga bo'linadi. Ularning har biri yana quyidagi guruhlarga ajratilgan:

Ugor tillariga quyidagilar kiradi:

a) venger (mojar) tili. b) mansi tili. v) xanti tili.

Fin tillariga quyidagilar kiradi:

a) fin tili.

b) eston tili.

v) komi-permyak tili.

g) komi-ziryan tili.

d) udmurd tili.

e) mari tili.

Bulardan tashqari, erzya va moksha-ijor tillari ham fin tillari guruhiga kiradi.

V. Kavkaz tillari oilasi. Kavkaz tillari bir qancha guruhlarga, chunonchi, g'arbiy guruhga, veynax guruhiga, Dog'iston guruhiga bo'linadi.

1. G'arbiy guruhga quyidagi tillar kiradi:

- a) abxaz tili.
- b) abazin tili.
- v) adigey tili.
- g) kabardin-cherkes tili.

2. Veynax guruhiga quyidagi tillar kiradi:

- a) chechen tili.
- b) ingush tili.
- g) basbi tili.

3. Dog'iston guruhiga Dog'iston Respublikasida yashovchi xalqlarning tillari kiradi:

- a) avar tili.
- b) dargin tili.
- v) lazgin tili.
- d) lak tili.
- e) tabassaran tili.

Bulardan tashqari, nufuzi kam bo'lgan bir qancha tillar ham dog'iston guruhiga kiradi. Bu tillarda so'zlovchilarning aksariyati Dog'iston Avtonom Respublikasida yashaydi.

4. Janubiy guruhga gruzin tili kiradi.

VI. Xitoy-tibet tillar oilasi. Bu oila avval ikki guruhga bo'linadi: tay-xitoy va tibet tillari guruhlariga ajratilgan. Ular yana o'z navbatida quyidagicha tasnif etadi.

1. Tay-xitoy guruhi:

- a) xitoy tili.
- b) dungan tili.
- v) vetnam tili.
- g) tay (siam) tili.

2. Tibet guruhi.

- a) Tibet tili.
- b) birma tili.
- v) Assam tili.

VII. Dravid tillar oilasi. a) tamil tili.

b) malayalam tili.

v) kannara tili.

g) telugu tili.

d) braxun tili.

e) malay-polineziya tillari.

VIII. Indonez tillar oilasi. a) indonez tili. b) madura tili, bali tili, yavan tili, tagalog tili, maori tili, samoa tili va uvea tili kabi bir qancha tillar ham indonez tillar guruhiga kiradi. Bu tillarda so‘zlashuvchi kishilar soni haligacha yaxshi aniqlanmagan. Shu kabi hozirgacha ali yana ko‘p tillar o‘rganilmagan. Ularning ba’zilarining soni haqida ham ma’lumotlar yo‘q. Chunonchi:

a) Avstraliya guruhi tillari.

b) Papua tillari.

v) Sudan tillari.

g) Bantu tillari.

d) Paleoafrika tillari.

e) Paleoosiy tillari.

yo) Eskimos tillari guruhi.

j) Amerika hindularining tillari.

z) Austr-Osiyo tillari.

Hech qanday tillar guruhiga kirmagan Uzoq Sharq tillari:

1) yapon tili.

2) ryukyu tili.

3) quriya (koreya) tili.

4) ayn tili.

5) burjaski tili.

Shuni ham alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, geneologik tasnif har bir tilning kelib chiqishini, tarixiy taraqqiyotini, tillarning o‘zaro munosabatini hozirgi ahvolini va shu kabi qator masalalarni chuqur o‘rganishni talab qiladi. Lekin anchagina tillar bu jihatdan hali chuqur tekshirilib o‘rganilmagan. Shuning uchun bu tillarning qaysi tillar bilan qardosh ekanligi, qaysi til oilasiga, qaysi til guruhiga mansub ekanligi hali hal qilinmagan.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Qanday tillar qardosh tillar hisoblanadi?
- 2.Qaysi jihatlariga qarab til oilalari belgilanadi?
- 3.Hozirgi vaqtda geneologik tarixi qiyosiy jihatdan o'rganilib, bir-biri bilan qardoshligi aniqlangan tillar tasnifida necha guruh qardosh tillar ko'rsatilgan? Ularni nomma-nom sanab bering.
- 4.Hind-Evropa tillari oilasiga qaysi tillar kiradi? Ularning har birining o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering.
- 5.Xom-som tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan? Ularning o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering.
- 6.Turk tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan?
- 7.Turkiy tillar oilasiga kirgan tillarning har birida gaplashuvchilar sonini aytib bera olasizmi? Jumladan, o'zbek tilida gaplashuvchilar soni qancha?
- 8.Ugor-fin tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan? Ularning o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering va ularda gaplashuvchilar sonini ayting.
- 9.Kavkaz tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan?. Ularning o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering va ularda gaplashuvchilar sonini ayting
- 10.Xitoy-tibet tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan? Ularning o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering va ularda gaplashuvchilar sonini ayting.
- 11.Drauid tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan? Ularning o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering va ularda gaplashuvchilar sonini ayting.
- 12.Indonezi tillari oilasiga qaysi tillar kiritilgan? Ularning o'ziga xos guruhlarga bo'linishlarini ham sanab bering va qaysilarining aholi soni ma'lum, qasilari hali kam o'rganilgan?
- 14.Hech qanday tillar guruhiga kirmagan Uzoq Sharq tillarini sanab bering va qaysilarining aholi soni ma'lum?

Tayanch so'z va birikmalar:

Qardosh tillar, til oilasi, tillar makrooilasi, til tarmoqlari, til guruhi, til guruhchasi, lahja, sheva, geneologik, Indonez tillar oilasi, Drauid

tillar oilasi, Xitoy-tibet tillar oilasi, Kavkaz tillari oilasi, Ugor-fin tillar oilasi, Turkiy tillar oilasi, Xom-som tillar oilasi, Hind-Evropa tillar oilasi.

Adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. 192 b.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik.-Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312b.
3. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. – T. 2007.-177 b.
4. Радциг С.И. Введения в классическую филологию.-М., 1965 .-519 с.
5. Кодухов В.И. Введения в языкознание.-Москва: Пресвещение, 1987. -288 с.
6. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. -190 b.
7. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. -256 b.
8. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI REJALARI, ULARNI BAJARISH BO‘YICHA SAVOL VA TOPSHIRIQLAR²

Tilning tizim sifatidagi mohiyati (1-mavzu)

1. Til birliklari zanjiri
2. Ma'nolar tashuvchi belgilar yig'indisi haqida tushuncha
3. Tilning sistemaviy tabiati
4. Til belgilar sistemasi

Savol va topshiriqlar:

1. Til birliklarining tizim sifatidagi munosabati deganda nimani tushunasiz?
2. Til strukturasi elementlarini izohlang?
3. Til sathlari ierarxik munosabati deganda nimani tushunasiz?
4. Til birliklariga nimalar kiradi?
5. Til belgilar sistemasi ekanligi va uning asosiy xususiyati nimalardan iborat?

Tiishunoslik va semiotika (2-mavzu)

1. Belgi haqida tushuncha.
2. Belgi turlari.
3. Lingivistik belgi va uning xususiyatlari.
4. Til - belgilar tizimi.
5. Semiotika va u o'rganadigan masalalar.
6. Tilshunoslik va semiotika fanlari bog'liqligi.

Savol va topshiriqlar:

1. Belgi deganda nimani tushunasiz?
2. Belgilar vazifasi va mohiyatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
3. Lingivistik belgi deganda nimani tushunasiz?
4. Lingivistik belgi boshqa belgilardan nimasi bilan farqlanadi?

---

² Мустақил иш мавзулари режалари, уларни бажариш бўйича савол ва топшириқларни тузишда Н.Улуқовнинг Тилшунослик назарияси ўқув қўлланмасидаги материаллардан фойдаланилди.

5. Nima uchin til belgilar tizimi?
6. Semiotika qanday soha?
- 7 Tilshunoslik va semiotika fanlari bogliqligini izohlang.
- 8 Til mohiyatiga ko‘ra nima? Izohlang.
9. Til vazifasiga ko‘ra nima?
10. Tilning vazifalarini izohlang.
11. Tilshunoslik fanining soha va bo‘limlari haqida ma’lumot bering.

Sharq mutafakkirlarining til haqidagi qarashlari (3-mavzu)

1. Sharqda ilm-fan va til, nutq masalalari talqini.
2. Yusuf Xos Hojibning til va nutq haqidagi qarashlari.
3. Mahmud Koshg‘ariy va tilshunoslik.
4. Abu Nasr Forobiyning lingvistik qarashlari.
5. Alisher Navoiyning til va nutq haqidagi qarashlari.

Savol va topshiriqlar:

1. Yusuf Xos Hojibning til va nutq haqidagi qarashlarining mazmun-maohiyati xususida fikr yuriting.
2. Mahmud Koshg‘ariyning ilmiy merosi tilshunoslik taraqqiyotida qanday ahamiyatga egaligini dalillar bilan izohlang
3. Mahmud Koshg‘ariy va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyoti masalasini tushuntiring.
4. Abu Nasr Forobiyning lingvistik qarashlarini izohlang.
5. Alisher Navoiyning til va nutq haqidagi qarashlarini izohlang.
6. Alisher Navoiy tilning paydo bo‘lishini qanday izohlaganligini va buning sabablarini tahlil qiling.

Til oilalari. Hind – Evropa tillari oilasi. Roman tillari. (4-mavzu)

1. Dunyo tillari.
2. Tillar tasnifi.
3. Tasnif turlari.
4. Tillarning geneologik tasnifi.
5. Til oilalari va qarindosh tillar.

6. Turkiy tillar oilasi.
7. Tillarning morfologik tasnifi.
8. Millatlararo tillar.
9. Xalqaro tillar.

Savol va topshiriqlar:

1. Tillar tasnifi deganda nimani tushunasiz?
2. Tillar tasnifining qanday turlari bor?
3. Tillar hozirda qo‘llanish-qollamnasligiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
4. “Olik til” va “tirik til” terminlarini izohlang. O‘lik tillar ro‘yxatini tuzing. Ularni bunday tillar guruhiga kiritilishi sabablarini izohlang.
5. Tillarning geniologik tasnifi qanday tamoyillarga asoslanadi?
6. Qanday tillar qarindosh tillar hisoblanadi?
7. Til oilasi tushunchasini izohlang.
8. Dunyodagi tillar geneologik tasnifga ko‘ra qanday til oilalariga ajratiladi?
9. Turkiy tillar oilasi haqida ma’lumot bering. Turkiy tillar oilasiga mansub tillarning tarqalish areallarini aniqlang. «Turkiy tillar oilasining tarqalish areallari» nomli xarita tuzing.
10. O‘zbek tili qaysi tillar bilan bir guruhga kiradi? Nima uchun?
11. O‘zbek tili qaysi tillar bilan qarindosh hisoblanadi? Buni izohlang.
12. *Bobotil* tushunchasini, turkiy tillar oilasi uchun asos bo‘lgan bobotilning xususiyatlarini izohlang.
13. Tillarning tipologik (morfologik) tasnifi deganda nimam tushunasiz?
14. Flektiv til, agglyutinativ til, o‘zak (ajratuvchi) til, polisintetik til terminlarini izohlang?
15. O‘zbek tili tillarning tipologik (morfologik) tasnifiga ko‘ra qanday tillar sirasiga kiradi? Dalillar asosida izohlang.

Leksemaning semantik tabiati; leksema va semema (5-mavzu)

1. Leksemaning shakl va ma’no tuzilishi.

2. Leksema va soʻz
3. Leksema mazmuni.
4. Leksema va semema.

Savol va topshiriqlar:

1. Leksema va soʻz terminlarini izohlang.
2. Lugʻaviy maʼno va uning tarkibi deganda nimani tushunasiz?
3. Leksema va semema terminlarini izohlang.
4. Sema nima? Semema nima? Misollar keltiring.
5. Leksemaning shakl va maʼno tuzilishi deganida nimani tushunasiz?
6. Semantika qanday soha?

Lugʻaviy sath taraqqiyotining ichki va tashqi manbalari (6-mavzu)

1. Lugʻaviy sath birliklari.
2. Lugʻaviy sath taraqqiyotida, ichki manbalarning roli.
3. Tashqi manbalar.
4. Oʻz qatlam va oʻzlashma qatlam.

Savol va topshiriqlar:

1. Lugʻaviy sath tushunchasini izohlang.
2. Lugʻaviy sath birliklariga nimalar kitadi?
3. Lugʻaviy sath taraqqiyotining ichki manbalari nimalardan iborat?
4. Lugʻaviy sath taraqqiyotining tashqi manbalariga nimalar kiradi?
5. Tilning lugʻat tarkibining oʻzlashma qatlami deganda nimani tushunasiz?
6. Hozirgi oʻzbek tili lugʻaviy sathi taraqqiyotini dalillar asosida tahlil qiling.

Lugʻaviy biriiklarning qoʻllanish doirasiga koʻra tasnifi (7-mavzu)

1. Tilning lugʻat tarkibi haqida.
2. Lugʻaviy biriiklarning qoʻllanish doirasiga koʻra tasnifi.
3. Umumisteʼmol leksikasi.
4. Isteʼmol doirasi chegaralangan teksika.

5. Tarixiy-etimologik jihatdan o‘zbek tili leksikasini tasniflang.

Savol va topshiriqlar:

1. Til lug‘at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Lug‘aviy birlar qo‘llanish doirasiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
3. Umumistemol leksikasi va uning xususiyatlarini izohlang.
4. Iste'mol doirasi chegaralangan leksika va uning xususiyatlarini izohlang.
5. Tarixiy-etimologik jihatdan til leksikasi tasniflang.

Terminlar mohiyati

(8-mavzu)

1. Terminologiya va u o‘rganadigan masalalar.
2. Termin va uning belgi-xususiyatlari.
3. So‘z va termin.
4. Terminlarning qo‘llanish xususiyatlari.
5. O‘zbek terminologiyasi.
6. O‘zbek terminologiyasining manbalari.

Savol va topshiriqlar:

1. Terminologiya qanday soha?
2. Termin qanday til birligi?
3. Terminning lisoniy belgi-xususiyatlarini izohlang.
4. Terminlar qanday yaratiladi?
5. O‘zbek terminologiyasining manbalarini tahlil qiling.
6. So‘z va termin tushunchalarini izohlang.

Frazemalarning semantik turlari: omonim, sinonim, antonim iboralar.

(9-mavzu)

1. Frazemalarning turlari
2. Omonimik iboralarning o‘ziga xos belgi xususiyatlari
3. Sinonimik iboralarning o‘ziga xos belgi xususiyatlari
4. Antonimik iboralarning o‘ziga xos belgi xususiyatlari

Savol va topshiriqlar:

1. Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot bering?
2. Frazema va frazeologiya tushunchasi qanday farqlanadi ?
3. Frazemalarning lisoniy belgi-xususiyatlarini izohlang?
4. Frazemalarning semantik turlari deganda nimani tushunasiz?
5. Frazema termini tushunchasini izohlang?

Grammatika – til gap qurilishini o'rganuvchi soha sifatida.

Morfologiya va sintaksis

(10-mavzu)

1. Grammatika va uning tarkibiy qismiari.
2. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot
3. So'z turkumlari tushunchasi.
4. So'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari.
5. Grammatik kategoriyalar.

Savol va topshiriqlar:

11. Grammatik sath tushunchasini izohlang.
12. Morfologiya qanday soha?
13. So'z turkumlari tushunchasini izohlang.
14. So'zlarni turkumlarga ajratishda qaysi tamoyillarga asoslaniladi?
15. Grammatik kategoriya deganda nimani tushunasiz?

Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar

(11-mavzu)

1. So'zning lug'aviy va grammatik ma'nosi.
2. Grammatik ma'noni ifodalash usullari.
3. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar.
4. O'zbek tilida grammatik ma'noni ifodalanishi.
  1. So'zning grammatik ma'nosi deganda qanday ma'no tushuniladi?
Misollar bilan izohlang.
  2. Grammatik shakl nima? Misollar keltiring.
  3. Grammatik ma'no qanday usul va vositalar bilan ifodalanadi? Dalillar bilan izohlang.

4. O‘zbek tilida grammatik ma'no qanday vositalar bilan ifodalanadi? Ot turkumi misolida izohlang.
5. Grammatik ma'no boshqa tillarda qanday vositalar yordamida ifodalanadi. O‘zbek tili bilan qiyoslang.
6. O‘zbek tilida keng va ko‘p qollanuvchi grammatik ma'no ifodalovchi vositalarni fe'l turkumi misolida tahlil qiling.

Fonema nazariyasi tarixidan. Fonemalar haqida turli fonologik maktab vakillarining fikrlari.

(12-mavzu)

1. Fonetik-fonologik sathning o‘ziga xosliklari.
2. Fonema. Fonemaning vazifasi.
3. Fonema variantlari.
4. Fonema nazariyasi.
5. O‘zbek tili fonologiyasi.

Savol va loqshiriqlar:

1. Fonetik-fonologik sath tushunchasini izohlang.
2. Fonema nima? Fonema qanday til birligi?
3. Fonema va tovush terminlarini izohlang.
4. O‘zbek tili fonemalar tizimini tavsiflang.
5. Fonema variantlari deganda nimani tushunasiz?
6. O‘zbek tilida qaysi fonemalarning variantlari mavjud? Izohlang.
7. Fonologiya qanday soha?
8. Qanday fonologik nazariyalar bor?
9. O‘zbek tili fonologiyasini kimlar o‘rgangan?

Tilshunoslik terminlari lug'ati

Terminning o'zbek tilidagi nomi	Terminning rus tilidagi nomi	Terminning ingliz tilidagi nomi
adabiy til	литературный язык	literary language
affiks	аффикс	affix
agglyutinativ tillar	агглютинативные языки	agglutinative languages
akkomodatsiya	аккадаматыя	akkomodation
aksentologiya	аксентология	accentology
aksidensiya	акциденция	aksidensiya
allofona	аллофона	allofona
allomorf	алломорф	allomorf
allomorfa	алламорфа	allomorfa
amaliy tilshunoslik	прагматик лингвистика	applied linguistics
an'anaviy tilshunoslik	традиционная лингвистика	traditional linguistics
analitik tillar	аналитические языке	analytical consensus
aralash (gibrid) til	смешанные (гибридные) язык	mixed (hybrid) language
areal lingvistika	местная лингвистика	areal linguistics
artikulyatsiva	артикуляция	articulation
apokopa	апокопа	apokopa
assotsiatsiya	ассоциация	association
assimilyatsiya	уподобление	assimilation
bilingvizm	билингвизм	bilinguizm
binar oppozitsiya	бинарная оппозиция	binary opposition
bosh ma'no	главный смысл	main meaning
bo'g'in	слог	link
degeminatsiya	дегеминация	degemination
denotat	денотат	denotate
dialekt	диалект	dialect
diaxroniya	диахрония	diachrony
diereza	диаре́за	diereza
dinamik urg'u	динамическое ударение	dynamic accent

fleksiya	флексия (окончание)	flection
fonologiya	фонология	phonology
fonologik oppozitsiya	фонологическая оппозиция	phonological opposition
gaplologiya	гаплогология	haplology
dissimilyatsiya	диссимляция	dissimilation
epenteza	эпентеза	epenteza
proteza	протеза	protein
kombinator	сочетание	combination
metateza	метатеза	metathesis
metafora	метафора	metaphor
mentalingvistika	менталингвистика	mental linguistics
metonimiya	метонимия	metonimiya
fleksiya	оканчание	flection
sema	сема	seme
semantik maydon	семантическое поле	semantic field
gipergiponimik	гипергипонимика	hipergeponimic
semantik valentlik	смысловой единство	semantic valents
mavhumlik	абстрактность	abstract
grammatika	грамматика	grammar
atama	термин	term
iyeroglif	иероглиф	hieroglyph
tarixiy fonetika	историческая фонетика	hystorical fonetics
lotin tili	латинский язык	latin language
arab leksikografiyasi	арабская лексикография	arab lexicography
ismun	имя	name
xabar	весть	news
harfun	буква	letter
yordamchi soʻzlar	служебные слова	auxiliary words
fanlar tasnifi	классификация предметов	the classification of sciences
qiyosiy-tarixiy	компаративистика	comparative-historical
til formasi	форма языка	the form of language

ichki forma	внутренняя форма	the inner form
shajara daraxti	генеалогическое дерево	a genealogical tree
kompendum	компендиум	compendium
affiks	аффикс	affix
leksikografiya	лексикография	lexicography
agglutinativ tillar	агглютинативные языки	agglutinative languages
agglutinatsiya	агглютинация	agglutination
bobo til	праязык	proto language
fleksiya	сгибать	inflection
flektiv tillar	руно языки	fleece languages
fon (allafon)	фон (аллафон)	background (allafone)
fonema	фонема	phoneme
fonetika	фонетика	phonetics
fraza	фраза	phraze
fuziya	фузия	fusion
infiks	инфикс	infix
infinitiv	инфинитив	infinitive
kommunikatsiya	связь	communication
leksema	символы	lexeme
lingvistika	лингвистика	linguistics
morfema	морфема	morpheme
nutqiy faoliyat	речевая деятельность	speech activity
qiyosiy-tarixiy tilshunoslik	сравнительно- историческая лингвистика	comparative-historical linguistics
sintagma	синтагма	synthesis
sintaksis	синтаксис	syntax
sintaktik aloqa	синтаксическая связь	syntactical connection
sintaktik birlik	синтаксическая единица	syntactic unit
so‘z	слово	the word
so‘z birikmasi	агрегация слов	word aggregation
tillar guruhi	группа языков	languages group

tillar oilasi	семья языков	family of languages
tillar tarmogi	языковая сеть	language network
tilshunoslik	лингвистика	linguistics
xususiyl tilshunoslik	частная лингвистика	private linguistics
umumiy tilshunoslik	общая лингвистика	general linguistics
til strukturasi	языковая структура	language structure
tilning ichki tuzilishi	внутренняя структура языка	internal structure of the language
til sistemasi	языковая система	language system
til va tarix	язык и история	language and history
til va jamiyat	язык и общество	language and society
til va tafakkur	язык и мышление	language and thinking
til va nutq	язык и речь	language and speech
til tipologiyasi	типология языка	typology language
universallik	универсальность	universality
tillarning tasnifi	классификация языков	classification of languages
tilni tadqiq qilish metodlari	методы исследования языка	language research methods
etnolingvistika	этнолингвистика	ethnolinguistics
generativ tilshunoslik	генеративная лингвистика	generative linguistics
psixolingvistika	психоллингвистика	psycholinguistics
sotsiolingvistika	социоллингвистика	sociology
antropolingvistika	антропололингвистика	anthropology
matematik tilshunoslik	математическая лингвистика	mathematical linguistics
muhandislik tilshunosligi	инженерная лингвистика	engineering linguistics
grammatik jins	грамматический род	grammatical gender
ichki fleksiya	внутренняя отделка	interior decoration
urgʻu	акцент	accent
ohang	тон	tone
polisemiya	полисемия	polysemy
onomatopediya	ономатопедия	onomatopolia

falsafiy davr	философский период	philosophical period
analogiya	аналогия	analogy
anomaliya	аномалия	anomaly
so‘z va narsa	слово и вещь	word and thing
artikil	артикль	article
fiziologik uslub	физиологический метод	physiological method
akustik	акустический	acoustic
grammatik sistema	грамматическая система	grammar system
fiziologik uslub	физиологический метод	physiological method
akustik uslub	акустический стиль	acoustic style
grammatika san’ati	искусство грамматики	grammar
ablativ	аблятив	ablative
realizm	реализм	realism
katolik epikopi	католическая эпикопия	catholic episcopate
nominalizm ta’limoti	учение номинализма	teaching of nominalism
radikal nominalistlar	радикальные номиналисты	radical nominalists
konsentualistlar	концептуалисты	conceptualists
grammatik sistema	грамматическая система	grammar system
lotin tili	латинский язык	latin language
anomalist	аномалия	anomaly
analogist	анологист	analogist
etimologiya	этимологически	etymologically
sakkizinchi so‘z turkumi	восьмая часть речи	phrase eighth
undov	восклицание	exclamation
kelishik sistemasi	система определения	definition system
onoma	оном	onom

nomen	НОМЕН	nomen
rema	рэма	rema
nomen	НОМЕН	nomen
adjektivum	adjektivum	adjektivum
epirryoma	epirryoma	epirryoma
adverbium	adverbium	adverbium
artikl	переставляя	rearranging
predlog	предлог	preposition
bog'lovchi	союз	conjunction
unlilar	гласные	vowel
grammatik nazariya	грамматическая теория	grammatical theory
fonetik	фонетический	phonetic
morfologik	морфологический	morphological
leksik	лексический	lexical
affiksatsiya	аффиксация	affixation
fiziologik	физиологический	physiologically
ichki fleksiya	внутренняя флексия	interior decoration
original nazariya	оригинальная теория	original theory
tovushlarning chegaralanish sabablari	причины ограничения звуков	causes of sounds
tilning ichki tuzilishi	внутренняя структура языка	internal structure of the language
tovushning to'lqinsimon harakati	волновое действие звука	wave action of sound
artikulyasiya	артикуляция	articulation
paradigma	парадигма	paradigm
nol ko'rsatkich	нулевая индикация	zero indication
ekvivalent	эквивалент	equivalent
chig'atoy	чигатай	chigatay
sarfi	потребление	consumption
nahvi	склонение	declension
sun'iy xalqaro tillar	искусственные международные языки	artificial international languages

mantiqiy universal grammatikalar	логическая универсальная грамматика	logical universal grammar
filologiya	филология	philology
semasiologiya	семиасиология	semasiology
formal logika	формальная логика	formal logic
formal mantiq	формальная логика	formal logics
ratsional grammatika	рациональная грамматика	rational grammar
falsafiy grammatika	философская грамматика	philosophical grammar
to'g'ri sintagma	прямой синтез	direct synthesis
sanskrit	санскрит	sanskrit
fleksiya	сгибать	flexion
til elementlari	языковые элементы	language elements
tipologik tasnif	типологическая классификация	typological classification
agglyutinatsiya	агглютинация	agglutination
biologik naturalizm	биологический натурализм	biological naturalism
logik grammatika	логическая грамматика	logical grammar
tilning mohiyati	сущность языка	language essence
psixologizm	психологизм	psychologism
sintetik qurilish	синтетическая структура	synthetic structure
flektiv tillar	флективные языки	oscillating tongues
biriktiruvchi tillar	соединительные языки	connecting languages
qiyosiy-tarixiy fonetika	сравнительно-историческая фонетика	comparative historical phonetics
urg'u va cho'ziqlik	акцент и растяжение	accent and stretch
qiyosiy fonetika	сравнительная фонетика	comparative phonetics

qiyosiy morfologiya	сравнительная морфология	comparative morphology
tovush qonunlari	звуковые законы	sound laws
ruhiy xususiyat	психологическая особенность	psychological feature
nutqiy tafakkur	речевое мышление	speech thinking
fonema	фонема	phoneme
morfema	морфема	morpheme
morfologizatsiya	morfologizatsiya	morfologization
semasiologizatsiya	semasiologizatsiya	semasiologization
sintagma	синтагма	syntagma
leksema	символы	characters
grafema	графем	grapheme
sinxroniya	синхрония	for synchronization
diaxroniya	diaxroniya	diachrony
arxaik metod	архаичный метод	archaic method
fonetika va fonologiya	фонетика и фонология	phonetics and phonology
eksperimental-fonetika laboratoriyasi	экспериментально-фонетическая лаборатория	experimental phonetic laboratory
urgʻusiz unlilar	безударные гласные	unstressed vowel
belgi tizimi	система символов	character system
tashqi va ichki tilshunoslik	внешняя и внутренняя лингвистика	external and internal linguistics
nutqiy akt	речевой акт	speech act
akustik	акустический	acoustic
strukturalizm	структурализм	structuralism
struktural lingvistika	структурная лингвистика	structural linguistics
semiotik tizim	семиотическая система	semiotic system
belgilar tizimi	система символов	character system
semiotika	семиотика	semiotics

paradigmatik va sintagmatik munosabatlar	парадигматические и синтаксические отношения	paradigmatic and syntactic relations
til va nutq	язык и речь	language and speech
til bilan tafakkur	язык и мышление	language of thought
nutq xususiyati	речевая особенность	speech feature
til xususiyati	особенность языка	language feature
fonema	фонема	phoneme
morfema	морфеме	morpheme
leksema	символы	characters
model	модель	model
tovush	звук	sound
fon (harf)	фон (письмо)	background
bo'g'in	слог	link
affiks	affiks	affix
morf	морф	morph
so'z forma	форма слова	word form
so'z birikmasi	сочетание слов	word combination
gap	предложения	sentekse
mikrotekst	mikrotekst	mikrotext
makrotekst	makrotekst	makrotext
ochiq tizim	открытая система	open system
murakkab sintaktik qurilma	сложное синтаксическое целое	complex syntax device
abzats	абзац	paragraph
metod	метод	method
metodologiya	методология	methodology
logos	науке	logos

«Tilshunoslik nazariyasi» fanidan test savollari

1.«Tilshunoslikka nazariyasi » fani nimalarni o‘rganadi?

- a) tilning nazariy fonetikasi va leksikologiyasiga oid qoidalarni
- b) morfologiya va sintaksisga tegishli muammolarni
- v) tilshunoslikda qo‘llanadigan lisoniy tahlil usullarini
- g) tillarning geneologik tasnifini
- d)til haqidagi dastlabki ma’lumotlarni,tilshunoslikning tarkibi qismlarini,ilmiy terminlarni,tilning paydo bo‘lishi kabi muammolarni

2.Mikro va makrolingvistikalarda nimalar o‘rganiladi?

- a) mikrolingvistika fonema, morfema singari tilning kichik birliklarini, makrolingvistika matn tahlilini
- b) mikrolingvistika tilning fonetik tuzilishini, makrolingvistika tilning grammatik qurilishini
- v) mikrolingvistika tilning ichki sistemasini, makrolingvistika nutqning qonun-qoidalarini
- g) mikrolingvistika tilning ichki tuzilishini, makrolingvistika tilning umumiy muammolarini
- d) mikrolingvistika ichki til birliklari, makrolingvistika tilning katta birliklarini

3.Til sistemasi

- a) belgilar yig‘indisidan tashkil topadi
- b) fonemalar va morfemalar muammosini taqozo etadi
- v) so‘z va qo‘shma so‘zlar munosabatidan tashkil topadi
- g) so‘z birikmasi va gap munosabatini taqozo etadi
- d) til bilan nutq birliklaridan iborat bo‘ladi

4.Tilning qanday birliklari belgi sanaladi?

- a) so‘z va qo‘shma so‘z
- b) fonema va morfema
- v) so‘z va gap
- g) morfema va so‘z
- d) so‘z birikmasi va sintagma

5. Tilning paydo bo‘lishida eng asosiy mavqyega ega bo‘lgan faktorlar

- a) taqlid so‘zlari
- b) undov so‘zlari
- v) ijtimoiy kelishuv
- g) tafakkur, mehnat, jamiyat
- d) mehnat chaqiriqlari

6. Tilning paydo bo‘lishini kimlar ijtimoiy kelishuv farazi bilan bog‘laydi?

- a) V.Gumboldt, A.Poyebnya
- b) A. Potebnya, Ch. Darwin
- v) J.J. Russo, Adam Smit
- g) V. Gumboldt, J.J.Russo
- d) Ch.Darvin, L. Nuare

7. Imo-ishoralarning inson tilining paydo bo‘lishida

- a) ahamiyati yo‘q
- b) muhim ahamiyatga ega
- v) qisman ahamiyatga ega
- g) ba’zi qabilalar tili uchun ahamiyali sanaladi
- d) yordamchi mavqyega ega

8. Til voqyelikni ham o‘zgartira oluvchi inson ruhiyatining mahsuli ekanligi xususidagi xato fikr kimlarga tegishli?

- a) V.Lomonosov, A. Peshkovskiy, Panini
- b) Bxartxari, Amara, Platon
- v) V.Gumboldt, E.Sepir, B. Uorf
- g) M.Koshg‘ariy, M.Zamaxshariy
- d) F.de Sossyur, Boduen de Kurtene

9. Qadimgi Hindistonda tilshunoslikning vujudga kelishi

- a) buddizm bilan bog‘liq
- b) Veda dini bilan bog‘liq
- v) Panini va uning grammatikasi bilan bog‘liq

- g) Varrachuti Katyaina va Bxartxari asarlari bilan aloqador
- d) yuqoridagilarning birortasi bilan ham bog‘liq emas

10. Paninining hind tili me‘yori grammatikasida sanskritning grammatik qurilishiga oid

- a) 300 dan ortiq sutrlar beriladi
- b) 250 dan ortiq qoidalar keltiriladi
- v) 400 dan ortiq qoidalar berilib, ular sutrlar deb ataladi
- g) qoidalar yoki sutrlar soni aniq emas
- d) asarda sutrlar emas, balki 400 dan ortiq formulalar beriladi

11. Qadimgi yunon tilshunosligi necha bosqichga bo‘lib o‘rganiladi?

a) uch bosqichga – Iskandariya davri, til muammolarifaylasuflar tomonidan o‘rganilgan davr va grammatika mustaqil fan sifatida o‘rganilgan davr

b) ikki bosqichga – til muammolari faylasuflar tomonidan o‘rganilgan davr va grammatika mustaqil fan sifatida o‘rganilgan davr

v) bir bosqichga – til muammolari faylasuflar tomonidan o‘rganilgan davr

g) to‘rt bosqichga – Iskandariya davri, til muammolari faylasuflar tomonidan o‘rganilgan davr, grammatika mustaqil fan sifatida o‘rganilgan davr, yunon adabiy tili asoslangan davr

d) bosqichlarga bo‘lib o‘rganilmaydi

12. «Poetika» va «Ritorika» asarlari kim tomonidan yozilgan?

- a) Aritotel
- b) Platon
- v) Sukrot
- g) Demokrit
- d) Geraklit

13. «Ali Kitob» kimning qalamiga mansub va u qanday qismlardan tashkil topgan?

- a) Abul Osvad asari, tadjvid, sarf qismlaridan tashkil topgan

b) Al Firuzobodiy asari, tadjvid va nahvga oid qismlardan tashkil topgan

v) Sogʻaniy asari, sarf va nahvga oid qismlardan tashkil topgan

g) Sibaveyx asari, tadjvid, sarf va nahvga oid qismlardan tashkil topgan

d) Zamaxshariy asari, tadjvid va sarfga oid qismlardan tashkil topgan

14. «Muqaddamat ul adab», «Asoa ul balogʻa» asarlarini kim yozgan?

a) Ibn Sino b) Al Javhar v) Zamaxshariy g) Sibaveyx

d) Halil al-Faraxidiy

15. Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻotit turk» asarida soʻzlar necha turkumga boʻlinadi?

a) toʻrt: ism, feʼl, ravish, sifat

b) uch: ism, feʼl, yordamchi soʻzlar

v) ikki: ism va feʼl

g) besh: ism, feʼl, sifat, son, ravish

d) turkumlarga boʻlinmaydi

16. Alisher Navoiyning qaysi asarida turkiy til imkoniyatlari keng yoritiladi?

a) «Mezonul avzon»

b) «Mufradot»

v) «Majolisun nafois»

g) «Lison- ut tayr»

d) «Muhokomat – ul lugʻatayn»

17. Fonetikaning asosiy predmetini

a) tovushlarning akustik xarakteristikasi tashkil etadi

b) tovushlarning akustik va artikulyasion xarakteristikalari tashkil etadi

v) tovushlarning fonema tarzida asoslanishi tashkil etadi

g) tovushlarning artikulyasiyasi o‘rniva usuliga ko‘ra xarakteristikasi tashkil etadi

d) tovushlarning ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra xarakteristikasi tashkil etadi

18. Qadimgi Hindistonda tilshunoslikning vujudga kelishi

a) buddizm bilan bog‘liq

b) Veda dini bilan bog‘liq

v) Panini va uning grammatikasi bilan bog‘liq

g) Varraruchi Katyaina va Bxartxari asarlari bilan bog‘liq

d) yuqoridagilarning birortasi ham bog‘liq emas

19. Allofon deganda nimani tushunasiz ?

a) fonemaning nutqiy qo‘llanishdagi variantini

b) sifat o‘zgarishlar hosil qiluvchi tovushni

v) tovushning nutqda qo‘llanilishini

g) ikki tovush ifodasini

d) fonlarning yig‘indisini

20. Unlilar tasnifida nimalar e‘tiborga olinadi?

a) ovoz va shovqinning ishtiroki

b) artikulyasiyasi o‘rni va usuli

v) tilning holati va lablarning ishtiroki

G) havo oqimi

d) tilning gorizontal va vertikal holatlari

21. Unlilar tarkibiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?

a) monoftong va diftonglarga

b) monoftong, diftong va triftonglarga

v) diftong va triftonglarga

g) monoftong va triftonglarga

d) turlarga bo‘linmaydi

22. O'zbek tilidagi undoshlar hosil bo'lish o'rniga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

- a) lab va bo'g'iz undoshlariga
- b) bo'g'iz va til undoshlariga
- v) til oldi, til orqa, til o'rta va chuqur til orqa undoshlariga
- g) lab, til va bo'g'iz undoshlariga
- d) lab va til undoshlariga

23. Sonor tovushlar qanday belgiga ega bo'ladi ?

- a) faqat shovqindan iborat bo'ladi
- b) faqat ovozdan iborat
- v) ovoz va shovqin miqdori teng bo'ladi
- g) ovozdan shovqin miqdori ko'p bo'ladi
- d) shovqin juda kam sezilib, ovoz miqdori ko'p bo'ladi

24. Supersegment unsurlar nima ?

- a) ifoda materiali bo'lmagan fonetik unsurlar
- b) ifoda materiali mavjud unsurlar
- v) bo'g'in va intonasiya
- g) urg'u va bo'g'in
- d) intonasiya va urg'u

25. Qanday hodisalarning progressiv turlari mavjud ?

- a) dissimilyasiya va metateza
- b) assimilyasiya va akkomodasiya
- v) gaplogiya va diereza
- g) epenteza va metateza
- d) reduksiya va assimilyasiya

26. Morfemaning qanday asosiy turlari mavjud ?

- a) grammatik va leksik ma'no beruvchi
- b) so'z shaklidagi va affiks shaklidagi
- v) o'zak morfema va affiks morfema
- g) allomorf va grammatik morfema
- d) so'z yasovchi va shakl yasovchi

27. Suppletivizm hodisasi nima ?

- a) ma'lum bir so'zning grammatik formalari o'rtasidagi yaqinlik
- b) so'z grammatik formalarining turli xil o'zak va negizlardan yasalishi
- v) grammatik ma'no ifodalashda bir xil so'z formalaridan foydalanish
- g) affikslarning leksik ma'noga ta'siri
- d) so'zning grammatik formalari o'rtasidagi tafovut

28. Analitik shakl sintetik shakldan qanday farqlanadi ?

- a) analitik shakl affikslar orqali ifodalanadi, sintetik shakl esa yordamchi so'zlar bilan
- b) analitik shakl yordamchi fe'llar bilan, sintetik shakl esa affikslar bilan ifodalanadi.
- v) fnflitik shakl ko'makchi va bog'lovchi bilan, sintetik shakl esa yordamchi fe'l bilan ifodalanadi
- g) analitik shakl ko'makchi, bog'lovchi, predlog, ko'makchi fe'llar bilan, sintetik shakl esa affikslar bilan ifodalanadi
- d) analitik va sintetik shakllar bir hodisaning ikki xil nomlanishidir

29. Grammatik rod tarixan o'zgaruvchanmi ?

- a) tarixan o'zgaruvchan emas
- b) rod ma'osi tarixan o'zgaruvchandir
- v) mujskoy va jenskiy rodlar tarixan o'zgaruvchan, oraliq rod o'zgarmaydi
- g) oraliq rod o'zgaruvchan, mujskoy va jenskiy rodlar o'zgarmaydi
- d) faqat jenskiy rod tarixan o'zgaruvchandir

30. Son kategoriyasi ingliz tilida

- a) sifat va fe'llarga taalluqli
- b) faqat otga taalluqli
- v) faqat sifatga taalluqli
- g) faqat fe'lga taalluqli
- d) ot va olmoshlarga taalluqli

31. Kelishiklar sonining 20 dan ortiq bo'lishi qaysi tilga xos ?

- a) o'zbek tiliga
- b) rus tiliga
- v) ingliz tiliga
- g) venger tiliga
- d) eston tiliga

32. So'zlarning turkumlarga bo'linishida nimalar e'tiborga olinadi ?

- a) leksik- grammatik ma'nolar va morfem tuzilish
- b) leksik-grammatik ma'no, morfologik belgi, sintaktik vazifa, distributiv xususiyat
- v) distributiv xususiyat, morfologik belgi va sintaktik vazifa
- g) leksik-grammatik ma'no, sintaktik vazifa
- d) morfem tuzilish, grammatik ma'no, morfologik belgi

33. Leksikologiyaning qanday bo'limlari mavjud ?

- a) semasiologiya, etimologiya va leksikografiya
- b) etimologiya, onomastika, onomasiologiya
- v) semasiologiya, etimologiya, frazeologiya, leksikografiya, onomastika, onomasiologiya
- g) frazeologiya, etimologiya, leksikografiya
- d) leksikografiya, fraziologiya, onomastika

34. Denotat deganda nimani tushunasiz ?

- a) so'zning ma'nosini
- b) so'z anglatayotgan hodisa yoki predmetni
- v) so'z anglatayotgan tushunchani
- g) so'zning shakliy tuzilishini
- d) so'zning grammatik shaklini

35. Avstraliyada «So'z va narsa» nomi bilan atalgan maktabni kim asoslagan

- a) F.deSossyur, b) Andre Martine v) Sh.Balli, g) Rudolf Mirenger
- d) G.Glison

36. «Tabu» atamasi nimani anglatadi ?

- a) aytish man etilgan soʻzlarni
- b) bir tushunchaning ikkinchi tushuncha bilan almashtirilishini
- v) marosimlarda qoʻllanadigan soʻzlarni
- g) sinonimik maʼnoli soʻzlarni
- d) qarama-qarshi soʻzlarni

37. Metonimiya xodisasi nima taqozo etadi ?

- a) predmetlarning tashqi belgilariga asoslangan maʼno koʻchishini
- b) predmet maʼnosining vasifasiga koʻra koʻchishini
- v) ikki predmetning doimiy ravishda birgalikda qoʻllanishiga asoslangan maʼno koʻchishini
- g) maʼnoning butun va qismga asoslanib koʻchishini
- d) predmetlar oʻrtasidagi ichki oʻxshashlikka asoslangan maʼno koʻchishini

38. Sinekdoxa xodisasida soʻz maʼnosining koʻchishi nimaga asoslanadi ?

- a) predmetlar oʻrtasidagi tashqi bergilarning oʻxshashligiga
- b) predmetlar bajaradigan vazifalarning mushtarakligiga
- v) predmetlarning mudom yonma-yon qoʻllanishiga
- g) butun va qism tushunchalariga
- d) predmetlar grammatik maʼnolarining bir xilligiga

39. Kichik sintaksisning tekshiruv obyekti qaysi javobda toʻgʻri berilgan ?

- a) gap va uning turlari
- b) erkin soʻz birikmalari
- v) turgʻun gap birikmalari
- g) morfema va uning turlari
- d) yasama soʻzlar, turgʻun soʻz birikmalarida morfemalararo mikrosintagmatik munosabatlar

40. Predikativlik xodisasining ifoda obyektlari qaysi javobda toʻgʻri berilgan ?

- a) soʻz, soʻz birikmasi va gap
- b) gap va uning turlari
- v) soʻz birikmasi va qoʻshma soʻzlar

g) soʻz va gap

d) sintagma, erkin soʻz birikmalari va gap

41. Presuppozisiya nimani anglatadi ?

a) predikat ishtirokida shakllangan semantik strukturani

b) predikat va argumentlar munosabatini

v) predikat va aktaklar munosabatini

g) maʼlum sintatik struktura ifodalayotgan real maʼnodan tashqari uning ichki strukturada anglashiladigan maʼnoni

d) maʼlum sintaktik struktura orqali anglashiladigan sinonimik maʼnolarni

42. L.Tenyerning sintaktik valentlik nazariyasi qanday atamalar orqali izohlanadi ?

a) predikat, aktant, harakat b) aktant, sirkonstant, harakat

v) sirkonstant, harakat, predikat g) harakat, aktant va uning turlari d) aktant va sirkonstant

43. Gapning aktual boʻlaklari nazariyasini kim ilmiy asoslagan ?

a) V.Matezius

b) Sh.Balli

v) N. Trubeskoy

g) L. Blumfild

d) V.Gumboldt

44. Monemaning qanday turlari mavjud ?

a) funksional, yarim funksional, qaram

b) qaram, avtonom, superfunksional

v) funksional, superfunksional, avtonom, qaram va yarim funksional

g) avtonom, qaram, funksional

d) monema turlarga boʻlinmaydi

45. Piktografik yozuv

a) ideogrammalarga asoslanadi b) logogrammalarga asoslanadi v)

iyerogliflarga asoslanadi g) piktogrammalarga asoslanadi d) fonogrammalarga asoslanadi

46. Yozuvning qaysi turi yunoncha «muqaddas yozuv» degan ma'noni anglatadi ?

a) piktografik b) ideografik v) logografik g) fonografik
d) iyeroglifik

47. O'rta Osiyo xalqlari eramizdan avvalgi IV-VI asrlarda yozuvning qaysi turidan foydalanishgan?

a) Mix yozuvidan b) Oromiy yozuvidan v) Urxun- Enasoy yozuvidan g) uyg'ur yozuvidan d) arab yozuvidan

48. Bilishning yuqori bosqichi –

a) tasavvur b) idrok v) xissiy bilish g) tafakkur d) sezgi

49. Tafakkur formalari

a) tilshunoslikda o'rganiladi b) mantiqda o'rganiladi v) falsafada o'rganiladi g) mantiq va tilshunoslikda o'rganiladi d) tilshunoslik va falsafada o'rganiladi

50. «Kishi miyasining til bilan bog'liq bo'lgan butun faoliyatini tafakkur deb bilish lozim». Ushbu so'zlar kimning qalamiga mansub?

a) V. Vinogradov b) L. Tenyer v) Aristotel g) A. Fitrat
d) B. Ardentov

51. «Til va nutq» dixotomiyasi kim tomonidan ilmiy asoslangan ?

a) B. de Kurtene b) A. Potebnya v) V. Gumboldt g) F. de Sossyur
d) A. Seshe

52. Tilning har bir belgisi qanday jihatlarga ega bo'lishi shart ?

a) ohang va tovush sistemasiga b) ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlariga v) tildagi va nutqdagi o'rinlariga g) paradigmatic va sintagmatic sifatlariga d) semiologik va fonologik xususiyatlariga

53. Til...

a) shaxsda yashaydi b) o'z sistemasi doirasida yashaydi v) jamiyatda yashaydi g) nutqda yashaydi d) belgilar sathida yashaydi

54. Qaysi javob to'g'ri ?

a) til bilan nutq mushtarak hodisalardir b) til bilan nutq qarama-qarshi hodisalardir v) til bilan nutq o'zviy bog'liq hodisalardir

g) til bilan nutq qarama-qarshi va shu bilan birga uzviy bog'liq hodisalardir d) til bilan nutq biri ikkinchisini talab qiluvchi lisoniy hodisalardir

55. Tilning paydo bo'lishi muammosini

a) faqat tilshunoslar o'rganadi b) faylasuflar va tilshunoslar o'rganadi v) tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, zoopsixologlar, biologlar, etnografiya mutaxassislari o'rganadilar g) fiziklar, tilshunoslar, faylasuflar va xatto matematiklar ham o'rganadilar d) psixologlar, tilshunoslar, matematiklar, antropologlar va fiziklar o'rganadilar

56. Xalqlarda imo-ishoralardan foydalanishning bir soatlik darajasi qaysi javobda to'g'ri berilgan ?

a) meksikaliklar 160, fransuzlar 140, italyaliklar 120, finlandiyaliklar 10 marta

b) meksikaliklar 200, fransuzlar 180, italyaliklar 140, finlandiyaliklar 20 marta

v) meksikaliklar 120, fransuzlar 80, italiyaliklar 40, finlar 6

g) meksikaliklar 80, fransuzlar 60, italiyaliklar 80, finlar 50

d) meksikaliklar 180, fransuzlar 120, ital.80, finlar 1

57. Dastlab ikki til imo-ishoralari tili va nutq tovushlari tili bo'lganligi kim tomonidan aytilgan ?

a) V. Vundt b) L. Nuare v) A.Potebnya g) Aristotel d) V.Gumboldt

58. Qadimgi Hindistonda tilshunoslik bobida erishilgan yutuqlarga Ovro'pada XIX asrdagina erishilganligini kim ta'kidlagan ?

a) F.de Sossyur b) L.Blumfeld v) V. Matezius g) V.Tomsen d) A.Martine

59. Qadimgi Hindistonda Amara tomonidan qanday lug‘at tuzilgan ?
a) sanskritning qisqacha izohli lug‘ati
b) diniy adabiyotlardagi qiyin so‘zlarning izohli lug‘ati
v) omonimlar lug‘ati g) sinonimlar lug‘ati d) Panini asarlarida berilgan so‘zlarning qisqacha izohli lug‘ati

60. «Kratil» asarini kim yozgan ?

a) A. Diskol b) Demokrit v) Geraklit g) Platon d) Sukrot

61. Iskandariya tilshunoslik maktabi vakillari yunon adabiy tili taraqqiyoti fonetik jihatdan necha unli va necha undoshga bog‘liq ekanligini asoslab berganlar ?

a) 6 unli, 25 undosh b)) 7 unli, 21 undosh v) 5 unli, 25 undosh
g) 7 unli, 17 undosh d) 8 unli, 18 undosh

62. Qadimgi Xitoyda dastlab qanday asar vujudga kelgan ?

a) Guanya) lug‘atshunoslikka oid) b) Fanya) shevashunoslikka oid

v) Erya) lug‘atshunoslik va odob-oxloqqa oid g) Xitoy tili fonetikasi

d) Xitoy tili me‘yoriy grammatikasi

63. O‘rta Osiyolik olimlardan qaysi biri arab tili fonetikasini yozgan ?

a) Forobiy b) M. Koshg‘ariy v) Beruniy g) Ibn Sino d) Zamaxshariy

64. 60 jildlik arabcha lug‘atni kim yozgan ?

a) Al Firuzobodiy b) Soganiy v) Sibaveyx g) Abul Osvad d) M. Koshg‘ariy

65. Arabistonda tilshunoslikning shakllanishi nima bilan bog‘liq ?

a) jahon tillari taraqqiyoti bilan b) arabcha matnlarning filologik tahlili bilan v) Islom dini bilan g) Qur‘onning vujudga kelishi bilan
d) arab lahjalarining tahlili bilan

66. 40 ming so‘zli lug‘at qaysi arab olimi tomonidan tuzilgan ?

a) Al Gevari b) Al Firuzobodiy v) Al Javhar g) Abul Osvad d) Sibaveyx

67. Arab tilshunosligining oʻta taraqqiy etgan davri

a) V-VII asrlar b) VII-VIII asrlar v) VIII-X asrlar g) VIII asr d) XIX asr

68. «Devonu lugʻotit turk»da turkiycha soʻzlar necha harf yordamida bitilgan ?

a) 5 ta asosiy, 14 ta qoʻshimcha b) 7 ta asosiy 18 ta qoʻshimcha v) 9 ta asosiy, 26 ta qoʻshimcha g) 10 ta asosiy, 15 ta qoʻshimcha d) 8 ta asosiy, 17 ta qoʻshimcha

69. Zamaxshariyning «Mukaddimat-ul adab» asari qanday qismlardan tashkil topgan ?

a) ot, feʼl, yordamchi soʻzlar, otlarning turlanishi, feʼllarning tuslanishi

b) otlarning turlanishi, feʼllarning tuslanishi, sifat va yordamchi soʻzlar

v) otlarning turlanishi, feʼllarning tuslanishi, sifat va feʼl darajalari

g) feʼl, feʼllarning tuslanishi, sifat darajalari

d) qismlarga boʻlinmagan

70. Arab tilshunosligida qachon turgʻunlik davri boshlandi ?

a) VI –asrdan keyin b) VII asrdan keyin v) VIII asrdan keyin

g) IX asrdan keyin d) turgʻunlik davri boʻlmagan

71. Alisher Navoiyning qaysi asarida turkiycha soʻz yasalishi muammosi yoritilgan ?

a) «Lison-ut tayr» b) «Nazmul javohir» v) «Muxokamat – ullugʻatayn»

g) «Mezonul avzon» d) «Mufradot»

72. Fonetik akustikada nimalar oʻrganiladi ?

a) nutq tovushlarining hosil boʻlish oʻrni

- b) nutq tovushlarining hosil bo‘lish usuli
- v) nutq tovushlarining jarangli va jarangsiz aytilishi
- g) nutq tovushlarining eshitilishi sifati
- d) nutq tovushlarining eshitilishi pastligi, balandligi kuchi, qisqa yoki cho‘ziqligi, tembri

73. Tovushning chiziqligi darajasi qanday o‘lchanadi?

- a) eshitilishiga qarab
- b) tebranish davom etgan vaqtga qarab
- v) aytilishiga qarab
- g) ovozning chuziqligiga qarab
- d) o‘lchab bo‘lmaydi

74. Fonologiyaning vasifasi nimadan iborat?

- a) fonemalarning talaffuzini o‘rganishdan
- b) fonemalar variantlarini o‘rganishdan
- v) fonemalarning eshitilishini o‘rganishdan
- g) fonemalarning sifatini o‘rganishdan
- d) fonemalarning funksional qiymatini o‘rganishdan

75. «Vokalizm» termini nimani taqozo etadi ?

- a) undoshlar majmuasini
- b) unlilar majmuasini
- v) sonor tovushlarni
- g) jarangli tovushlarni
- d) jarangsiz tovushlarni

76. Segmentasiya nima ?

- a) nutqning jumla va taktlarga bo‘linishi
- b) nutqning takt va so‘zlarga bo‘linishi
- v) so‘zning bo‘g‘inlarga bo‘linishi
- g) nutqni katta va kichik bo‘laklarga bo‘lish
- d) bo‘g‘inni tovushlarga bo‘lish

77. Urg‘u sifat jihatdan qanday turlarga bo‘linadi ?

- a) so‘z va ma’no urg‘ulariga
- b) leksik va dinamik urg‘ulariga
- v) dinamik, musiqaviy va miqdor urg‘ulariga
- g) tonik, emfatik urg‘ulariga
- d) turlarga bo‘limaydi

78. Takt nima ?

- a) nutqning ikki katta pauzasi oralig'idagi ohang butunligi
- b) jumlaning ikki qisqa pauzasi oralig'idagi ohang butunligi
- v) jumlaning ma'noli parchalari
- g) jumla parchalarining mustaqil urg'u olishi
- d) nutqning kichik bo'lagi

79. Assimilyasiya hodisasida

- a) so'z tarkibidagi tovushlar o'rinlari almashadi
- b) so'zdagi o'xshash tovushlar noo'xshash tovushlarga aylanadi
- v) so'zdan biror tovush tushib qoladi
- g) so'zdagi tovushlar soni ortadi
- d) tovushlar biri ikkinchisiga ta'sir etib, tovush o'zgarishi ro'y beradi

80. Gaplologiya hodisasida

- a) so'z bo'g'inlarining birining talaffuzida tushib qolishi ro'y beradi
- b) so'zda tovushlar soni orttiriladi
- v) tovushlar o'rni almashadi
- g) noo'xshash tovushlar o'xshash tovushlarga aylanadi
- d) fonetik o'zgarish ro'y bermaydi

81. Ingliz tilida

- a) tovushlar soni harflar sonidan deyarli 3 marta kam
- b) tovushlar va harflar soni teng
- v) tovushlar soni harflar sonidan ikki martr ko'p
- g) tovushlar soni harflar sonidan ikki marta kam
- d) harflar soni tovushlar sonidan 3 marta kam

82. O'zak morfemaning qanday turlari mavjud ?

- a) so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi
- b) grammtik shakl yasovchi va grammatik ma'no yasovchi
- v) leksik ma'no anglatuvchi va grammatik ma'no anglatuvchi
- g) leksik ma'no o'zgartiruvchi va grammatik ma'no o'zgartiruvchi
- d) o'zak morfemalar turlarga bo'linmaydi

83. Soʻz yasovchi affiks morfema leksik maʼnoga

- a) qisman taʼsir qiladi b) taʼsir etmaydi v) taʼsir etishi va etmasligi ham mumkin g) taʼsir etib, uni toʻliq oʻzgartiradi d) aloqasizdir

84. Morfema nima ?

- a) tilning mustaqil maʼno anglatmaydigan eng kichik birligidir
- b) qismlarga boʻlinmaydigan, mustaqil holda yo leksik yoki grammatik maʼno anglatmaydigan tilning eng kichik birligidir
- v) tilning qismlarga boʻlinmaydigan, mustaqil maʼno anglatishi va anglatmasligi mumkin boʻlgan eng kichik birligidir
- g) tilning qismlarga parchalanadigan va mustaqil holda maʼno anglatmaydigan eng kichik birligidir
- d) morfema nutq birligi sanaladi

85. Oʻzbek tilida soʻz oʻzgartiruvchi affiks morfemalar jumlasiga

- a) otning egalik va kelishik qoʻshimchalari, feʼlning shaxs-son qoʻshimchalari kiradi
- b) otning koʻchaytirish shaklini, feʼlning zamon shakllarini yasovchi qoʻshimchalar kiradi
- v) otning koʻplik shaklini yasovchi, feʼlning nisbat kategoriyasini yasovchi qoʻshimchalar kiradi
- g) mavxum otlarni va feʼlning mayl shakllarini yasovchi qoʻshimchalar kiradi
- d) feʼlning funksional shakllarini yasovchi qoʻshimchalar kiradi

86. Affiks morfemalar oʻzakra nisbatan joylashishiga qarab quyidagi turlarga boʻlinadi :

- a) soʻz yasovchi, shakl yasovchi b) shakl yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi
- v) soʻz oʻzgartiruvchi, soʻz yasovchi g) infiksal, prefiksal, postfiksal
- d) infiksal, postfiksal

87. Leksik ma'no

- a) voqyelikdagi narsa va predmetlarning nomlarini taqozo etadi
- b) voqyelikdagi narsa va predmet, voqyea-hodisalar nomlarini yoki ular haqidagi tushunchani taqozo etadi
- v) ish-harakati ma'nosini anglatadi
- g) turdosh otlar haqidagi tushunchani anglatadi
- d) atoqli va turdosh otlarning nomlarini anglatadi

88. Reduksiya qanday ma'no ifodalaydi ?

- a) leksik ma'no b) lug'aviy ma'no v) grammatik ma'no g) leksik va grammatik ma'no d) ma'no ifodalamaydi

89. Grammatik ma'no ifodalovchi sintetik vositalar jumlasiga qanday unsurlar kiradi ?

- a) reduplikasiya b) yordamchi so'zlar v) ohang va so'z tartibi g) ichki fleksiya, suppletiv usul d) sintetik vosita orqali grammatik ma'no ifodalanmaydi

90. Qaysi tilda sifatning son kategoriyasi yo'q ?

- a) nemis tilida b) rus tilida v) ingliz tilida g) fransuz tilida d) o'zbek tilida

91. Ko'rsatilgan tillarning qaysi birida otning ko'pligi ichki fleksiya yordamida ifodalanadi ?

- a) o'zbek tilida b) ispan tilida v) eston tilida g) arab tilida d) venger tilida

92. Olmoshning ko'plik shakli suppletiv usul bilan

- a) hind-ovro'pa tillarida ifodalanadi b) kavkaz tillarida ifodalanadi v) fin-ugor tillarida g) xitoy-tibet tillarida d) olmoshning ko'pligi suppletiv usul bilan ifodalanmaydi

93. Men universitetda o'qiyman gapida fe'l qaysi zamonda qo'llangan ?

- a) kelasi zamonda b) xozirgi zamonda v) o'tgan zamonda g)

kelasi zamon gumon fe'li d) kelasi zamon maqsad fe'li

94. Soʻzlarning distributiv xususiyatlari deganda nimani tushunasiz ?

a) soʻzlarning bir-biri bilan moslashishini b) soʻzlarning gapdagi tartibini v) suzlarning oʻzaro munosabati qurshovini g) soʻzlarning sintatik munosabatini d) soʻzlarning bitishuv aloqasini

95. Narsa va predmetlarga nom berish jarayonini

a) etimologiya oʻrganadi b) onomasiologiya oʻrganadi v) onomastika oʻrganadi g) antroponimika oʻrganadi d) toponimika oʻrganadi

96. Lugʻat maqolasi nima ?

a) lugʻatlarning kirish qismidagi matn b) lugʻatlarning oxirida beriladigan matn v) qomusiy lugʻatlarda soʻzlarga beriladigan izox g) izohli lugʻatlarda beriladigan soʻzlar tavsifi d) har bir lugʻatda beriladigan soʻzlar izohi

97. «Lugʻat sitta alsina» nomli 6 tilli lugʻatni kim tuzgan ?

a) A.Navoiy b) Zamaxshariy v) Abul Osvad g) I. Ibrat d) bunday lugʻat yoʻq

98. Ters lugʻatlardan kimlar foydalanadi ?

a) hamma b) filologlar v) ilmiy xodimlar g) lugʻatshunoslar d) tarixchilar

99. Soʻz bilan denotat va signifikat qanday bogʻlanish mavjud ?

a) soʻz ular bilan bogʻlanmaydi b) soʻz denotat bilan emas, balki signifikat bilan bogʻlanadi v) soʻz faqat denotat bilan bogʻlanadi g) soʻz, denotat, signifikat uzviy bogʻlanadi d) soʻz denotat va signifikat bilan nisbiy bogʻlanadi

100. Frazologik iboralar lugʻati lugʻatlarning qanday turiga kiradi ?

a) qomusiy b) tarjima v) izohli g) ters d) oʻzi alohida turni tashkil etadi

TEST SAVOLLARINING JAVOBI

1.d	36.a	71.v
2.g	37.v	72.d
3.a	38.g	73.v
4.v	39.d	74.d
5.g	40.d	75.b
6.v	41.g	76.g
7.d	42.b	77.v
8.v	43.a	78.b
9.b	44.v	79.d
10.v	45.g	80.a
11.b	46.d	81.v
12.a	47.a	82.v
13.g	48.g	83.g
14.v	49.b	84.b
15.v	50.d	85.a
16.d	51.g	86.g
17.b	52.b	87.b
18.b	53.b	88.v
19.a	54.g	89.g
20.d	55.v	90.d
21.b	56.d	91.g
22.g	57.a	92.a
23.b	58.g	93.b
24.a	59.a	94.v
25.b	60.g	95.b
26.v	61.g	96.d
27.b	62.v	97.g
28.g	63.g	98.b
29.b	64.a	99.d
30.d	65.g	100.d
31.d	66.v	
32.b	67.b	
33.v	68.d	
34.b	69.a	
35.g	70.v	

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.- T., 2010. -176 b.
2. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent:O‘qituvchi, 1996 yil, -136 b.
3. Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik.-Toshkent: O‘qituvchi, 1979. -192 b.
4. Васильева Н. В. и др. Краткий словарь лингвистических терминов. М.: Рус. яз., 1995. -176 с.
5. Bloomfield L. Language. –N.Y., 1933. -553 p.
6. Budagov L. Turkiy tillar qiyosiy lug‘ati 1960. 49-bet.
7. Chomskiy N. Syntactic Structures. –New York,1957. -119 p.
8. Fozilov E. Sharqning mashhur filologoglari. – Toshkent: Fan, 1971.
9. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T., 2002.-16 b.
10. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. -256 b.
11. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni. (Devoni lug‘otit turk). 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Solih Mutallibov. -T.: Fan, 1960.-500 b.
12. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. – Toshkent: “Ta’lim”, 2009. -160 b.
13. Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi – Toshkent: 2012.- 232 b.
14. O‘rinboyev B. O‘zbek tilshunosligi tarixi. -Samarqand: SamDU, 1999. -80 b.
15. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. -Samarqand, 2015. -123 b.
16. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.- 312 b.
17. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. -190 b.
18. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2007. -177 b.
19. Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. -192 b.
20. Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М. 1984.-319 с.

21. Бушуй Т. Язык в системной структуризации.- Тошкент: Фан, 2014. -232 с.
22. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси.-Тошкент: Фан, 2007. -274 б.
23. Головин Б.Н. Введение в языковедение. –М., 1977. -312 с.
24. Гречко В. А. Теория языковедения. -М.: Высшая школа, 2003. - 375 с.
25. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стил.-Т.: “Фан”, 1988, 206 б.
26. Дурново Н.Н. Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины.- М.: Флинта, 2001. -183 с.
27. Звегинцев В.А. История арабского языковедения.- Москва:МГУ,1958.- 80 с.
28. Звегинцев В.А. История языковедения XIX-XX в веков в очерках и извлечениях. Часть 1. -Москва, 1964. стр. 88-89.
29. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии. -М.: РУДН, 2002. -472 с.
30. Кодухов В. И. Введения в языковедение. -Москва: Пресвещение, 1987. -288 с.
31. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений.- М.: Просвещение, 1979. -224 с.
32. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.
33. Лоя В. История лингвистических учений.-М.:Высшая школа, 1968.-308 с.
34. Малов С.Е. Енисейская письменности тюрков.-Л.: “Наука”, 1952, 114 с.
35. Марр Н.Я. Мышление и язык.-Ленинград, 1931. стр. 62.
36. Маслов Б. А. Общее языковедение. -Стерлитамак: Стерлитамакский гос. пед. ин-т, 1996. -165 с.
37. Мечковская Н. Б. История языка и история коммуникации: от клинописи до интернета: курс лекций по общему языковедению. - М.: Флинта: Наука, 2009. -584 с.
38. Мечковская Н. Б. Общее языковедение. Структурная и социальная типология языков. 3-е изд. -М.: Флинта, 2003. -310 с.

39. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. .-Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -30 б.
40. Норман Б.Ю. Теория языка: Ввод. курс: Учеб. пособие. -М.: Флинта; Наука, 2004. -292 с.
41. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. .-Тошкент: “Ўзбекистон”, -2002. -232 б.
42. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. - Т., 1996.-160 б.
43. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. -М.: Наука, 1972. -560 с.
44. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. - М.: Наука, 1973. -345 с.
45. Омонов Қ. “Умумий тилшунослик“ фанидан дарс етакчиси. – Тошкент, 2010.
46. Парибок А.В. Методологической основаниях индийской лингвистики // История лингвистический учений. Средневековый Восток.-Ленинград: Наука, 1981. -214 с.
47. Попова З. Д., Стернин И. А. Общее языкознание: учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. -М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. - 408 с.
48. Радциг С.И. Введения в классическую филологию.-М., 1965 .- 519 с.
49. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике.-М.: Наука, 1974.- 352 с.
50. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление.-М.: Наука, 1988.-242 с.
51. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова. -М.: Прогресс, 1990. С. 44.
52. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор.-М.:Едиториал УРСС, 2004.-256 с.
53. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М.Щербак; Отв. ред. член-корр. -Л.: Наука. 1970. -204 с.
54. Студеникина Т. А. Теория языкознания. -М.: МЭГУ, 1995. -172 с.

55. Турниёзов Н. Тилшуносликка кириш. Маърузалар матни.- Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2002, 75 б.
56. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. Маърузалар матни.- Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004, 86 б.
57. Туробов А.М. Лотин алифбосига асосланган ўзбек ёзуви ва имло қоидалари. -Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005 йил, 80 б.
58. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари.-Т.: “Фан”, 1974, 148 б.
59. Қўчқортоев И. Ф.де. Сосюрнинг лингвистик концепцияси. – Тошкент.,1976 йил 36 б.
60. Усмонов С. Умумий тилшунослик.-Тошкент: Ўқитувчи, 1972.- 208 б.
61. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. -Москва: Издательство Юрайт, 2016. -220 с.
62. Хроленко А. Т., Бондалетов В. Д. Теория языка: учеб. пособие. - М.: Флинта; Наука, 2006. -528 с.
63. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.-Т.: 2001, 464 б.

MUNDARIJA

So‘zboshi.....	3
Tilshunoslik nazariyasi fanining maqsadi, vazifalari.....	5
Tilning ijtimoiy tabiati.....	21
Til va tafakkur.....	45
Til – tafakkur – nutq munosabati.....	56
Til – ramzlar tizimi.....	67
Tillarning shakllanishi va taraqqiy qilishi.....	93
Dunyo tillari va ularning tasnifi	111
Mustaqil ish mavzulari rejalari, ularni bajarish bo‘yicha savol va topshiriqlar..	121
Tilshunoslik terminlari lug‘ati	128
«Tilshunoslik nazariyasi» fanidan test savollari.....	137
Test savollarining javobi.....	156
Foydalanilgan adabiyotlar.....	157

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие.....	3
Цели и задачи лингвистической теории	5
Социальная природа языка	21
Язык и сознание.....	45
Язык - сознание - Речевые отношения.....	56
Язык - система символов	67
Становление и развитие языков	93
Языки мира и их классификация	111
Темы самостоятельных рабочих планов, вопросы и задания по их выполнению.....	121
Глоссарий	128
Тесты вопросы по предмету «Теория лингвистики».....	137
Решения на тестовых вопросов.....	156
Литература.....	157

CONTENTS

Preface.....	3
Objectives, tasks of the linguistic theory	5
The social nature of the language	21
Language and mentality.....	45
Language - Thinking - Speech Attitudes	56
Language - Symbols System	67
Formation and development of languages	93
World languages and their classification	111
Independent work plans, questions and tasks on their implementation.....	121
Glossary	128
Test questions on the subject "Theory of Linguistics"	137
The answer to test questions	156
Used literature	157

Usmon Sanaqulov, Abdurayim Turobov

Tilshunoslik nazariyasi
(o‘quv qo‘llanma).

SamDU nashri

Muharrir
Musahhah
Texnik muharrir

J. Bozorova
L. Xoshimov
N. Isroilov

2019 yil 26 noyabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2019 yil 3 dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84_{1/8}. “Times new roman” garniturasini. Offset qog‘ozini.

Shartli bosma tabog‘i – 10,5.

Adadi 300_nusxa. Buyurtma № 12/1.

ISBN – 978-9943-6178-4-1

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

